

ОРЗИҚУЛ
ЭРГАШЕВ

ШОҲСАНАМ

ҚИССАЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1988

9 $\frac{4702570200-136}{356(04)-88}$ 31-88

ISBN 5-633-00032-3

© Издательство «Ш гвардия», 198

Сени биринчи бор қаерда, қай ҳолатда кўрган эканман-а...

Тахминан бундай бўлган: Туғилгансан. Туғруқхонадан олиб келишган. Онам иккимиз сизларникига борганмиз. Шунда сени — оппоқ йўрғакдаги жиш чақалоқни менга кўрсатишган. «Мана, сингилчанг, танишиб олинглар. Еқса, қулоғини тишлаб қўйгин», деган онанг.

Демак, дунёга келганингдан бир ҳафталар кейин кўришганмиз иккимиз. Ким билсин, бу кўришув сал олдинроқ ҳам юз бергандир, яъни кунига туғруқхонадан хабар олиб турган онам, бир мартасида мени ҳам эргаштириб борган. Унда сени илк бор дераза ортидан икки ёки уч кунлигингда кўрган бўламан. Лекин буларнинг қай бири тўғри, бир ҳафта кейинми, икки, уч кун ўтибми, билмайман. Шуниси аниқки, беш миллиард одам нафас олиб турган бу рўйи заминда аввал мен пайдо бўлганман. Орадан икки йил ўтиб сен келгансан: Мен учун, менга бир умрлик ҳамроқ бўлиш учун келгансан. Мен аввал бошдан шундай ўйлардим. Бунга заррача шубҳам йўқ эди. Аввал бошдан дедиму, қачон, қайси кун, қайси соатдан бундай ўйлай бошлаганман, эслаёлмайман...

Эҳ, бу гапларни ёзувчи мардум ёзсин эди... Мен, бир деҳқон одам, дабдурустдан қалам тутиб, қоғоз тирнаганим билан нениям қойиллатардим. Тўғри, бир пайтлар шонрлик, ёзувчилик ҳавасида юрганман. Қондаси шунақа бўлади деб, бир кечада қалин-қалин китобларни ўқиб туширганман, қор ёғса, қор ёғди деб, ёмғир ёғса, ёмғир деб, шеър қилаверганман.

Йўқ, бу ишга ўша ҳавасларим кўзғалиб қолиб, қўл урмадим. Унақа ҳаваслар юракка сигмайди ҳозир...

Неча кунки қўлим ҳеч ишга бормайди, ҳеч ерга сигмайди. Охири ҳеч ишга бормаган, ҳеч ерга сигмаган

қўлимга қалам олдим. Менинг ўрнимда бошқа одам қанақа йўл тутарди, билмайман, лекин менга шу маъқул кўринди. Ёзмоқчиман. Барча кечмиш-кечирмишим, гуноҳу савобларимни тўкиб солмоқчиман. Зора шунда юрагимниғимлаб турган панжалар озроқ қўйворса, озроқ тинчлансам...

Шоҳсанам, сенинг номингни онам қўйган экан.

Едингда бўлса, у киши эртақ, дoston кўп биларди. «Тоҳир ва Зуҳро» ни, Алпомиш» ни, «Ғариб ва Шоҳсанам» ни қайта-қайта эринмай сўйлаб ўтирарди. Айниқса, сен ҳол-жонига қўймасдинг онамни. Миттигина бўлиб, қўйнига кириб олардинг-да, «матал айтиб беринг, холажон» деб қистардинг.

Сенинг номингни онам қўйган. Ҳавасли дунё-да: бир кун келиб Шоҳсанам отлиқ келиним бўлсин, ўғлимнинг Шоҳсанам отлиқ ёри бўлсин, деган. Менинг исмиمنى эса сенинг онанг қўйган. Мақсад момонинг Барот исми ўгли...

Йўқ, бу йўсин давом эттиролмаймак чоғи, бошқача ёзиш керак. Лекин қанақа? Ўзи нега бунчалик қийин кечяпти. Вақт ярим кечага яқинлашиб қолди. Кулдон сигарета қолдиқларига тўлиб кетди, хона тутунга... Баъзида бировга хат-пат ёзишга тўғри келса, ярим бетлик салом-аликдан кейин сўз тополмай қолади киши. Ҳозир эса аксинча бўляпти, гапларим кўплигидан қийналиб кетяпман.

Деразага тикиламан, аксим кўринади: сигарет тутатиб, тутунга кўмилиб ўтирибман... Ташқарида кимдир қорниғирчиллатиб ўтиб боряпти. Дарвоқе, кўча қор... Уч кундан буён бетиним ёғяпти. Қишнинг чилласи ёздай ўтувди. Энди кўклам эшикдаю гупиллаб ёғиб берди. Шаштидан кўкламга ҳали йўл бермоқчига ўхшаймайди.

Ёзяману ора-чора деразага қараб қўяман, аксим кўринади: хонтахта ёнида тутунга кўмилиб ўтирибман. «Ёзувчи бўп кет-ей», дейдиган одам йўқ.

Баъзида ўйлаб қоламан: агар бригадирлик қилмаганимда ким бўлардим? Ёзувчи-да, дейман кулиб. Ҳозирку биладан-а, улар бари болаликнинг кўтарма хаёллари эди. Мабодо шу хаёллар кетига тушганимда ҳам мендан қанақа ёзувчи чиқарди, билмадим. Ҳали кундузи Амиржон не деди:

«Фақат ошиқ-маъшуқлик ҳақида ёзиб ётарминдигиз» дедими. Ким билсин, балки у ҳақдир.

Чоғроққина бригадага бошлиқ бўлиб нима каромат кўрсатдимки... ўзи бу ишлар сира ўй-хотиримга келмагани-я. Бош-кети бир йил ҳисобчилик қилдим. Кейин ҳарбий хизмат. Хизматдан қайтишим билан Ҳайдаров раис бригадирликка тайинлади, қўйди. Ёшсан, демади, бошқа демади. Сира тушунмайман, нима бўлиб унинг пазарига тушиб қолган эканман.

Менимча, ҳов ўша Биринчи май кунигаги «ташкilotчилигим» бунга сабаб бўлгани чамаси. Ҳа, шундай, ҳаммаси ўша кундан бошлангани.

* * *

«Қўй қўтон» даласи. Уч-тўрт колхозчи аёл, ўттизтача бола чопиқ қиялпмиз. Ҳисобчиман, ўзим ҳам гўза чопялман. Кун қизиқ, ер чангиб ётибди. Гўза чинбарг ёзиб улгурмай ўт ичида қолган. Ўтти тез йўқотиб, суғоришни бошлаш керак. Бу гапни мажлисда гапириш осон. Лекин уни бажариш учун кўп қўл керак, одам керак. Ўттиз хонадондан йингирма бештасига ипак қурти берилган. Демак йингирма бешта аёл бир ойсиз чопиқча чиқолмайди. Бунақа қалтис пайтда гўзаниям, бригадирниям жонига фақат болалар ора киради. Бир ҳафтадирки, қишлоғимиз болалари мактабга боришмайди. «Афғони», «Жарариқ» деган пайкалларимизни ўтдан чиқариб беришди. Бригадиримиз Очил бобо мамнун: «Мактаб тагин бир ҳафта қўйиб берса, қойил иш бўларди-да», дейди. «Ташвиш қилманг, бобо, бемалол

қўйиб беради», деб уни тинчитаман. Болаларга: «Май байрамини ўтказиб, дарсга келаверасизлар, чақирамиз», дейишган. Ана шу «чақирамиз» дейишганида гап кўп. Ҳали байрам ўтадям, чақиришмайди.

Ўтган йили, ўнинчи синфмиз, апрель охирида дарсдан озод қилишди. Уч кунгина колхозга ёрдам берайлик, дейишди. Уч кун ўтди, олти кун, охири деярли дарс ўқимай, имтиҳонга киргандик.

Тўғри, директор хижолат бўлиб узр сўради. Болалар, тушунасизлар, ёрдам беришимиз керак эди, деди. Хайруллаев деган физика ўқитувчимиз эса бир гап билан ҳаммани кулдирди. «Қўяберинг, малим, ўн йил ўқишди. Бир ой нима деган гап. Еб тўймаган, ялаб тўярмиди. Бўладиган болага шу ёғи ҳам ортиқча», деди. Бу йилги ўнинчиларга ҳам шунақа дер экан. Барибир Хайруллаевнинг гапида жон борга ўхшайди. Кейинги бир йилда кўрдик-ку. Исмини ўйланиб ёзадиганлар туппа-тузук ўқишларга жойлашиб олди. Нуқул аълочи, актив деб мақталиб юрганлар эса... Биттаси мен ўзим. Иншодан йиқилдим-а. Бўлмаса шеър, ҳикоя ёзиб юрган, «Ленин учқуни», «Гулхан» дан хатлар олиб турган бола!

Лекин ортиқча куюнмадим, ҳайрон ҳам бўлмадим. Чунки ҳаммаси олдиндан эшитиб юрганимдай, кутганимдай бўлди. Кейинчалик ўйлаб қарасам барибир ўзимдан ўтибди. Ишни бошқача қилсам бўлар экан. Эркин темада иншо ёзиб, бор гапни, яъни... бундан уч йил муқаддам мактабимизга янги адабиёт муаллими келгани, у бутунлай бошқача дарс ўта бошлагани, иншо ёздириб, фақат менинг иншомни маъқуллаб гапиргани, ёзувчилардай эркин, мустақил фикрлабсиз, дегани, шундан сўнг иншо ёзганимда ёзувчилардай фикрлашга интилганим, ўнлаб китоблар ўқиганим, шеър, ҳикоя машқ қила бошлаганим, улар район газетасида чиққани, Тошкентдай жойдан «Ҳурматли Б. Бобохонов» деб бошланувчи илиқ-илиқ мактублар олганим, шунчалик

билан ўқишга киришга астойдил ҳаракат қилмаганим, чунки бунга ишончим йўқлиги, ишончим йўқлиги билимим эмас, киссам кўтармаслигидан... ишончим йўқ бўлатуриб ҳужжат топширганим эса ёлғиз, касалманд онаминг қистовидан, унинг юзидан ўтолмаганимдан экани, агар ўқишга кириб кетганимда ҳам онамни ёлғиз ташлаб, дипломат кўтариб юрмоқчи эмаслигим, сиртқиға кўчирмоқчилигим, ҳужжат топширганимнинг яна бир ёғи ўша ердагиларнинг ранг-рўйини бир кўриб қўймоқчи бўлганимдан, агар мени йиқитиб юборишганда ҳам ўша кимсалар мени хафа қилолмасликлари, чунки институтга қабул қилишмагани билан ёзувчиликка қабул қилмаслик уларнинг қўлидан келмасиғи, Горькийнинг қай тарзда ёзувчи бўлиб етишганини билишим, Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романини ўқиганим... хуллас бор гапни тўкиб солишим керак экан. Мабодо ўшанда иншом бирорта инсофли ўқитувчи қўлига тушса, худонинг «ол қулим» деб юборганидай бир гап бўларди. Аксинча, бирорта нокасга учраса... ундаям ҳар ҳолда бу гаплар ичимда қолиб кетмасди.

Афсуски, бу фикр миямга кеч келди. Йиқилиб қайтдим. Кетмонимни кўтариб, далага чиқдим. Сафар амаки деган дадамнинг қадрдони билан ғўза суғордим. Теримдан бошлаб, ҳисобчилик қилдим. Бу йил ҳам, мана, эрта кўкламдан даладаман...

Жиққа терга тушиб, ғўза чопяпман. Оёғимда бризент этик. Жингалак сочларим устидан кулранг шапка бостириб олганман. Қорача юзим иссиқдан бўғриққан, янаям қорайиб кетган бўлса керак. Қуёш терак бўйи кўтарилиб улгурмай, қиздира бошлаган. Узоқ-яқиндан кетмонлар тарақ-туруғи, қиз-йигитчалар гап-сўзи қулоғимга киради.

— Ҳорманг, Баротбой, ҳорманг!

Ўчиб бошимни кўтардим-да, шундай тепамда турган раис билан бригадирни кўрдим. Иккиси ҳам ҳорфин, усти-боши чанг. Раис кулимсираб қўл узатди.

— Чарчамаяпсизларми?— Кейин бригадирга юзланди.— Очил ака, ҳисобчи халқи уватда соялаб ётарди қондаси. Ургатиб қўймабсиз-да.

— У даврлар бошқа эди, раис бобо,— деди бригадир кулиб.— Ўзи ғайратли-да. Тек тургиси келмайди. Ёш бўлса ҳам ҳамма ишга бош-қош.

— Ҳа, тузук. Яна сизга худо берибди-да, а, Очил ака?!

— Оббо, раис бобо, қўймадингиз-да. Бригаданинг иши ҳаммага етиб-ортади, биласиз-ку!

— Шундоқ денг,— раис кулимсираб менга қаради.— Хўш, Баротбой, ўтдан қутулиб қолдиларингми?

— Яна бир ҳафта қаттиқ ишласак...

— Яхши, яхши, ғайрат қилинглар.— Ҳайдаров атрофга — далада сочилиб кетмон чопаётган ўқувчиларга кўз югуртириб, деди:

— Ўқувчилар сенинг ихтиёрингда, мактабга боришмайди ҳали... Хўш, эртага нима қилмоқчисизлар?

Туйқусдан бир нарса деёлмадим. Эртага байрам, болалар кўпчилиги аллақачон маслаҳат пишитиб қўйган.

— Билмадим,— дедим шу ваздан бўшашиброқ,— айримлари шаҳарга кетиб қолишадими...

— Шундоғми?— Раис кулимсираб бригадирга қаради. Бригадир ночор жилмайиб нимадир демоқчи бўлувдики, раис менга ўгирилиб деди:

— Шаҳарда нима бор, ўғлим. Байрамни шу ерда, далада қилинглар.

Нима деяримни билмайман энди. Қолхознинг йигирма йиллик раиси синовчан тикилиб турибди. Жавоб кутяпти.

«Ҳайдаровнинг кўзида сеҳр бор,— дейди Очил бобо,— тутаб турганинда ҳам бир тикилса, ҳовурингдан тушасан, қоласан».

Шу гапни эсладимми ёки ўзим шу кўйга тушдимми,

билмадим, «Майли, раис бобо, ҳаракат қиламиз», деб юбордим.

— Ҳа, шундоқ бўлсин, ташкилотчилигингизни бир кўрайлик.

Раисга сўз бериб қўйдим-у, лекин болаларга айтолмай миям қотди. Ниҳоят тушликда амаллаб гап очдим.

— Кечқурун бизникига келсанг,— дедим ёнимда ўтирган болага,— магазинга чиқиб ул-бул нарса оламиз. Гуруч, ёғ, бир-икки шиша ҳалигидан...

Бола тушунмай менга тикилди.

— Нега?

— Эртага бир байрам қилайлик.

— Қаерда?

— Мана шу ерда-да.

— Шаҳарга бормаймизми?— деди бошқа бола.

— Э, шаҳарда нима бор? Одамлар кўчани тўлдириб бир ўтади-да, шу билан тамом. Иссиқда оёқдан қолиб, томоша кўргандай ҳам бўлмайсан.— Иложи борича хотиржам, бепарво кўринишга уриндим. Болалар ўйнаб-кулиб ўтиришувди, бир зумда ташвишга тушиб қолишди.

— Йилига бир байрам бўлади-ю, бормаймизми?

— Жарқишлоқ болалари бугуноқ кетворишган. Ҳалиям биз ишлаб юрибмиз-ку!

— Шаҳарнинг биқинида яшаймиз.

Уларга бир-бир қараб чиқиб «гапларинг тўғри» деб юбораёздим. Чунки улар билан деярли тенгқурман, тушуниб юрибман. Лекин, нима қилайки, ҳисобчи отим бор. Колхознинг дафтар-қалами қўлимда. Устига устак раисга сўз бериб қўйганман. Шунинг учун мен болаларнингмас, болалар менинг йўригимга юргани тузук. Бор-йўқ ҳунаримни ишга солиб, тўғрими, йўқми, гапимни едиришим керак.

Дастурхонга тикилганча кулимсираб турдим-да, яна бепарво йўсинда давом этдим.

— Сизлар тағин мажбурий экан, деманглар, ким

хоҳласа марҳамат. Фақат ўйлаб кўринглар, шаҳарга ҳаммавақт бориш мумкин. Лекин эртага ер ёрилиб одам чиқади. Тўғрими, Амиржон? Нима ҳаловат кўрасизлар? Бу ер эса соя-салқин. Биров ишлагин, демайди. Паловни еб, қиттак-қиттак отиб, а, салқинда ётаверамиз. Ошни, ана, қизлар дамлайди. Қани, кўрайлик-чи, элай олишармикан?..

Гапира туриб, болаларни кузатдим, ўзимга хайр-хоҳини изладим. Ниҳоят топдиму ўшанга қарата гапирaverдим. У болаларнинг дадили, чапанироғи Амиржон деган йигит эди. Амиржон мен тарафга ўтди.

— Барот ака, байрам қиламиз дейсиз, иккита шиша нима бўлади шунча азаматга!

— Йўлига шунақа дейилади-да, Амиржон, — дедим ичимда чироқ ёниб.— Сен ўзинг завхоз бўласан, қанча десанг шу!

Амиржон оппоқ, бақувват тишларини кўрсатиб, беғубор кулди.

— Ҳазиллашдим, Барот ака! Бизларга ичимлик керак эмас, бизларга...

— Хўш, бемалол айтавер, нима керак? Айтаверинглар, мен тайёрман.

— Айтаверайми?— деди Амиржон ўша жилмайган кўйи, сўнг қизлар томонга боши билан ишора қилди-да,— ана улар керак,— деди. Гурра кулги кўтарилди.

— Қизларни кўндириш бизга тан,— дедим.

Оқ-сарикдан келган хушрўй йигитча — Феруз луқма ташлади.

— Лекин бунга кераклисини кўндиролмайсиз!

— Қайсиси экан?— Шундай дедиму кўнглим хиёл ғашланди.

— Ҳозир билиб оласиз.

Қўшни даврага қараб юрдим. Қизлар маслаҳат шовурини эшитиб, баҳслашиб туришарди. Улардан берирокда ажриққа ўтирдим-да, ўнғайсизланган кишидек томоқ қирдим. Шапкални олиб ёнимга ташладим, тўз-

ғиган сочларимни текислаган бўлдим. Сўнг хижолатли кулдимсираб қизларга қарадим.

— Эшитган бўлсангизлар, нима дейсизлар?

— Йўқ, керак эмас,— деб қолди Умаро дегани тарсиллатиб,— эртага чиқмаймиз!

Бир тутам сочини қошлари устида қирқиб олган, кулча юз, қорача, тиқмачоқ гавдали бу қиз тўққизинчида ўқийди. Қизлар бир менга, бир қовоқ уюб ерга қадалиб олган Умарога қараб пиқ-пиқ кулади. Мен бир сўз демай илжайиб турибман. Умаро бошини кўтардида, ўзини тутолмай жилмайди.

— Рост-да, табелчи ака, ҳамма байрам қилсаю, бизга нима зарил бунча,— деди.

Унинг қилиғига дугоналари кулди.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да,— дедим дадиллашиб.— Биз ҳам байрам қиламиз. Ўзларинг палов дамлаб берасизлар. Қўлларидан келмайди, деяпти йигитлар.

— Ула қолишсин, қай бири шунақа деди?— Қизнинг кўзлари чақнаб, йигитлар томонга пўписали тикилди.

— Ҳаммаси...

— Анови эркатой Амиржонингиздир-да!

Ёнидаги қиз унинг гапини бўлди.

— Биз розимиз, Барот ака, лекин битта шартимиз бор,— деди у жилмайиб. Чилвир сочлари кифтини тутган бу нозик қизчанинг ҳар қандай шартини бажаришга тайёрман.

— Хўп, эшитамиз,— дедим Шоҳсанамга миннатдор тикилиб.

— Оловини ўзингиз ёқасиз, бордию бир гап бўлса, жавобгар ўзингиз.

— Бош устига...

— Маликам!— деб қўшиб қўйди Умаро дарҳол.

Қизлар гурра кулди.

Шоҳсанам, э ўл, деб дугонасини нуқиди. Юзлари оловланиб кетди.

— Агар хоҳласаларинг, ошни ҳам ўзим дамлаб берман. Фақат сизлар уялманглар, деяпман.

— Уялмаймиз,— яна қақажонлик қилди Умаро.

— Йўғ-ей, биз ўзимиз қиламиз,— деди Шоҳсанам энди жиддий.— Фақат сиз ўғил болаларга айтинг, яхши жой ҳозирлашсин. Қозон-товоқ олиб келишсин. Қолгани бизники...

* * *

Шоҳсанам, сен бу дунёга фақат мен учун келганинг аниқ эди, мен учун яратилганинг аниқ эди. Сенга боғлиқ ниманики эсламай, бунга амин бўламан...

Ўша куни мактабдан келсам, онам ҳовлида кўринмади. Бўйлаб томорқани кўздан ўтказдим. Қўшниникига чиққандирлар, деб ўйладим. Портфелимни чорпоёга қўйдим-да, ўзим ҳам бир чеккасига ўтирдим. Шовуримни англаган қўйлар маърай бошлади. Одатда кийимларимни дарҳол алмаштириб, қўйларимдан хабар олардим: Кейин нон-чой қилиб, ўт ўришга жўнардим. Лекин ҳозир ўрнимдан тургим келмади. Аввал онамга кўзим тушсин, кейин... Бугун мактабда ҳам фикр-ёдим унда бўлди. Мана шу чорпоёда бир ўзгинаси тумшайиб ўтиргани, ҳайҳотдай ҳовлида тимискиланиб юргани кўзимга кўриниб кетаверди.

Икки ҳафтадан бери холам шу ерда эди. Кеча дадамнинг йиғирмаси ўтди-ю, бугун эрталаб йўлга отланаверди. Уйи томондан машина кута бошлади. Демак, жўнаб кетибди, бўлмаса опа-сингил чорпоёда гаплашиб ўтиришган бўларди.

Онам қаердайкин? Зерикдим. Ўрнимдан турдим-да, юрагим бетламай даҳлизга кирдим. Унг ёқдаги хона эшигига қарамасликка уриниб, чапга, дарсхонамга ўтдим. Мактаб кийимларимни еча бошладим. Шошилардим, қўлларим титрарди. Уйлик уст-бошимни киясола

даҳлизга чиқдим. Чиққан еримда таққа тўхтадим. Рў-парадаги хонадан бировнинг пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

Ўзимни зўрлаб, эшикдан мўраладим. Нимқоронғи хона тўрида оқ дока рўмол ёпиниб, онам ўтирарди. Олдида эриб тугаёзган шам липиллаб ёнаяпти. Онам йиғи аралаш секин гапиринди. Мени сезмади. Эшик олдида ўтирдим. Хўрлигим келиб, томоғим ғиппа бўғилди. Бирпас ўтиб, пиқиллаб йиғлаб юбордим.

Отамни қаттиқ қўмсаганимни, энди ҳар қанча қўмсамай ортиқ кўролмаслигимни шу лаҳзада бирдан англадим. Ситилиб йиғлайвердим.

Бир маҳал бошимда онамнинг титроқ қўлларини туйдим. У сочимни силаб туриб, юзимни ўзига қаратди: «Тур, ўғлим, турақол».

Ҳовлига чиқиб, чорпояга ўзимни юз тубан ташлади-му, баралла хўнграб юбордим. «Отажон, отажоним», дердим нуқул. Овозим дўриллаб чиқарди. Буни ҳам туйқусдан сезиб қолдим.

Юзимни кўрпачага босиб ётибман: ҳар кун тушимда лопиллаб йўлга чиққан тобут кўзимга кўринади. Синфдошларимнинг ачиниб қарашларини, сен бугун йўлда анчагача гап бошлаёлмай, охири беихтиёр сизлаб юборганингни эслайман... Кўнглим бўшашиб, ўксиб йиғлайвераман. Онам бўлса индамай, қизарган кўзларини бир нуқтага қадаганча бошимда жимгина ўтирарди.

Кейин туриб молларга ўт ўргани кетдим. Ҳеч нарсага алаҳсимай тезгина бир боғ ўт ўриб, орқалаб уйга қайтдим. Онам уйда ёлғиз қолса яна йиғлайди, ҳадеб йиғлайверса касал бўлиб қолади, деб ваҳимага тушаётгандим. Йўлда келаётиб, улғайсам, онамни бошимда кўтараман, деб аҳд қилдим.

...Кечқурун. Она-бола иккимиз улкан ишком остидаги улкан чорпояда ўтирибмиз. Катта чинни товоқда юнқагини мошкичири сузилган. Ҳали қўл узатганимизча

йўқ. Яна бировнинг келиб ўтиришини кутаётганга ўхшаймиз. Атроф қоронгилашиб қолган. Ўз-ўзимдан маъюслиниб бəраёпман. Кундузи ўт ўриб юрганымдаги ғайратим, онамга тоғдай суянчиқ бўламан деб қилган аҳдларим амалга ошмайдиган хаёлдай туюлади. Онам бир маҳал ҳушёр тортди-да, менга қаради.

— Баротжон, қорнинг очқамадими? Ол менга қарама.

— Сиз-чи?

— Мен ҳам... ейман. Қани ол, болам.— Онам овқатга узалди, мен ҳам. Луқма томоғимдан аранг ўтди. Кўзимдан дув ёш қуйилди. Отамнинг мошкичирини ёқтириши, ота-бола баҳслашиб овқат ейишларимиз ёдимга тушиб кетганди. Билинтирмай кўзимни артдим, бироқ ҳадеб бурнимни тортаверардим. Сув ичиш баҳонасида ўрнимдан туриб, ошхонага йўл олдим. Шу чоқ дарвозада сенинг овозинг эшитилди.

— Чироқлари йўқ-ку, ая, бирор ёққа кетишганми?

— Йўғ-ей, қаёққа кетишарди, қизим.

Сен, аянг, уканг Жамшид ичкарига кирдиларинг.

— Ҳов, Ҳалима, Баротжон, қайдасизлар?— деб овоз берди аянг.

Онам чорпоядан тушдилар. Мен югуриб бориб чироқни ёқдим. Шу чоққача негадир эсимизга келмай, қоронғида ўтираверган эканмиз. Узун айвон, дарвозахона, ишком остидаги уч чироқ нуридан ҳовли чарақлаб кетди. Аслида эса бундан сал олдинроқ — сизлар дарвозадан кирганларинг заҳоти ҳовлимиз ёришиб кетган эди назаримда.

Она-болалар дастурхон атрофида ўтирдик. Ўзимни қушдай сезардим. Онамнинг ҳам чиройи очилган эди.

— Жуда чарчангандим бугун, қуриб кетсин, «Жарариқ» ни бирам ўт босганки, ҳисоби йўқ,— деди аянг ҳорғин уф тортиб.— Энди чўзилиб дам олай десам, Шоҳсанамингиз қўймади, холамларниқига бориб келайлик, деб. Манавини уйқусини қочириб, эргаштириб келавардик.

Онам сенинг бошингни силаб, эркалаб қўйди.

— Барака топ, қизим.

Уша кечаси не маҳалгача ўтирдиларинг. Жамшид менинг тиззамда ухлаб қолди. Нима гап-сўзлар бўлди, унчалик эслолмайман. Лекин, сизлар эшикдан кирганларинг заҳоти ҳовлимиз ёришиб кетгани хотирамга қаттиқ муҳрланиб қолган.

Шоҳсанам, биласан, тақдир менинг мурғак бошимни кўп ҳам силамаган. Ота-онам олти фарзанд кўриб, тутиб қолишгани биргина мен бўлганман. Тўрт оғам, синглим ёшига етар-етмас кўз юмган. Суягим қотиб улгурмай отам ҳам...

У ҳар куни ўлади. Оппоқ тобут ҳар куни лапанглаб йўлга чиқади. Изиллаб югураман. Изиллаб уйғониб кетаман. Зимистон кеча. Онамнинг титроқ қўллари... Иссиқ — шўр кўз ёшлари... Буларни хотирлаш оғир. Лекин болалик хотираларимни нурлантириб турадиган воқеалар ҳам йўқ эмас ва уларнинг қай бирини эсламай, сен билан боғлиқ бўлиб чиқади. Гўё тақдир ўз ўйинларидан хижолат бўлгану гуноҳини енгиллатиш учунми, сени яратган, менга ҳамроҳ қилиб қўйган. Шуларни ўйларканман такрор-такрор иқрор бўламанки, сен мен учун яратилган эдинг, Шоҳсанам!..

* * *

Бугун Биринчи май.

Ҳозиргина машинада қишлоқдан тўрт-беш чақирим юқоридаги пайкал бошига етиб келдик. Пайкални шу йил кўкламда чангалзордан очиб олганмиз. Чигит экиб кетганимизча бугун келишимиз. Янги ер бўлганидан гўзаси анча тетик, лекин шунга яраша ўт ҳам босибди. Дала ҳар ёқдан ёввойи жийда билан қуршалган. Жануб томонида чоғроқ толзор бор. Толзордан икки юз одимча пастда дарё оқади.

Машинани орқасига қайтариб юбордим, йўл устида тўзғишиб турган болаларга яқинлашдим.

Болалар кўпчилиги ғўза чопиққамас, дала сайрига келганга ўхшайди, эгни-боши ҳам, кайфиятлари ҳам, байрамона.

Амиржон бир даста жийда гули кўтариб келиб, қизларга битта шохчадан улашиб чиқди. Умарога катта боғламини берди. Сўнг баланд овозда деди:

— Ҳаммаларингни йигитлар номидан, Барот ака ва ўз номимдан Биринчи май байрами билан табриклайман!

Қизлар бараварига чуғурлай бошлаганди, уларни тинчитди.

— Жим, қизалоқлар, жим! Айтиб қўяй, бизни табриклаш шарт эмас. Бугун байрам вахтасида туриб икки норма бажарсаларинг, бизни анави толзорда ўйнатиб қўйсаларинг, шунинг ўзи катта байрам совғаси,— деди.

— Шу маҳал машинамиз кетган томондан, жийдалар орасидан учта «Мопед» бирин-кетин отилиб чиқди-да, қуюқ чанг кўтарганча қувлашиб, учиб кела бошлади. Бизга яқинлашгач, моторларнинг зўриқиб вағиллаши пасайди. Биз ҳамон йўл устида эдик. Сочлари ҳурпайган, эгни-боши чанг йигитчалар «Мопед» ларини секинлатиб, болаларни оралаб ўтишди-да, дарё бўйига тушиб кетишди. «Мопед» ларнинг орқа ўтирғичида юк халталар, қармоқ чўплари...

— Балиқ тутадиган вақт бўлдим, Барот ака?— деди Амиржон уларнинг орқасидан қараб қоларкан.

— Ҳали эрта эди чамаси,— дедим тахминан. Шу чоққача қизиқиб кўрмаган эканман бу нарса билан. Тагин дарё бўйида яшаймиз.

Толзор тарафга юрдик. Тушки ўтиришга жой танлаш керак.

— Шаҳар, шаҳар дейсизлар, шаҳарликлар дайравотда санқиб юрибди-ку,— деди Умаро йигитларга қарата.

— Узлари-ку, шаҳар деб қолган,— Амиржоннинг пичинги эшитилди йигитлар тўпидан.

— Ажаб бўпти-да,— деди Умаро унинг оғзига уриб. Тавба, Умаронинг йигитларга қарата гапиргани Амиржонга, Амиржонники эса Умарога бориб тегаётганди.

— Улар дайравотда беҳуда санғишмайди,— орага қўшилди Феруз,— маданий ҳордиқ олишади. Загаратса қилишади, қорайишади.

— Биз билан ғўза чопишсин, яхши загаратса бўлади,— деди Умаро.

— Бориб айтгин шунақа деб,— пичинг қилди Амиржон.

— Зарилим қоптими, керак бўлса ўзинг айт.

Болалар бир зумда толзорни оралаб, тарқаб кетишди. Толга чиқиб кетгани қай бири, кураш тушгани қай бири. Қизлар тўп-тўп, жуфт-жуфт бўлиб сайр қила бошлади. Оёқ ости юмшоқ майса, қушлар чуғурлаган...

Мен, Амиржон, Феруз учовимиз тушки чойхўрлик учун ўтиришбоп жой изладик. Толзорнинг қоқ ўртасидаги майдончани маъқул топдик. Ҳаммани йиғдик-да, мажлисча қилиб, гапни бир ерга қўйдик: биринчидан, саккиз гектарнинг ҳаммасини бугун чопиқдан чиқариб кетамиз, иккинчидан, ҳар ким ўз бошига эгат санаб олмайди, ёнма-ён тушади. Шунда зерикишмайди, дала бир чеккадан тозаланиб бораверади.

Икки болани ўчоқ, ўтин-чўп ҳозирлашга қолдириб, толзордан чиқдик.

Болалар дарё тарафга қараб-қариб боришарди. У ерда бояги балиқчилар ҳам иш бошлабди. Иккитаси белигача яланғоч, сувга қармоқ ташлаб ўтирар, учинчиси «Мопед»ига уннарди.

Дала бошида катта-кичик кетмонлар эгаларини кутиб, сочилиб ётарди. Эгалари таниб-таниб олди. Чопиқни даланинг нариги бетидан бошлаб келадиган бўлдик. Толзор, дарё олисда қолди. Энди балиқчилар ҳам кўзга ташланмасди.

Ўттиз чоқли йигит-қиз сафланиб, барабар ишга тушди. Мен ҳам одатдагидек эгат олмоқчи эдим, қўйишмади. «Бугун сизни ишлатмаймиз, фақат бизга афанди айтиб бериб юрсангиз бўлди», дейишди. Болаларнинг аҳиллиги, кайфияти баландлигидан хурсандман, тобора очилиб, тилим бийронлашиб борарди.

«Бир куни афанди»... дея оғиз очишим билан, барабарига «ҳа» деб қувватлашади. Узоқдагилари: «Биз ҳам эшитайлик», деб қўяди. «Сизларга алоҳида» дейман-да, латифани давом эттираман. Кейин уларнинг олдига бораман-да, ёнма-ён кетавераман. Қулоқлар динг. «Афандининг учта қизи бор экан,— дейман кўпчиликка эшиттириб.— Учовиям дудуқ экан. Бир куни Афанди билан хотини меҳмондорчиликка кетатуриб қизларига тайинлабди: мабодо биров келса, биттанг ҳам гапирма!

Аксига олиб, сал ўтмай совчи хотинлар кириб келибди. Хотинлар: «Отанг қаерда?»— дебди, қизлар индамабди. «Энанг қаерда?»— дебди, индамабди. Ҳар мақомда гапга солишмасин, қизлар миқ этмасмиш. Бир маҳал, денг, бостирманинг остидан сичқон югургилаб чиқиб қопти-ку!

«Чичон- Чичон!»— қичқирибди катта қиз.

«Тани? Тани?»— дермиш ўртанчаси.

Кенжатоий тушмагур пухтагина экан, нима дебди-я: «Ҳаммалайинг дапийдилайинг, мен дапиймайман!»

Қийқириқ кулги кўтарилди.

Секин орқада қолиб, ҳозиргина кетмонлаб ўтилган эгатларни кузатаман. Яккам-дуккам кўринган ўтларни юламан. Болалар ҳушёр гортишади.

Эгатлар бошига етдик. Ярим гектар ер ўтдан тозаланиб, ғўзалар кўзга ташланиб қолди. Болалар бир оз нафас ростлашди, «белимиз совумасин», деб янги эгатлардан ортга қайтишди.

Бу орада толзорда қолган болалар чопиққа келиб

тушиб, Шоҳсанам билан Ойгулни ошпазликка жўнатдик.

Офтоб юқорилай бошлади. Утдан чиққан майдон кенгайгани сари чопиқчилар ғайрати ортиб борарди. Ҳамма ёнма-ён ишлагач, сеники, меники бўлмагач, айрим дангасароқ болалар ҳам кейинда қолишдан уялиб, жон-жаҳдлари билан етишиб юришга ҳаракат қилишарди.

Ошпаз қизлардан дам-бадам хабар олиб турардим. Ҳар келганимда Шоҳсанамни кузатаман. Чаққон, чиройли хатти-ҳаракатларидан суюнаман. Уни ўз уйимизда рўзғорга уннаб юрганини тасаввур қилмоқчи бўламан.

...Ана, Шоҳсанам қозонда ёғ доғляпти. Кокилларига сочпопук тақилган. Попук қўнғироқчалари оҳиста шилдираб қўяди. Уёқ-буёққа қараб оламан-да, секин ошхонага кираман. Шарпасиз бориб, кифтидан қучаман. У, капкир қўлида, ярим ўгирилади-да, «қўйворинг», дейди жилмайиб.

«Йўқ», дегандай бош ирғайман. «Бир капкир емоқчимисиз?»— деб пўписа қилади. Кулиб тисланаман.

«Йўқ, йўқ, қорним тўқ».

Ҳа, қурғур хаёл, қаёқларга олиб қочади-я! Кулдим. У ҳам негадир жилмайди.

— Барот ака, келинг.

— Ҳорманглар, қизлар. Қани, нима ишларингга қарашай?

— Вой, раҳмат, ўзимиз эплаймиз,— деди Шоҳсанам.

— Сиз бўлмасан мана бу ерда ўтириб, сабзи арчиб туринг,— деди Ойгул ўрнидан чаққон туриб,— мен сувга бориб келаман.

— Сувга мен бора қолай,— дедим негадир шошилиб.

— Йўқ, ўзим бирпасда, сиз ўтиринг...

Ойгулнинг ўрнига, Шоҳсанамнинг рўпарасига чўқдим. Оппоқ пешбанд тутиб олган Шоҳсанам сабзи тўғраяпти... тиқ, тиқ, тиқ... Мен сабзи арчяпман. Ғум-ғуж дарахтзорда, баланд-баланд толлар тагида икковгина-

миз. Ойгул сув оладиган ариқча толзор чеккасида, бу ердан икки юз одимлар нарида, ҳали унга етиб боради, сув олади. Уйлайсизки, у етиб келгунча анча-мунча гаплашиб олишар деб... Қаёқда! Ойгулнинг борлиги тузук эди...

Сабзи тахтача майин тақиллайди. Шоҳсанам бошини кўтармайди, ўз-ўзидан қизариб боряпти. Соч ўримлари дам-бадам олдига тушиб, халақит беради, орқасига олиб ташлайди. Унга нимадир демоқчи бўлиб тараддудланаману сира ўзимни босиб ололмайман. Сув кўтариб Ойгул келиб қолди-ю, мушқулмиз осонлашди. Пичоғини қўлига тутқазиб, ўрнимдан турдим.

— Бўпти, мен борай...

Чопиқчилар сафи бузилган, ўн чоғли бола олдинда, қолганлари орқада бетартиб ишлашяпти. Айримлари кетмондастага суяниб гаплашиб турибди.

— Ҳа, укачалар, чарчаганга ўхшайсизлар-а?

— Йўғ-е, нега чарчаймиз?

— Қани бўлмаса, ҳов ўша илғорларга тенглашайлик.

Энг кейинда қолган боланинг кетмонини қўлимга олдим. Олдинда кетаётганлар — Амиржон, Феруз, Умаро, яна уч-тўртта қиз. Сал фурсатда уларга етдик.

Умаро қаддини ростлаб менга ўғирилди.

— Санамой қалай, Барот ака?

— Яхши, сизларга салом айтди.

— Яна нима деди?

— Бориб Умарога афанди айтиб беринг, зерикиб қолмасин, деди.

— Умарохонни зериктирмаймиз, Барот ака,— деди Амиржон, бу ёқда биз бормиз, деган оҳангда. Унга синчков тикилдим: мабодо рашк қилмаяптими? Йўқ, беозор жилмайиб турибди. Умаро билан унинг ўртасида нимадир борлигини кечаёқ сезгандим. Сездиму, тинчим бузилди. Шу чоққача Шоҳсанамга тузукроқ бир гап айтолмаганимдан ташвишга тушдим. Ахир Амиржон билан Умародан қаеримиз кам? Улар бемалол... Буни ҳатто

атрофдагилардан яширишмайдиям. Лекин бир-бировига тўғри гапи йўқ, эна шу чакки бўлаяпти. Амиржон яхши қилмаяпти, жуда беписанд гаплашади.

Яна ким билсин, уларники шунчаки ҳавасдир. Гап-сўз кўпайиб, ўзларига ташвиш орттиришар. Лекин ана шу ташвишнинг ҳам завқи бор-да. Кимсан фалончи фалончининг қизини суярмиш... Бировлар ҳавас қилади, бировларнинг ғайирлиги келади. Хайрхоҳлар, ғанимлар пайдо бўлади. Икковгинанг эса қулоқни қаттиқликка олиб, гап-сўзларга чидаб юраверасан. Бир кун қараб-санки, келин-куёвсан. Ғайирлик қилганлар куйиб, хайрхоҳлар қувониб, тўйингни ўтказиб беришади...

Бу юришда-чи! Шоҳсанам кўзга ташланиб боряпти. Ҳали бирортаси айланишиб қолар. Ҳатто жўраларимдан бирови: «Ҳов, Баротжон, Шоҳсанам деган қиз ишлайди бригадаларингда, сен ишлатасан. Шу қанақанги қиз?»— деб маслаҳат сўраса не кўйга тушарканман. Бор гапни айта оламанми? Ёки мendan сўраб ўтирмай, ўзига гап ташлайверса, оғайни тошингни тер, у бизга тегишли, дейишга чоғим келадими?! Амиржон бундай дея олади.

— Табелчи ака, кетмончамни бермайсизми?

Хаёлим тўзғиди. Қад ростлаб, орқамдан эргашиб келаётган болага юзландим.

— Ишламоқчимисан?— дедим ҳазиллашиб.

— Ҳа-да.

— Бўпти, мана кетмонинг. Агар яна орқада қолсанг, буткул олиб қўяман-да, қайтиб бермайман. Сен табелчилик қиласан. Бўптими?

— Бўпти,— деди бола илжайиб.

Манглай теримни артиб, атрофга кўз югуртирдим. Болалар бир текис ишляпти. Қуёш анча тиклашган.

Толзор тепасида тутун кўринди. Қозонга ўт ёқишди, ҳадемай тушликка чиқамиз. Юрагим ҳаприқа бошлади, қулоғимга биров: «Ҳозир, ҳозир айна пайти», деб шивирлаётганга ўхшарди. Ростдан ҳам бугун байрам, эсда

қоладиган, бир умрлик завқ билан эслаб юрадиган воқеа бўлади.

Шартта толзор тарафга жўнамоқчи бўлдим, болалардан истиҳола қилдим. Важ топиш керак. Аммо, қанча ўйламай, жўяли бир тўхтамга келолмадим. Охири туйқусдан зарур нарсани эслаб қолган киши қиёфасида: «Сизлар ишлаб турунлар, мен ҳозир», дедим-да, шошқич йўлга тушдим.

Йўлда ниятимдан қайтиб қолмаслик учун зўр бериб ўзимни ишонтиришга уринардим. «Ҳозир энг қулай фурсат. Бунақа имконият қайта бўлмайди. Қизиқ... у ҳеч нарсадан беҳабар, беҳавотир ёғ доғлаяпти. Яна ўн минутлардан кейин қандай кўйда бўларкин?

Ул-бул ишларига кўмаклашиб тураман, Ойгул бирор юмуш билан боягидек четроққа кетса... айтаман. Ҳеч бўлмаса бир чеккасини чиқариб қўйишим мумкин-ку. Кечқурун кўчага чиққин, дейман, гапим бор, дейман... Шунинг ўзидан ҳам билиб олади, қолганини айтиш осон кўчади. Айтмоқчи, марказда кино бор. Кинодан чиққач, дугоналаридан орқада қолади. Бирга кетамиз...»

Кимсасиз қоронғи кечада Шоҳсанам иккимиз келатганимизни кўз ўнгимга келтирибми ёки толзорга яқинлашиб қолганимданми юзларим мисдай қизий бошлади.

Ариқчада юзимни ювдим. Сочларимни ҳўллаб, текислаб, шапкамни бостирдим. Шу пайт балиқчилар эсимга тушди-ю, дарё томонга қарадим. Негадир аввал уларнинг олдига бориб келмоқчи бўлдим.

Балиқчиларнинг иккитаси текис қумлик майдончада бир-бирига хезланыпти. Иккови ҳам кўйлагини ечиб ташлаган, оёқяланг, шимлари почасини шимариб олган. Кўринишидан нимдошгина болалару хатти-ҳаракатлари кескин, чиройли. «Ийе» деб бақариб, бир-бирига ташланиб қолади. Қўл-оёқлари баравар ишлайди. Учинчи бола дарё лабидаги дўнгликда ўтирибди. У ҳам кўйлакчан, оёқяланг, бошида эса похол шляпа... Сувга

қармоқ ташлаб қўйиб, китоб ўқияпти. Ушанинг ёнига бориб чўкдим. Қалин, қора муқовали китобини ёпиб, менга ўгирилди, сепкилли, рангпаргина бола экан. Аммо кўзлари кўм-кўк, қизларникидек тиниқ, чиройли.

— Ишляяпсизлар,— деди майингина, ўйчан овозда.

— Ишляяпмиз.

— Байрам қилмадиларингми?

— Узларинг-чи? Шаҳарда шунча томоша туриб.

— Э, нега керак? Тўйганмиз. Зерикарли... Сизларга маза-да, дарё бўйида яшайсизлар. Ҳаво, қуёш, табиат...

«Қизиқ, бизникилар шаҳарга интилади, улар бу ёққа». Боланинг алланечук синиқ рангига тикилиб, касалмандга ўхшайдн бояқиш, деган ўйга бордим.

Атрофга разм солдим. Ҳов ўн қадамча наридаги жийда остини ўтириш жойи қилишибди. Чим ўйиб, ўчоқча ясашибди. Қозонча, термос, яна аллақандай идишлар кўриняпти.

«Беҳафсала эмас, зумрашалар. Бунча пишиқ-пухталикни қаёқдан ўрганишар экан-а?» Бир-бирига суяб қўйилган «Мопед» лар ёнидаги ҳовузчага энди кўзим тушди. Унда жийда новдасига жағидан ўтказиб тизилган чавоқ балиқлар... Балиқчалар гоҳ-гоҳдагина тутқунликда эканликларини эслаб қолгандай сувни шалоплатиб, типирчилаб қўйишадида, яна жим ётишаверади.

Боланинг китобига қўл чўздим.

— Қани, бир кўрай-чи?

— «Мартин Иден», ўқиганмисиз?

— Ҳа, ўқиганман, ўзбекчасини,— дедим, кейин китобни варақлай туриб қўшиб қўйдим,— саккизинчи синфдалигимда.

— Уҳ-ҳў. «Уч қалб»ни-чи?

— Уқиганман.

— «Дон Кихот?»

— Уқиганман.

— «Қизил ва қора», «Азним», «Декамерон»?

— Уқиганман, ўқиганман.

— Саккизинчи синфдалигингизда.

— Ҳа...

Бирданига миямга урилди: мени масхара қилмаяптими зумраша? Унга синчков тикилдим. Чиройли кўзлари истехзоли кулиб турибди — ишонмаяпти. Китобни «тап» этказиб ёпдим-да, қўлига тутқаздим:

— Ушла,— дедим зарда билан. Кейин «кўтар» дедим қармоқ чўпига ишора қилиб, пўкак қалқиб ўйнаётганди. Бола саросимада силтаб тортди-да, «Аҳ... деб сўкинди.— Текинхўр, еб қочибди-я».

— Боплабди-да. Сассиқ хўрак деб, тумшугидан илиниб чиқса ёқарди-а, сенга,— деб пичинг учирдим. У миқ этмай қармоғига нимадир ўтказа бошлади.

«Муштдай болага тирғалишим нимаси?!»— деб ўйладим.

Шу пайт шериклари ёнимга келиб, бир-бир кўришди. Баданлари қизарган, милт-милт терлаган.

Новча, қизғиш сочлиси:

— Қалай брат, чарчамаяпсизларми?— деди қувноқ оҳангда. Сўнг ўзини ажриққа ташлади. Жиккак корейс бола эса индамай нари кетди. Юк халтасидан таранг олақуроқ тўп чиқарди-да, қумликка олиб бориб, тиззаси, боши билан ўйнай бошлади.

— Ҳали пешинда бир тўп тепишамизми?— деди қизғиш соч ётган ерида шеригини кузатиб.— Уқовимизга зерикарли.— У қўлларини орқага таяб, қаддини кўтарди ва осмонга тикилди. Кўзларини юмиб, бошини силкитди. Сочлари тўзғиб, қулоқларини беркитди.

— Бундай қиламиз,— деди у менга ўгирилиб,— ўғил болаларинг анча экан. Биттасини бизга берасизлар, дарвозага қўямиз. Сизлар ҳаммаларинг битта команда, биз битта команда. Бўптими?

Ғашим келди. Бу новча бизникиларни ғўза чопиқдан бошқасига ярамайди, деб ўйлайди чоғи.

Аввал исмини сўраб билдим-да, сўнгра босиқлик билан гап бошладим.

— Менга қара, Саша, қайси мактабдансизлар?

— Унинчидан, нимаиди?

— Унинчидан дегин. Гап бундай, дўстим, жудаям футболга ишқибоз бўлсанг, мактаб команданг билан келгин. Бизда ҳам стадион бор, команда бор, тегишиб кўрасизлар. Ҳозир эса коптокларингни ҳадеб кўз-кўз қилаверманглар, бекитинглар.

— Нега?

— Бир-иккита безори болаларимиз бор, гаши келса, яхши бўлмайди.

Саша беписанд кулди. Урнимдан туриб, унинг тепасига бордим.

— Куласан-а. Хўп, уларнинг ўрнида сен бўлганингда нима қилардинг? Сенга ёқармиди? Индамайсан...

Яна нима деяримни билмай жимиб қолдим. Рост-да, биз билан ишинг бўлмасин, бориб фўзангни чоп, деб юборса, не қилардим.

Дарё бўйидан қайтиб чиқдимۇ чопиқчилар ёнига жўнадим. Толзорга кирмадим, кирадиган кайфиятда эмасдим.

Болалар аллақачон дала одоғига етиб, янги эгалардан орқаларига қайтишаётган экан.

Чамалаб кўрдим, даланинг тенг ярим чопиқдан чиқибди. Овқатдан сўнг сал жадаллатсак битирамиз. Ҳа, болалар ғайрат қилишди, очиги бунчалик кутмовдим.

Амиржон билан Ферузнинг рўпарасидан боряпман. Ҳали анча олис бўлса-да, болаларнинг қийқириқ, кулгилари эшитилади. Чамаси, Феруз гурунг беряпти. Унинг бунақа ишларга суяги йўқ. Мен доим, шу бола далага ишлаганимас, жўралари билан ҳангома қилгани, кўнгил ёзгани чиқса керак, деб ўйлайман. Мана бугун ҳам қип-қизил кросовкада келибди. Эгнида янги жинси шим, оппоқ футболка.

Ота-онаси савдо ходими, колхоз марказида магазинчилик қилишадди. Феруз уларга ёлғиз тирноқ. Синфдоши Амиржон бўлса бутун туриш-турмуши билан унинг акси.

Оилада тўнғич ўғил, укалари ҳам ўзи бештамас, ўнтамас, роса ўн тўртта. Саккизгаси ўғил, олтитаси қиз. Мабодо уйларига кириб қолсангиз, кўзингиз қарақиб кетади. Ҳовли тўла бола, вижир-вижир, вағир-вуғир. Лекин болаларнинг ўғили қизидан, қизи ўғилидан хушрўй, пухта, бийронча... Мактабда биринчидан ўнинчига қадар ҳамма синфда бу оиланинг биттадан вакили бор.

Полвонсифат Темур амаки бўлса (у киши тракторчимиз) болалари номини адаштириб юргани-юрган.

Амиржоннинг тўрт укаси далага чиқади, мен ўшаларни яхши танийман. Ҳасан-Ҳусанни, Инобат билан Лўбатни... қолганларини сира фарқлаёлмайман. Бугун Инобат ва Лўбат иккиси оналарига ёрдам бергани уйда қолишибди. Қурт кўчиришар экан. Ўзлариям бир йўла уч қути ипак қурти олишган. Битта ачинарли томони шунда бўляптики, Темур амаки колхоз марказдан иморатга жой олган. Қуриб битказса кўчиб кетишади. Шундай оила кўчса қишлоқ ҳувиллаб қолмайдими?!

Болаларга яқинлашишим билан Умаро шоширди:

— Табелчи ака, тез келинг, қизиқ гапдан қолдингиз.

Бир чизиқда саф тортган чопиқчилар олдида тўхтадим. Болалар айримлари жилмайишиб турар, айримлари ўзини тутолмай пиқ-пиқ куларди.

— Қани, кимдан эшитамиз?

— Феруз, боягини айтиб бер,— деди Умаро юзидан кулгичлари ўйнаб.— Ҳалиги сиз айтган афандига ўхшатма тўқибди.

— Ҳадеб айтаверадими,— деди Феруз норози оҳангда.

— Нима бўпти? Ноз қилсанг, ўзим айтаман!

— Айт.

— Э, ўл, зиқна. Табелчи ака, эшитинг. Мен ўзим бошлаб айтиб бераман.

Умаронинг ичида тариқча гап турмайди.

— Ҳалиги Хайруллаев малимимиз бор-ку, Хайруллаев.

— А-ҳа, хўш?

— Тили тожикчага кетади-я. Уша киши дарс ўтаётувди. Физика. Бир маҳал Галиулин малим кириб келди, йўқлама қилгани... Худди шу пайт полнинг тешигидан битта сичқон югуриб чиқиб қолди. Анави Ойгул бор-ку, йўқ, Ойгул эмас, Шоҳсанам, «Сичқон, сичқон» деб бақриб юборди. Сичқондан ўлардай қўрқади-да, у. Хайруллаев малим сапчиб тушди-да, столи тагини излай кетди. «Кане? Кане?»— дейди ҳадеб. Галиулин малим бўлса оёғи тагини кўрсатиб, «мина, мина», дейди дўриллаб.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Аммо ўғил болалар кулимсираб, сиполаниб туришарди.

— Сизларга бир нарса айтиб бўлмайди,— деди Феруз тўнғиллаб.— Ҳамма ерда айтаверасизлар энди.

— Вай, нима бўпти?— деди Умаронинг ёнидаги қиз.

— Нима бўпти эмиш,— унга қуш қараш қилди Феруз,— малимлар эшитиб қолса-чи!

— Ановини гапини қаранглар,— лабини бурди Умаро.— Малимлар ҳазилни тушунмайдими? Қўрқсанг айтмагин эди! Ўзим тўқидим деб мақтанма эди!

— Сенга гап тегмасин, Потма чумчуқ!

— Мақтанчоқ қуён!

— Қани, бўлди, бас қилинглар,— деди Амиржон қовоқ уюб.— Қолгани кейин...

Болалар эгатларини чопиқ қилиб чиқишгач, тўпланишиб толзор тарафга юрдик. Анча ҳориган бўлишса-да, болаларнинг кайфияти баланд эди. Толзор биқинидаги ариқчада ювина бошлашганда дарё тарафга секин кўз ташладим (фикри-ёдимда ўшалар бўлди-да ўзиям). «Мопед»лар қанотлари офтобда ялтираб, қаққайиб турар, балиқчилар кўринмасди.

— Ёнор нарса ушлашибдими?— ёнимга келиб сўради Амиржон.

— Чавоқчалар.

— Ошга чақирамизми?

— Келишмаса керак, бирорта идишда бериб келаман ўзим.

— Мен олиб борай.

— Ихтиёринг...

Ошиқиб турган бўлсам ҳам толзорга болалардан кейин кириб бордим. Ош дамлаб қўйилган. Ун қадамча масофада иккита дастурхон тузалган. Дастурхонда нон, ликопчаларда чакка, кўкатлар қўйилган. Ойгул сирли челақдан болаларга чалоб улашарди.

Шоҳсанам ташкилотчиликни ўз қўлига олди. Бир дастурхон атрофига ўғил болаларни, иккинчисига қизларни ўтқизди. Мен унинг дастурхончи аёллардай қатъий хатти-ҳаракатларидан завқланиб, бир чеккада кузатиб турибман. Қозон устидаги тоғорани олишди. Атрофга хушбўй таралди.

Дарё бўйига кетган Амиржон ҳаялламай қайтиб келди.

— Ҳамсоя товоқ қилдик, Барот ака,— деди қоғозга ўроғлиқ нарсаларни дастурхонга қўяркан. У келтирган колбаса, пишлоқ, олмаларни бўлақлаб, кўкатлар ёнига қўйиб чиқдик. Қизларга илиндик.

— Футболчи болалар экан,— деди Амиржон,— келар якшанбага ўйинни гаплашдим.

Болалар қизиқиб суриштира бошлаганди, Амиржон, «кейин, кейин, ҳозир ош совумасин», деб уларни тинчитди. Даврани кузатиб чиқиб, ўзим тушунмаган ҳолда тўлқинланиб кетдим.

Ҳеч нарса демай, шишаларни очиб, пиёлаларни тўлғаздим. Феруз давра айлантириб чиқди. Олгани олди, олмаганига зўрлаб тутқазди.

— Бир нарса денг, каттамиз сиз,— деди рўпарамда ўтирган Феруз.

Пиёлага тикилдим. Унда қип-қизил ичимлик чайқалиб турибди. Нималарнидир гапиришни истардим-у, ҳаяжонимни босолмасдим.

— Азиз укалар... жўралар... Демоқчиманки...— Жўяли сўз тополмай бир зум жим қолдим.

— Демоқчисизки, яшасин Биринчи май! Шундайми?— Мени ҳижолатдан қутқазган бўлди Феруз.

Кулги кўтарилди.

— Ҳа-да, яшасин Биринчи май! Сизлар омон бўлинглар.

— Ну взяли тогда,— Феруз луқма қўшди.

— Жуда чанқаб қопсан-а,— деди Амиржон унга ер остидан қараш қилиб.

Ҳасан, Ҳусанлар акасида ҳайқидими, пиёлаларини дастурхонга қайтиб қўйди. Яна уч-тўртта йигитча уларга таассуб қилди. Буни кўрган Феруз норози бўлгандай бош чайқади-да, менга ўгирилди.

— Қани, ака, олайлик, совуб кетди.

Ичимлик менга ёқмайди, дарҳол бошимни оғритади. Лекин ҳозир бу ҳақда ўйламаётгандим. Мен шу тобда мўйловни сабза уриб, овози дўриллай бошлаган мана шу йигитчаларнинг, анови қизларнинг бугунги куни, байрами учун ўзимни масъул ҳис этиб турардим. Уларнинг вақтичоғлиги учун барча нарсага тайёр эдим.

Талашиб-тортишиб уч товоқ ошни едик. Жуда лаззатли бўлган экан. Дастурхон йиғиштирилаётганда қўшни даврадан қўшиқ эшитилиб қолди.

Сунбулаё, сунбула, ўраб олай гүл билан...

Бу Умаро эди. Йигитчалар Амиржонга кўз қисиб, жилмайиб қўйишди. Гап-сўзни йиғиштириб, қулоқ осиди. Амиржон кулимсираганча гугурт чўпи билан тиш кавлаб, ерга тикилиб ўтирарди. Қўшиқ тугагач ҳам ҳолатини бузмай, «жуфт бўлсин» деб қўйди. Нариги даврадан «ёқмай қолсин» деган жавоб келди. Кулги кўтарилди. Шоҳсанам ўрнидан туриб бизга яқинлашди.

— Барот ака, қизлар озроқ ўйин қилайлик, дейиш-япти,— деди ийманиб.

— Жуда яхши-да, қани турдик, укалар.

Давра кенг олинди. Умаро ўзбекча, афғонча, ҳиндча ашулалар айтди.

Ҳасан, Ҳусанлар биттадан челакни тескари қилиб уриб туришди. Аввалига тортиниб турган қизлар ҳам, ўгил болалар ҳам сал ўтмай бирин-кетин ўртага тушиб ўйнаб кетаверишди.

Бир маҳал қизлар Шоҳсанамни, Амиржон билан Феруз мени даврага тортиб чиқишди. Ўртада Шоҳсанам иккимизгина қолдик. Бу атайлаб қилинди, демак тушмагурлар нимадир фаҳмлашган.

Қийқириқ, қарсак кучайди. Умаро яна «Сунбула»ни бошлади. Шоҳсанам бошини бир оз эгиб, ним кулимсираб, остки лабини оҳиста тишлаб енгил сузар, чилвир сочлари дам хипча белига чирмашар, дам ҳавода тўлғанар, дам қўлларимга ўралиб юрагимни зирқиратарди.

Кокилларини чилвир дедим, аммо кўпам майда ўрилмаган, келинчакларники унақа қилинади. Шоҳсанамники йирик-йирик, шундоқ бўлса-да, ўттиз-қирқ ўрим келади-ёв. Жуда узун ҳам эмас, нимчаси этаги билан баравар, учлари қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб кетган.

Айтинглар-чи, бундан ортиқ шодлик борми?! Байрам дегани бундан ҳам ошиб тушадими?! Бахтиёр онлар дегани шу эмасми?! Айни чоқларда катта-катта шаҳарларда намоишлар бўлаётгандир. Атлас кўйлакли қизлар, беқасам тўнли йигитлар сафлар олдида худди шунақа рақсларга тушиб бораётгандир. Майли улар ҳам яйрасин, кулсин, байрам қилишсин. Аммо улар манави қуюқ толзор ўртасида, манави йигит-қизчалар қуршовида, Санамжондек сулув ёнида рақс тушиш қандай яхши эканлигини тасаввур қила олишарми-кан?!

Ҳаво дим. Чопиқчиларда, айниқса ўгил болаларда пешиндан олдинги ғайрат йўқ. Мен ҳам энди ҳеч кимни қистамай қўйдим. Дилим гаш.

Бригадир бугун тонг азонда эшигимизга чақириб келди-да:

Бир маслаҳат бор,— деди.— Болаларни янги ерга олиб борсанг.

Кеча бошқача гап қилганди. Ҳайрон бўлдим:

— Нега, ҳали «Қўйқўтон» бўлмовди-ку?

— Э, майли, ўшаёқ маъқул. Олисроқ, қочиб-нетиб юришмайди. Кечгача тўлиқ ишлайсизлар.

Болаларни қишлоқ четида юк машинаси кутиб олди. Улар бу янгиликдан ажабланишди, лекин янгилик тагидаги ҳийлани сезишмади. Мўсафид бригадир бобомиз «она қизларим», «азаматларим» дея олқай-олқай бизни кузатиб қолди. Уйдан кўнглимда кудр билан чиққандим. Вақт ўтиб, болаларнинг кайфияти менга ҳам юқди. Дилим ёришди... Ҳозир эса яна ғашланиб боряпти.

Чекка-чеккада тимискиланиб юрибман. Зимдан болаларни кузатаман. Улар мени унутиб қўйишганга ўхшайди; чақиришмайди, афанди айтиб беринг, деб қис-ташмайди. Ўзимда ҳам бунга иштиёқ йўқ. Амиржон учтўртга жўраси билан секин-секин гаплашиб боряпти. Шоҳсанам, Ойгул ва яна иккита қиз ёнма-ён тушишган. Шоҳсанам билан Ойгул баъзан дугоналаридан олдинлаб кетишади-да, уларнинг рўпарасидан тушиб ортга қайтишади. Илгарилаб кетишларига йўл бермайди. Бора-бора улар ҳам шошилмай ҳамма қатори ишлашга ўтишди. Хуллас, болаларнинг эринчоқлиги тутганди. Бу туришда анчагина ер чопиқсиз қолиши аниқ.

Ўзи бу ҳолат қачон бошланди?.. Уйнаб-кулиб овқатландик... Ўйин қилдик. Айниқса, Шоҳсанам иккимизни четга чиқармай роса терлатишди. Кейин ўғил-қизлар битта давра бўлиб ўтириб дам олишди. Умарога яна қўшиқлар айттиришди.

Ҳур-ҳур шабадада, соя-салқинда бунақа ўтиришлар яхши-ку, бироқ вақт ўтиб бораётганди.

Урнимдан турдим.

— Хўп энди, укалар, гап бундай, ҳангома яхши бўлди, ҳордиқ олволдик...

— Ишламасакчи-а, табелчи ака,— эрка, ялинчоқ оҳангда деди Умаро,— жудаям яхши жой экан.

Дугоналари кулди.

— Тўғри, яхши жой экан,— дедим ўзимни жиддий тутиб,— ҳали ёз бўйи бу ерга кўп келамиз. Ушанда пешин пайтлари уч-тўрт соатлаб дам оламиз. Ҳозир унча иссиқ эмас, ишласак бўлади...

Кеча тахминан шу маҳаллар эса сал бошқача гап қилгандим: «Биров, ишлайсан, деб зўрламайди. Ошни еб, салқинда ётаверамиз...» Бу гапларимни эслатиб юзимга солишмади, андиша қилишди. Мен бўлсам андишани билмадим: «Ишлагани келганмиз». Дадиллашиб давом этдим.

— ...Яна бир ғайрат қилсаларинг тугайди. Мошин келгандан кейин жўнаймиз. Тезроқ қишлоққа бориб, ювиниб-тараниб марказга ўтамиз... Ҳиндча кинога. Тўғрими?

Гапимни икки қилишмаса-да, оғриниб эринчоқлик билан қўзғалишди. Толзордан чиқаётиб аввал балиқчиларнинг «Мопед»ларига, сўнгра дарё кечувидан ўтаётган болаларга кўзимиз тушди. Биз эгатларга тушганимизча улар етиб келишди. Шаҳардан қайтаётган Жарқишлоқ болалари экан. Ҳаммаси, айниқса қизалоқлар ясаниб-тусаниб олган. Қўлларида ранго-ранг пуфаклар, чўғдай байроқчалар. Тўрхалталарда тешик кулчаю бўличкалар, пўлоти нонлару равочлар...

Назаримда болалар маъюслашиб қолгандай эди. Бунақа пайтда ишга қаттиқ киришиб, жиққа терга ботиш керак ёки бўлмаса қизиқ-қизиқ гаплар билан овуниш керак. Бунга кўп синаганман.

Бироқ, мен болалардан олислаша бошладим. Ишлаётганлар олдида қўл ташлаб юришим, чучмал гаплар билан уларнинг кўнглини овламоқчи бўлганларим ўзимга эриш туюлаверди. Охири бўлганча бўлди дедим-да,

увагга чиқиб ўтирдим. Оёқларимда оғриқ туйдим. Бри-
зент этикларимни ечиб, пайтаваларимни ажриққа
ёйдим. Амиржонлар дала бошигача чопиқ қилиб ке-
лишди-да, дарҳол янги эгатлардан орқаларига қайтиш-
ди. Улар бирданига ҳаракатчан бўлиб қолишганди.
Лекин менга эътибор беришмагани, лоқал бирортаси
қайрилиб қарамагани тушунарсиз эди. Умаролар ҳам
эгатларини чопиб чиқиб, дала бошида бир зум тўпла-
ниб туриб қолишди. Мен ёққа икки-уч қараб қўйишди.
Кейин янги эгатлар томон юришиб, чопиққа тушишди.

Ўрнимдан туриб чопиқчилар ёнига бориш ўрнига,
юмшоқ майсага ёнбошладим. Бир зумда мудроқ босди.
Ухлаб қолмасликка уриниб, болаларга тикилганча ёта-
вердим. Кун ботиш ёқдан ҳавога булут чиққан, кун
демиқиб бораётганди. Жийда гулларига айланишаётган
асаларилар бетиним гўнғиллайди. Тепада асаларихўр
қушлар худди қалдирғочлардай шиддатнок учади...
Ҳов, тип-тиниқ османнинг тубида митти ракета оппоқ
из қолдириб, ялтираб кетиб боряпти.

Эҳ, шундай пайтда иш бўлмаса-да, чангалзор оралаб
кетсанг. Бирор сояни олиб осмонга тикилганча ётавер-
санг, ётаверсанг... ухлаб қолсанг. Шабада юзларингни
сийпаб, сочларингни тўзғитиб турса... Бир чоқлар кў-
зингни очсанг... тиззасида ётибсан, узун-узун, ингичка
бармоқлари билан сочларингни сийпаяпти, тароқла-
япти...

Барот ака! Ҳов, Барот ака!

Чўчиб кўзимни очдим. Нарироқда Шоҳсанам билан
Ойгул турибди. Юзлари ташвишли.

— Амиржон жўралари билан ановиларнинг олдига
кетувди, мабода уришиб қолишмасин,— деди Шоҳсанам.

— Нега уришади?— дедим бепарво. Шошилмай
этигимни кия бошладим.

— Уни қаранг, курашишяптими... нима қиялпти?—
деди Ойгул юзи оқаринқираб. Ўрнимдан туриб дарё
тарафга тикилдим. Болалар қумлоқда давра олиб ту-

рар, ўртада иккитаси бир-бирига хезланиб айланишарди. Умаро елкасида қизил дуррачаси ҳилпираб, сочи тўзғиб, далани кўндаланг кесганча чошиб кетяпти.

Ўша ёққа шошилдим.

Ўртадагилар — Амиржон билан қизғиш соч Саша экан. Амиржон ҳам рақибидек шимнинг почасини шимариб, оёқяланг бўлиб олибди. Майкачан.

Сашанинг ҳаракатлари чаққон, кескин. Дик-дик сакраб, оёғини боши баравар кўтариб Амиржонга серпайди. Амиржон аранг четланади. Қорейс бола ҳакам шекилли, рақиблар атрофида айланишяпти. Балиқчиларнинг учинчиси — рангпар, китобхон бола «Мопед» га суяниб турарди. Умаро даврани ёриб ўтиб, ўғил болалар олдида туриб олган, Сашанинг олдинга чўзилиб, паст-баланд бўлиб турган қўлларидан кўз узмайди.

Кутилмаганда Саша коптокдай сакради-да, «Ийё» деб бақирганча Амиржоннинг елкасига тепди. Амиржон ерга қулади. Устидан қум ёғилди. Умаро чапак чалиб юборди.

— Урре, боплади! Боплади!

Саша Амиржоннинг устига босиб келиб қўл қирраси билан зарба бермоқчи эди, ҳакам ўртага тушиб, алланима деб бақирди. «Мате»¹ дедими-ей...

Қизғиш соч орқасига қайтди. Ҳакам Амиржоннинг тепасида «ити, ни, сам, си...»² деб чамаси санай бошлади. Амиржон ўрнидан тура солиб, рақиб томон юрди. Қошлари уюлиб, туташиб кетди. Манглайида тер йилтиради. Ҳеч ёққа қарамасди. Ҳакам ўртада туриб, «Хадзиме»³ деди-да, четланди. Йигитчалар яна айланиша бошлашди. Қизғиш сочнинг чап қўли олдинроқда, ўнг қўли биқини ёнида. Бош бармоқлари хиёл букик, қолганлари паншахадек ёзилган. Амиржон эса гоҳ қўлла-

¹ Тўхтатинг!

² Бир. икки, уч...

³ Бошланг!

рини мушт қилиб, боксчидай юзи олдига келтирар, гоҳ курашчига ўхшаб икки томонга кериб, рақибини ушлаб олмоқчидай ҳаракат қиларди. Юрагим гурсиллаб, бесаранжом ура бошлади. Ўртага чиқиб, олишувни тўхтатмоқчи бўлдим. Бироқ улгурмадим. Қизғиш соч бир сакраб, рақибининг чап ёнида пайдо бўлди-да, Амиржоннинг ўнг жағига тепди. Амиржон гандираклаб кетдию йиқилмади. Умаро яна чапак чалиб юборди. Қизи тушмагур типирчилаб, ичи туздек ачишиб турибди-ю, чапак чалади-я!

Амиржоннинг қўлидан тутиб, четга тортдим.

— Бўлди, бас қилинглар,— дедим Сашага ўқрайиб.

— Қўйинг, Барот ака!— деди Амиржон паст овозда, лекин қатъий қилиб,— қўйинг, деяпман!

Четга чиқишим билан ҳакам буйруқ берди: «Хадзиме!»

Қизғиш соч намоишкорона майдончада айлана бошлади. Ҳаракатлари чиройли, лекин совуқ, қўрқинчли эди. Давра жим-жит бўлиб қолди. Фақат Умаро типирчилаб турар, хаёл қилсаки, ўзи ўртага тушса... Унинг ёнидаги Ҳасан билан Ҳусанга энди эътибор қилдим. Иккови ҳам худди акасидек қошлари туташиб, кўзлари ёниб, ранги ўчинқираб турибди. Бошқаларнинг ҳам ҳаяжони уларниқидан кам эмас. Хуллас, вазият таранглашган, томошани тўхтатиш керак эди. Бироқ, Амиржон ҳам бу кўйда майдондан чиқиб кетмас, бунга орияти йўл қўймасди. Ҳеч ким чурқ этмасди.

Ийё!..

Амиржон чап бериб қолди. Қизғиш соч қалқиб кетди, елкаси билан Амиржонга урилди. Амиржон унинг белидан сиқиб ушлади-да, ердан азод кўтарди. Болалар қийқириб юборди:

— Ҳа, ҳа, қўйма! От! Кўтариб от!

Ҳакам бўлса: «Мате! Мате!»— деб қичқирарди. Ночор аҳволда қолган Саша аввалига «Бўлмайди! «Бўлмайди! Бунақаси бўлмайди», деб типирчилади-да, сўнг-

ра рақибини оёқлари билан чангадек сиқиб олди. Бир-галикда йиқилишди. Курашиб кетишди. «Бунақаси бўлмайди», деб бақирган Саша яна қизиқиб кетдими, курашда ҳам ҳунарини кўрсатмоқчи бўларди. Бироқ энди Амиржон устун кела бошлади. У бир сафар тиззалаб туриб, рақибини елкасидан ошириб отди. Қизғиш соч нақ Умаронинг оёғи остига, ажриқли ерга чалқанча тушди. Кулги, чапак, қийқириқ кўпди. Амиржон яна рақибига ташланган эди, ҳакам ўртага тушиб уни итариб юборди.

Саша ўрнига туриб ўтирганча, илжаярди. Унга яқинлашиб тирсагидан тутдим. «Йўқ, ўзим», деди-да, сакраб турди, сўнг Амиржонга ишора қилиб кулди.

— Сильный парень, молодец, — деди.

Амиржонни жўралари ўраб олиб, Умаро бир чеккада қолганди. Лўппи юзлари ловуллаб, кўзлари чақнаб нарироқда тизилган дугоналари томон юрди. Қизлар бирпас тўпланиб туришди-да, толзорга қараб кетишди.

Балиқчи йигитлар зерикишган экан чамаси, бизникилар билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб, суҳбатга киришиб кетишди. Ўзбекча-русча аралаш гурунг бошланди. Дастлаб турли кураш қоидалари ҳақида гап кетди. Сўнгра японча терминлар, хитойча бокс ҳақида ҳар ким билганини ўртага ташлади. Айниқса, Феруз билан Саша иккиси бутун даврани оғизларига қаратишганди. Саша Амиржоннинг ёнида ўтириб, гап берарди. Унинг фикрича Амиржонда қора куч кўп экан, чайир экану, лекин ишлатишни билмасмиш.

Болалар давра олиб волейбол ўйнашди. Энди четда туролмадим, ўйинга қўшилдим. Жиққа терга тушдим. Ҳавонинг димлиги билинмасди. Бир маҳал тўпимиз дарёга учиб тушди. Уни олиб чиқишгунча ўйин бир зум тўхтади. Шундагина осмоннинг тенг ярмини булут қоплаганини пайқадик. Кўп ўтмай чанг-тўзонли шамол кўзгалди. Атроф қоронғилашди. Чақмоқ чақиб, момақалди роқ гумбурлади. Йирик-йирик томчилар туша бош-

лади. Толзор тарафга чопдик. Балиқчилар ҳам «Мопед»-ларини судраб бизга эргашди. Толзорга етгунимизча ёмғир шаррос қуйиб берди. Бундоқ қарасам, қизларимиз даланинг нариги бошидан турнақатор чопиб келишяпти. Улар боя дарё бўйдан қайтиб чиқишгач, ишга тушишган, қолган эгатларни чопиқдан чиқариб қўймоқчи бўлишган экан. Уватда уларни кутиб турдим. Сочлари, эгни-боши шалаббо қизлар қиқир-қиқир кулиб, дарахтзорга ўзларини уришди. Катта бир толнинг тагида гуж бўлишди.

— Далангизни чопиб бўлдик,— деди Умаро қувноқ оҳангда.

— Раҳмат сизларга, сингилларим.

— Барот ака, эрталаб Амиржонингиз бизни ўйнатиб қуйиб, ўзларинг ишланглар, деганди. Шундайми?

— Ҳа, деганди.

— Биз айтганини қилдик, курашда йиқилиб юрса ҳам.

— У нима деяпти?— сўради Саша Амиржондан.

Амиржон кулиб қўйди-ю, индамади. У алланечук ўйчан, босиқ бўлиб қолганди.

— Энди, бизни кинога олиб боришсин,— деди Ойгул лўппи юзларида кулгичлари ўйнаб.

— Ўзларинг йўл билмайсизларми?— деди Феруз.

— Сенга гап қолмабди,— унинг оғзига урди Умаро. Сўнг яна менга қараб деди:— Йигитларингизга айтиб қўйинг. Кинога олиб боришмаса ҳам майлику-я, лекин қачонгача кўринган биттадан тепки еб юришаркин?

Қизлар кулди. Доимо пичинг отиб, ачитиб турадиган Амиржон бу гал ҳам кулиб қўя қолди. Кўз қирида Умарога қараб қўйдию, индамади.

Чақмоқ чақиб, толзор ёришиб кетар, момақалди роқ тобора қаттиқроқ гулдирарди. Бир сафар нақ устимизда қарсиллаб кетди. Қизлар «вой» деб юборишди. Бу олата сир ўн беш дақиқалар давом этди. Толлар ҳам соябонлик қилолмади, эгни-бошимиз ёмғирга бўкди.

Момақалди роқ олислаб кетди, шамол тинди, ёмғир эса секинлашиб, майдалаб ёғаверди. Балиқчилар биз билан хайрлашиб, толзордан чиқишди-ю, «Мопед» ларига ўтириб, тийғана-тийғана йўлга тушишди. Улар чангалзор ортига ўтиб кетишгандан кейин ҳам аллапайтгача моторлар овози эшитилиб турди.

Ёмғир тинадиганга ўхшамасди, кун қоронғилашиб борар, изғириқ бошланганди. Қизлар жунжикиб қолишди. Машинамиздан эса дарак йўқ. Мен бир нарсадан ташвишда эдим: шофёрнинг ичадиган одати бор, ичиб олган бўлса!.. Пиёда йўлга тушдик.

Атроф қоронғи. Шундоқ бўлса ҳам ён-веримдагиларга қараёлмайман. Кичикроқ қизлардан бири ким биландир айтишиб қопти, йўл бўйи ҳиқиллаб йиғлаб борди.

Бир соатлар тўхтовсиз йўл юрдик. Ёмғир эзгилаб ёғиб турди. Болалар на менга, на бир-бировига гапирар, ҳатто Умаро ҳам мум тишлаб олган эди. Фақат қизчанинг пиқиллаши, оғир этикларимиз тагида шагалнинг ёқимсиз ёнжири эшитиларди.

Тўғри бригадирнинг уйига кирдим. Очил бобо шофёрдан хафа бўлди. Жаҳлланиб сўқинди. Сўнг кифтимга қоқиб:

— Энди идорага боргин, ўғлим,— деди,— раисга учрашиб, топшириқ бажарилганини айтгин. Ишни қилгач, уни кўрсата билиш ҳам керак.

Бобо беярашиқ илжайди. Оғзидан ароқ ҳиди гупилларди.

Идорага эмас, уйга жўнадим. Танам мисдай қизиб, қоронғи кўчадан кетяпман. Бояги шамол тўполонда қаердадир сим узилган шекилли, чироқлар ўчиб қолган. Қолхоз маркази тарафдан эса кинонинг шовурн, баъзан ҳиндча қўшиқ эшитилиб қолади.

Қундузги воқеалар бир-бир кўз олдимдан ўтяпти. Ана, Амиржон қизларга жийда гули улашаяпти... болалар қотиб-қотиб кулишмоқда, мен латифа айтяпман...

уватда ёнбошлаб ётибман... Умаро дарё тарафга қараб
ҳилпираб кетяпти... Амиржон тепки еб қулаб тушди,
устидан қум ёғилди... шаррос ёмғирда қизлар ҳаллос-
лаб югуриб келишяпти. Олдинда Умаро... Шоҳсанам...
Қоронғи кўча тўла бир тўп бола... Мунғайган, маъюс...
қизалоқ аламли хўрсинади... шағал гижирлайди, ги-
жирлайди.

Хуллас, байрамни ана шу тарзда ўтказгандик. Уша
кунги «ташкilotчилигим» эса роппа-роса икки йил
ўтиб мевасини кўрсатди...

* * *

Шоҳсанам, эсингдами, сочингни ҳамиша онам ўриб
қўярди. Шунчалик ҳафсала билан майдалардики, чил-
вир кокиллар орқа-олдингни тутиб кетарди. Миттигина
бўлатуриб, жуда серсоч эмасмидинг.

Онам бир куни сочингни тароқлай туриб, гап очиб
қолди.

— Қизалоғим, сени чақалоқ пайтинг бир қийнаб
қўйганман-да. Ҳали-ҳали эсласам юрагим увишади.

— Нима қилгандингиз?— дединг сен ялт этиб қараб.

Мен хона тўрида Жамшидга арифметикадан мисол
ечишга кўмаклашаётгандим. Аянг рўпараларингда каш-
та тикиб ўтирарди.

— Аянг сени менга ташлаб, шаҳарга кетганди,— дея
ҳикоясини бошлади онам.— Эмизикли бола эдинг. Бир
маҳал очқаб йиғладинг. Сигиримиз сутдан чиққан пай-
ти. Қўлимда сен, югуриб Хосият холангникига ўтдим.
Темур амакинг дарвозаси олдида тракторига уннаяп-
ти. Хосият даладан келмабди. Қўлимда биғ-биғ қила-
сан. Темур амакинг, ичи куйиб кетди, ойти, ўзингиз
эмизақолинг, дейди. Уйга қайтиб келиб, нон ивитиб
бердим, шакарчой қилиб тутдим, қани овунсанг. Чи-
риллайсан. Овозгинанг бирам ўткирки, э, бор-эй, эмиза-
ман, дейману ўзимни аранг тутиб қоламан. Бир маҳал
бешиқда Турсунойим биғиллаб қолди. Бориб қаттиқ-

қаттиқ тебратгандим, у шўрликкинам тинчиди. Қани сен тинчисанг. Бир дамгина овунган бўласан-да, яна оламни бузасан. Кўчага дам-бадам чиқиб қайтаман. Қаники, шаҳарга кетган Раҳима кўринса. Бозорчи бўлмай кет, деб қаргайман. Хосият холаи бери келса-чи. Далага ёпишиб қол, деб уни гўрдан олиб гўрга соламан. Сенга қўшилиб ўзимам йиғлайман. Охири Хосият кўриниб қолди-ку. Кўчадан сургаб кирдим. Хосият ўлгур, манавини ичи ёниб кетди, дарров эмизган, дедим.

— Вой, ўзингиз эмизмабсиз-да,— дедию дарров кўрагини тутди. Бир нафасда жимидинг, қолдинг. Сен тинчидинг-у, жоним кирди.

Шоҳсанам, шунда сен, «хола, нега ўзингиз эмизмадингиз?»— дединг ҳайрон бўлиб.

— Эмизмадим-да, қизим,— деди онам жилмайиб.

— Нимага, қизгандингизми?

— Ҳа, қизгандим.

— Хосият хола эгизаклариникини қизғанмабди-ку.

— Унинг йўриғи бошқа.

— Нимага, хола?

— Мен ният қилганман, болам. Агар эмизиб қўйсам, ниятим чиппакка чиқарди.

— Қанақа ният, хола?

— Ҳов, бўй етганинда биласан, қизим.

— Айтинг, ҳозир айтинг.

— Йўқ, кўп шошма. Ҳали билиб ҳам оласан. Суяккинанг жойигаям тушади, бийрончам...

Мен бу гаплар замиридан, кейин онамнинг аянгга қараб сирли кулиб қўйишлари, аянгни ҳам қизариб кулимсирашларидан ниманидир фаҳмлай бошлагандим... Демак, сен Ҳасан-Ҳусанлар билан сут эмишгансан. Амиржонга сингил бўлиб қолгансан. Агар Турсуной билан эмишганинда менга сингил бўлиб қолардинг. Фақат, сингил, Шоҳсанам!

Бечора онам ўша чоғлардаёқ сезган экан: сен мен учун дунёга келганингни, мен учун яралганингни...

Харбий хизматдан қайтган кунимнинг учинчи кунн...
Пешинга яқин бригадир дарвозадан ҳовлиқиб кирди-да:

— Раис бобо келяптилар,— деди.

Чорпояда кўрпачалар тўшоғлиқ, атроф супуриб-сидирилган, саришта эди. Онам ошхонадан кулимсираб чиқди.

— Келаверсинлар, бемалол.

Бригадир қайтиб чиқаётиб, дарвозада раисга тўқнаш келди. Раиснинг пешвозига чаққон юрдим. У аввал қўл сиқиб кўришди-да, сўнг индамай бағрига босди.

— Э, балли, ота ўғил,— деди қучоғидан бўшатаркан.— Саломат бормисан, зиёратлар қабул бўлсин!

Чорпояга ўтирдик. Онамнинг боши осмонда, каловланиб елиб-югуради.

Раис бригадир билан сўзлаша туриб, бир неча бор менга синчков қараб қўйганини сездим. Элликдан энди ошганига қарамай, сочлари дув оқарибди. Барваста қомати хипча тортибди. Одамлар айтишича, кейинги йилда уч марта касалхонага тушибди. Ишдан бўшатишлар, деб арıza берса бўшатишмаётганмиш.

— Хўш, энди ниятлар қанақа, Баротбой? Бирор юмушнинг бошини тутарсан?— Раис чойдан бўшаган пиёлани дастурхон четига тўнкариб, менга тикилди.

«Хўш, Баротбой, жавоб беринг, нима қилмоқчи эдингиз?! Ёзувчи бўлмоқчийдингиз, сиртдан ўқимоқчийдингиз»... Хаёлимдан кечган бу гапни ярим овозда айтдим.

Раис «ҳм» деб ўйланиб турди-да, сўнг қатъий қилиб деди:

— Гап бундай! Бу йилча ўқишни қўятурасан. Сиртдан бўлса ҳам қўятурасан. Очил бобонг жудаям ҳориб қопти,— у бригадирга юзланди.— Шундоғми? Пенсияга чиқдим, энди бўшатиш, ёшларга беринг, деб қулоқни еди. Сен ҳеч нарсани ўйламагин-да, бригадирликни қабул қилиб ол.

Гангиб қолдим. Бу одам томдан тараша тушгандай нима деяпти? Онамга қарайман, бригадирга қарайман. Онам чорпоя четида омонатгина ўтирибди, ҳайрон. Бригадир, дадил бўл, дегандек кўз қисиб илжайди.

— Раис бобо, мен эпполмасам керак,— дедим тилим аранг калимага келиб,— бобом ўзлари қилаверсинлар.

— Ярамай қопти-да. Фронтовикман, дейди. Қўй энди, ўғлим, шу одамни бир хурсанд қилгин. Комсомоллар қанақалигини кўриб қўйсин. Ўқишни бўлса кейин гаплашамиз. Боя айтганинг бўлмайди. Сельхозда ўқийсан. Деҳқон боласисан, қўлингдан келар ишга урингин. Ҳа, майли, бу кейин ҳал бўлади. Сен кечқурун идорага бор!..

Раис қўзғалди. Ҳовли ўртасида тўхтаб, бир қур атрофни назардан ўтказди: нураб қолган пахса деворни, ёмғирда тарновлари ости ўйилган пастак иморатни..

— Ҳали борганинга шиферга, чўпга арнза ёзиб кир.

Раис шундай деди-да, эшикка йўл олди. Кузатиб қўйдиму, паришон кўйда онамнинг ёнига чўкдим.

— Нима дейсиз?

— Узинг ҳал қил, болам.

Кечгача хаёлнинг минг битта кўчасига кириб чиқдим. Раиснинг таклифига ўзимда майл сеза бошлагандим. Бироқ, аввалги орзу-ниятларимдан дарров кечиб кетишим тўғри бўлармикин, деган истиҳолада эдим. Хўш, хизматдан қайтиб сиртдан ўқишга кирмоқчи эдим. Аввал бирор заводга, кейин редакцияга ишга ўтиб, онамни, Шоҳсанамни шаҳарга кўчириб кетмоқчи эдим. Кутилмаганда бунақа гап. Хўш, энди нима бўлади? Ўқиш бўлмайди. Демак, редакцияда ишлаш, шаҳарда яшаш ҳам... бироқ онам билан, Шоҳсанам билан ўз қишлоғимда... шу маъқул эмасми?! Энди йнгирмага кирдим. Шу ёшда бир қишлоқ бригадири. Шоҳсанам ўқишни битириб келади. Дўхтирлик қилади.

Ўқимасам нима бўпти. Шундоғам агар ўзимда бўлса, ҳаракат қилсам ниятимга эришаман. Қайтага деҳқон ёзувчи деб суяшади, қадрлашади. Айтматовни зоотехник

бўлган дейишади, Чехов эса дўхтир экан... Шу ерга кел-
гач кўнглим равшан тортиб, дил хижиллигим тарқалди.
Бўлди, масала ҳал!

Бригадирлигимнинг биринчи куни... Ҳадеганда ҳов-
лидан чиқолмаяпман. Ҳар хил ишларга унналиб юриб-
ман.

— Далангга жўнамайсанми?— деб қўйди онам икки-
уч бор. Ҳар гал: «Ҳа, борарман», дея туриб, охири очи-
гига кўчдим.

— Ая, нимагадир ноқулай бўляпти. Табелчиликда
сезмагандим.

— Ҳечқиси йўқ, — онам кулди. — Бошланиши шуна-
қа бўлади. Кўникиб кетасан. Одамларингни ёнидан бери
келмай қўясан ҳали, болам, — бир оздан кейин у яна
ёнимга келди-да: — Жуда нйманаётган бўлсанг, кечга-
ча кутгину, кечқурун сувчиларингни олдига бор, — деб
маслаҳат берди. — Гурунглашиб қайтасан. Эртадан чо-
пиқчилар олдига чиқасан.

Бу гап менга маъқул тушди.

«Қўйқўтон»га етиб келганимда даланинг юқори бе-
тидан тўлгин ой кўтарилаётганди. Ҳаво илиққина, ат-
рофда жийда гулининг ҳиди анқийди.

Якка балхи тут остида чироқ кўринди. Велосипедим-
ни уватга суядим-да, ўша томонга юрдим.

— Анови Баротбойми, келаётган?

— Ҳа, Барот ака шекилли. Саломалайкум.

— Ассалому алайкум, ҳорманглар!

Ўтирганлардан иккитаси ўрнидан турди. Учинчиси —
Сафар амаки ўтирган ерида кўришди-да, кейин қўлим-
дан тортиб ёнига ўтқизди.

— Буёқдан келинг-чи, жияним, жўрагинамнинг ўғли.
Собиржон, чойга қара, Ғанижон, овқатни тагига олов
қўй.

— Э, овора бўлмаглар, ҳозир тўғри уйдан келяп-
ман, қорин тўқ, — дедим.

— Жияним, икки йил анов ёқларда юриб келдинг. Дала чойини хумор қилмадингми-а?

— Хумор қилмай бўладими, амаки. Тушларимдан чиқмасди-ю.

— Ҳа, бўпти-да. Ҳали икки йил экан-ку, икки ой қишда қанча қўмсаб қоламиз бу дала-даштни...

Сафар амаки қумғондан чой дамлаётган йигитчага тикилиб жим қолди. Анча қарибди бу одам ҳам. Тунов куни мен билан омонлашяпти-ю, сира ўпкасини босолмайди. «Бобохон тирилиб келди», деб йиғлайди. Кўзлари ичига ботиб, сочлари дувва оқарибди... Мана, ҳозир хира фонус ёругида янаям қартайгандай кўриняпти.

— Ҳозир буларга гапириб турувдим,— деди у яна гап бошлаб.— Урушдан буёғига тўртта бригадир алмашибди. Сен бешинчиси. Сенам, ўғлим, сира ташвиш чекма. Ишлаб кетасан. Ҳайдаров сени беҳудага қўймаган. Ким қанақалигини бир қарашда айтиб беради. Бизда уч йил ишлаган-да, бригадир бўлиб, эшитгансан-а. Ҳайдаровдан олдин Жаббор амаки эди. Шу одам ҳам жонтолмас эди. Бир оёғини судраб босади, ўнг қўли бўйнига осилган. Тинмайди. Ҳар кун бир сидра эшикларга бош суқиб чиқади. «Тинчмисизлар? Боланг соғми? Зоғоранг, гўжанг борми? Хат оляпсанми?» Худди рўзгорди хўжаси. Эҳ, у одамлар...— Сафар амаки қўлидаги чойини ҳўплаб, бир зум ўйга толди. Кейин менга қараб:— Қани, овқатдан ол, болам,— деди.

— Хўп, қани, бирга олишинглар.

— Фанижон, Собиржон, шерик бўлинглар акаларингга, менга кетмайди.

Собиржон дегани Сафар амакининг ўғли. Тўрт қиздан кейинги ёлғиз ўғил. Қизларнинг учтаси турмушга чиқиб кетган. Тўртинчиси — Умаро музика билим юртида ўқиётган экан...

— Ҳозир бир нарса ёдимга тушди,— деди Сафар амаки кулиб қўйиб.— Урушнинг охирлари. Қирқ тўртинчи йилнинг кузи экан-да. Терим қизғин. Даданг, Темур

амакинг, мен — учовимиз мудом биргамиз. Орамиздан қил ўтмайди. Даданг ўнг олти, мен ўн тўртда. Темур ўн учда. Айниқса, Темуримиз кичкинагина, эти устихонига ёпишган бола. Бугунга келиб ўн тўртта боланинг отаси, кимсан Темур полвон бўлиб кетишини ким ҳам ўйлабди. Кап-катта йигит бўлгунча тилини ўнглаб ололмаганди, «бийгадий» деб гапирарди.

Бир куни азонда қишлоқдан келяпмиз. Даданг шоширади: «Тез юринглар. Кеч қопмиз, ухлаб қопмиз». Ой сутдек ойдин. Далага етиб келдик. Ҳов нариги пайкал эди — «Афғони». Ҳеч ким кўринмайди. Шапир-шупур теримга тушдик. Дам-бадам қишлоқ тарафга қараб қўямиз, қизлар келмаяптими, деб.

— Бугун қизлайди қолдийиб кетамиз, ҳалигача пишиллаб ётишгандуй...— дейди Темур хурсанд бўлиб.

Теряпмиз, теряпмиз, қанорларимиз тўлиб кетди. Яна анча-мунча териб бир ерга уйдик. Кўнгил тўқ эди. Мизғиб олмоқчи бўлдик. Пахтамизди устига ётдик. Бир маҳал уйғониб қарасам, ой ботибди. Атроф қоронғи. Иккинчи бор жунжикиб уйғондим. Халиям қоронғи. «Ие,— дейман ҳайрон бўлиб,— нега тонг отмайди». Улар ҳам туришди. Кейин тушундик. Ойди ёруғини, отанг, тонг отди, деб ўйлаб аввал оқшомда бизни уйғотиб келган экан. Устимизга шудринг ёққан. Совуқ. Дийдираймиз. Ухлаёлмаймиз. Тонг отиши бирам қийин бўлиб кетдики...

Ўшанда хўпам маст эканмизми дейман-да. Тинмасдик, чарчамасдик. Биз-ку, ўғил болалар, қизлар ҳам олов эди. Аянг айтиб ўтирсалар керак...

— Ҳа, айтганлар,— дедим кулиб.— Ҳалиги бўри воқеасини ҳам эшитганман.

— Бўри воқеаси?... Ҳа, ҳа, бўлди, эсладим,— деди Сафар амаки завқланиб кетиб,— қани, эшитайлик-чи, ойтим қанақа қилиб айтган эканлар сенга.

— Амаки, ўшанда ростдан қаттиқ ухлаб қолганмиз, ёки жўрттага...

— Жияним-ей, жон жойидан ушладинг-а. Ҳа, майли, бошидан айтиб бера қолай. Бир мавриди келиб қолди. Ҷзи ўтган-кетганни эслаб туриш савоб... Қақшатма уруш кетяпти, дегин. Ҷн иккита бўй қизга мени қора қилиб қўшиб қўйишган. Боя айтганимдай, ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги ўспиринман.

— Дадам қаерда эдилар унда?

— У ғўза суғорарди... Шу десанг, ўн икки қиз, мен тонг азонда буғдой ўроққа тушамиз. Кун ёришгач, қишлоқдан аёллар, болалар, қари-қартанглар келади. Шудринг кўтарилганда ўримни тўхтатамиз. Бир оз тамадди қилган бўлиб, кейин ғўза чопиққа тушамиз. Чопиқ кўз кўргунча давом этади. Қари-қартанглар қишлоққа кетишади. Ҳалиги ўн икки қиз билан далада қоламан. Ой нурида, э не маҳалгача шир-шир буғдой ўрамиз... Аянг, ҳалиги мени ойтим — Раҳима холанг олтимишга кирмай қартайиб ўтиришгани беҳудамас-да, жиян...

Даланинг ҳов нариги кунжагида эски шийпон бўларди. Кўргансан, беш-олти йил аввал Очил ака буздилар. Шу шийпонга бориб ётамиз. Шийпонки, уч тарафи ваҳимали чангалзор, чакалак.

Хира фонус тепамизда ёниб туради. Қизлар қатор бўлиб бир тўшакда ётишади. Икки чеккада ёши каттароқлари, ўртада кичкиналар. Мен ҳам улар билан аралаш ётавераман. У вақтлар уят ҳам қилишмасди, кейин кўнгил ҳам тўғри экан.

Бир кун ярим тунда уйғониб кетдим. Шийпондан наригинада бўри улияпти. Бир эмас, иккита. Баданим музлаб қолди-ёв, қимир этмай ётавердим. Қизларга қоровулман тагин. Бир маҳал уйғониб, қий-чув кўтариб қолишди-ку. Биттаси, аяжон, деб изиллаб йиғлайберди. Бўрилар де, ҳар ерда ётган суякларни шақирлатиб чайнагани баралла эшитилади. Бир маҳал, Раҳима ойтим эди тахминимча, тез бўлинглар, гулхан ёқамиз, деди. Шийпоннинг ёнбошидаги уч боғ ғўзапояга ўт қўйишди.

Ўттиз қадамча нарида иккита бўри диккайиб ўтирибди. Кўзлари оловда ялтирайди.

Қизлардан бирови «Қаршибой» деб бақиринглар деди. Шундай қилинса, бўрининг тишлари қаришиб, жағи очилмас экан-да. Ҳаммаси бараварига «Қаршибой, Қаршибой» деб бақаришга тушди-ку. Мен ҳам ўрнимдан туриб олдим. Бўрилар бир чангалзорга киради-да, яна қайтиб чиқади. Хуллас, тонг отгунча изғиб юришди. Тонгда ҳаммамиз қишлоққа кетиб қолдик.

Шундан сўнг Жаббор амаки биз билан шийпонда қоладиган бўлди. Биз бугдой ўриб бораверамиз. У ўн беш, йигирма қадамча олдинда юради.

— Қизларим, мен шу ерданман. Сафарбой келяпсанми? Мана мен, келаверинглар. Шоввозларим, азаматларим,— деб овоз беради. Раҳматлининг овози қулоғимга ўтириб қолган эканми, ҳалигача элас-элас эшитилиб кетади...

Тўлин ой аллақачон тиккага келган. Кўп замонларни, кўп одамларни кўрган якка балхи тут остида ҳамон суҳбатлашиб ўтирибмиз.

Нарироқда жўякларга таралган сув бир текис жилдирайди. Ҳов олисда, дайравот жийдалари оқариб кўринадди. Ҳавода ёқимли бўй кезади.

* * *

Шоҳсанам, ёдингда бўлса, онам эртак-достонни кўп биларди. Билганларини қайта-қайталаб бизларга сўйлаб ўтирарди. Сира эринмасди. Сен уни айтмаганига ҳам қўймасдинг. Миттигина бўлиб қўйнига кириб олардингда, «матал айтиб беринг, холажон», деб қистаб ўтирган кунинг эди. Онам сира раъйингни қайтармасди. Дарҳол маталларидан бирини — «Тоҳир ва Зухро»ними, «Алпомиш»ними ёки «Ғариб ва Шоҳсанам»ними бошларди.

Бир сафар у бутунлай бошқача, илгари сира айтмаган матални айтди. Ўшанда ҳам сизларникида эдик. Сен

онамнинг, Жамшид менинг пинжимда эди. Аянг дераза тагида кашта тикиб ўтирарди. Дераза қоронғи. Ташқаридан дам-бадам кузак шамоли кўзгалиб, барг хазонларни шитирлатгани эшитилади.

Онам сенинг тим-қора сочларингни силаб, оқ матога гул тикаётган аянгга термилганча эртагини бошлади: «Бор экан-да, йўқ экан, қадим бир мамлакат чеккасида, сўлим бир қишлоқчада ўн икки бўй етган қиз яшар экан. Қишлоқ икки азим дарё ўртасида жойлашган экан. Кечалари шамол ўнг ёқдан эсса, ўнг ёқдаги дарё шовуллашнини, чап ёқдан эсса, чап ёқдаги дарё шовуллашини қишлоққа олиб келаркан. Қишлоқ ерлари семиз, серҳосил, қишлоқ аҳли эса асл деҳқонлар экан. Шу ваядан бу жойнинг ноз-неъматлари вилоят бозорида талаш бўлиб кетаркан. Ҳалиги ўн икки қиз ана шу боғи эрамдай жойда қайғу-алам кўрмай, бир-бирови билан бўй талашиб, ҳусн талашиб ўсиб келаётган экан. Сулув қизлар боққа кирса боғ яшнаб кетаркан, чўмилгани борса дарёни девона қилиб юборишаркан. Кўп замонлардан бери бу тупроқда бундай манглайи ёруғ қизлар дунёга келмаган экан»...

Онам худди чақалоқ аллалагандек майини оҳангда эртак айтаётганди. Сен унинг бағрида эриб, сеҳрланиб ўтирибсан. Жамшид менинг ёнимда чўккалаб ўтирганча сокин, ақлли кўзларини «эртакчи хола»дан узмайди. Аянг бош кўтармай кашта тикади.

Эртак давом этади. Мен энди онамнинг сўзларини эшитмайман, балки эртакдаги воқеаларни кўра бошлайман: қишлоқ ўртасидаги подақўриқда одамлар тўпланган. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб, симёғочдаги радиокарнайга тикилиб қолган... Йигитлар тўп-тўп бўлиб, сафар халта елкасида, қишлоқдан чиқиб боришяпти. Уларга қари-қартанг, ёш-яланг эргашган. Тўрт-бешта бўш арава ҳам тақирлаб йўлга тушган.

Олағовур кўча бир зумда ҳувиллаб қолди. Кўча бошида бир тўп мунғайган қизлар. Улар қишлоқдан олис-

лаб бораётган оломондан кўз узишмайди. Оломон ортидан бораётган бўш аравалар тақир-туқури олис-олислардан эшитилиб туради.

«...— Бир пайтлар бу қизлар ота-онасининг арзандаси эди. Ой деса ойи, кун деса куни эди. Уларни еру кўкка ишонишмасди. Энди бўлса ҳафта, ўн кунлаб қишлоқ юзини кўришмайди. Қора терга ботиб кетмон чопишадди, беллари майишиб ўроқ ўришади. Етиб-турарлари «Қўй-қўтон»даги шийпон бўлиб қолган»...

Шу пайт сен ҳушёр тортиб, ялт этиб онамнинг юзига қарадинг.

— Хола, ўзимизди «Қўйқўтон»ми?

Онам саволингни эшитмагандай давом эттирди.

«...— Қизларга Сафарбой деган ўсмирни қора қилиб қўйишган»...

— Тоғамними?— деддинг сен. Онам яна жавоб бермади. Шунда унинг пинжидан чиқиб, юзма-юз ўтириб олдинг-да, икки қўлидан тутдинг.

— Хола, тўхтанг, тўхтанг. Аввал ўша қизларди отини айтинг-чи.

Онам жилмайиб, сени бағрига тортди.

— Бўпти, айтаман,— деди. Кейин ўн икки қиз номи-ни бирма-бир санади.

«— Ҳаммаси бир-бировидан дуркун, сулув қизлар эди,— деди.— Лекин Раҳимахон дегани ана шу сулувларнинг сулуви эди...»

Сен аянгга қараб, мамнун жилмайдинг. Аянг эса тиз-засидаги кашта гулларига тикилганча, ўйга чўмганди.

«...— Қизлар тонг азондан ярим тунгача тиним билишмасди. Ҳориб, толиб шийпонга қайтишарди. Аммо ҳеч қачон нолишмасди. Оҳ-воҳ қилишмасди...»

Тун қўйнидаги якка-ёлғиз, овлоқ шийпон. Бир ёғи далага туташ. Бир ёғида ўттиз қадамча нарида чангалзор бошланади. Чангалзор тугаган ерда, аллақайда дарё шовуллайди. Осмон вижир-вижир юлдуз... Фонуснинг

хирагина ёруғида айвончада ётган қизлар элас-элас кўринади. Уларни таний бошлайман.

«...— Ярим тунда қизлар ваҳимали бир овоздан уйғониб кетишди. Қарашса чангалзор тумшуғида бўри улипти. Бир эмас, иккитаси...»

Сен кўзларингни катта-катта очганингча онамга тикилиб қолдинг. Нафас олишга ҳам қўрқардинг назаримда. То эртақ тугагунча рангинг ўчинқираб миқ этмай ўтирдинг. Сўнг хонага жимлик чўкди. Бу жимликдан қўрқдинг, дарров онамни гапга тутдинг.

— Ҳола, ҳозир бўри йўқми?

— Йўқ, болам, ҳозир йўқ,— деди онам шоша-пиша. Кейин сени бағрига босиб, қаттиқ қучди.— Ҳозир бўри йўқ, болам,— деди яна.

— Нега десаңг, бўри яшайдиган жой қолмади, дайравот қолмади. Кейин у пайтлар ҳамма урушда эди. Элда эр йигит камайса, бўрилар қутуради. Шунинг учун эр йигитлар ҳаминша омон бўлсин. Мана аканг Баротжон, уканг Жамшиджон эр етсин. Ана унда кўрасан. Кўрмагандай бўлиб кетамиз ҳаммамиз. Алам-ангизлар унут бўлади. Сенгиналарни музтар қилганлар кўр бўлади. Эшикларингга нон тиланиб келади, болаларим. Уша кунларга стказса армоним қолмасди...

Шоҳсанам, бу гапларни сену мен кўп ҳам тушунмасдик. Умуман бизга кўп нарса қоронғи эди.

Эслайсанми, аянг мудом ўйчан, маъюс юарди. Биров билан гаплашиб туриб ҳам баъзида бир нуқтага узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Мен унинг кашта тикиб ўтиришларини кўпроқ эслагим келади. Бу пайтдаги ҳолатини жуда аниқ хотирлайман: албатта сочлари майда ўрилган, қошига ўсма, кўзига сурма қўйилган бўларди. Оппоқ ҳарир кўйлагини киярди. Бошига дуррача ўрамасди. Деразаси кўчага қараган хонада, дераза тагида ўтирарди. Чап ёнида тол хивичдан тўқилган саватча бўлар, унда тўпча-тўпча рангли иплар сақланарди.

Раҳима хола қўлига нина олдами, атрофни буткул

унутарди. Соатлаб ҳам бош кўтармай ишлайверар, ҳеч нарсага алаҳсимасди. Гоҳ ўз-ўзидан маъюсланиб кетар, гоҳида юзига қизиллик югуриб, алланечук шўх, чиройли ифода пайдо бўлар, гоҳ маъюс тортиб, ўйчан қиёфага кирарди.

Мен эртақ тинглаган бўлиб, бир чеккада ётганча зимдан аяннга тикилардим. Тикилганим сари кимгадир ўхшатаверардим. Ким эди у, қаерда кўрганман, деб бошим қотарди. Ниҳоят эслаб қолдим. Бир журнал юзида қадимда яшаган шоиранинг расми берилган эди. Шоира тиллақош, зебигардонларини демаса, юпқа лаблари, сал қийиқ кўзлари, ингичка қайрилма қошлари, иягидаги чиройли чуқурчаси, юзларининг озғин ва ҳийла чўзинчоқлиги билан аяннга бир томчи сувдек ўхшарди. Гўё рассом ўз расмига Раҳима холадан андоза олгандек эди.

Аянг далада бошқа жувонга айланарди. Сочини иккита ўриб, бошига чамбарак қиларди-да, дуррача билан танғиб оларди. Зулфи, пешона сочлари қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб тўзғиб турарди. Юзлари чўғланиб, кўзлари порлаб, алланечук яшариб кетарди.

Гўёза чопганда, терим пайтлари унга ҳеч ким етишолмасди. Шундай нозиккина жувон бошида бир этак, елкасида бир этак пахта, шиддат билан эгат оралаб бораверарди...

Шоҳсанам, ҳеч ўйлаб кўрганмисан, аянг нега турмушга кеч чиққан? Нега отанг ҳақида сира гапирмасди? Кейин, менинг исмимни аянг қўйгани, Барот деб қўйгани, Мақсад момо деган ҳамқишлоғимиз, унинг Барот деган ўғли ҳақида бирор нарса эшитганмисан?

Шоҳсанам, булар ҳаммаси катта бир дoston экан. ...Уруш тугайди. Эл тинчиб, дориламон замонлар бошланади. Яна «ёр-ёр»лар айтилади, хонадонлар чақалоқларнинг хуррам йиғисига тўлади.

Совчилар Раҳиманинг эшиги турумани буза бошлайди. Синглиси шаҳарга узатилади. Аммо Раҳима рўйхуш-

лик кўрсатмайди. Она хуноб. Қизининг дилини, дардини тушунмайди. Охири орага одам қўйиб, сир олсаки, Раҳима Баротни, Мақсад момонинг шаҳид кетган ўғлини кутяпти. Она йиғлаб-сиқтайди. Гулдай умрингни сөвурма, деб ёлворади. Аммо қиз кўнгли юшмамайди. Она ўйлаб-ўйлаб охири Мақсад момонинг эшигига бориб йиқилади.

Момо бир замонлар «қора хат» олган. Лекин у бадбахт қоғозга ишонмайди. Қандай ишонсин?! Ахир, дунёга келиб орттирган дунёси — Барот бўлса! Бир парча қоғозга ишониб аза очсинми? Йўқ, у бундай қилолмайди. Ўғлини кутади. Новдадеккина йигитча эди, ҳали алпдек бўлиб келади. Мақсад кампир кўрганини пошшо оймлар ҳам кўрмайди ҳали...

— Моможон, ўзингиз ризолик беринг. Раҳима юзингиздан ўтолмаяпти.

Момо бу сирдан беҳабар эди, каловланиб йўлга тушди. Кела-сола Раҳимани бағрига босди.

— Ҳали сенмидинг, болам, сенмидинг?— дерди нуқул; Раҳима юз-кўзини онаизор кўксига суйкаб, таниш бўйдан маст бўлиб, иссиқ, бағирга сингиб борарди.

— Розиман, қизим, бахтинг очилсин...

— Гапирманг, моможон!

— Ўғлимга ўзим айтаман, тушунтираман...

— Гапирманг, гапирманг!

— Розилик бердим дейман, ранжимагин ундан дейман. Ҳаммасига мен...

— Айланай, онажон, гапирманг. Мени куйдирманг!

— Болам...

Икки интизор бир вужудга айланиб, из-из йиғлашади.

Йиллар ўтади. Момонинг сочи қордай оқаради. Қуввати кетиб, қадди букилади. Лекин, умиди сўнмайди... Қайси ромчига йўлиқса, опажон, ўғлинг келади, деб ишонтирса, газеталар, фалончи фалон йилдан сўнг уйи-

га кириб келди, деган хушхабарлар бериб турса, ўғли тушларидан чиқмаса, гоҳ тўнда, гоҳ аскар кийимида алпдай бўлиб, ҳовлисини тўлдириб юрса, кўз ўнгида бироннинг гулдай қизи ҳар эрта ўғлини деб ўсма, сурма қўйиб, сочини майда ўриб, умид билан йўл қараса... айтинг-чи, оназор қандай қилиб умидини узсин?! Унинг дунёдан умиди катта. Ўғли келади. Ҳали у кўрадиганини пошшо ойимлар ҳам кўришмаган...

Мақсад момо ният билан янги кашта бошлади. Шунини битказган кун... ўғли кириб келади. Қишлоқда янгича тўйлар расм бўляпти: ҳовлида стол-стул қилиб, келин-куёвни тўрда — катта-кичикни кўз ўнгида ўтқазишяпти. Агар ўша кунга етказса, ҳовлини гир айлантириб, нуқул ўзи тиккан кашталарни урдиради. Бошқалардек гиламу шолча осиб, бўз тортиб олақуроқ қилмоқчи эмас.

Раҳиманинг ҳам қўли ўнгланиб қолди. Биноидек қийиқча, зардеворлар тикяпти. Каштагаям ўтди. Бир ишга киришса жон-тани билан киришаркан. Эртаю кеч унинг олдида. «Моможон, моможон», деб жони ҳалак. Кампирнинг дунёси муяссар бўлиб қолган. Қизнинг бу эшикка ров бўлиши яхшиликка тобин деб билади. Ўзидаги бор-йўқ ҳунарни жон-дили билан, ҳижжалаб, майдалаб ўргатади. Қайта-қайта тиктиради, сўктиради, яна тиктиради.

— Кўнглингга тағин қаттиқ ботмасин,— деб қўяди дам-бадам, қизни бездириб қўйишдан чўчиб,— ўзи бошида пича қийин бўлади. Мен ҳам ўргангунимча бадамним моматалоқ бўлиб кетганди. Аям ўйиб-ўйиб олавердилар. Қўлимга чим-чим игна санчардилар...

Раҳима бўлса: — Вой, қизиқсиз-а, моможон,— деб кулади.— Сиз мени бекорга аяб ўтирибсиз. Чимчиб-чимчиб олмасангиз ўрганолмайман чоғи.

Шунда момо юрак ютиб ҳазиллашади.

— Ҳозир шунақа дейсану, эрта аканг келса чақиб берасан-да, қизим!

Раҳима қип-қизариб кетиб, бошини эгади, жимиб

қолади. Момога унинг шу туриши хуш ёқади. Кўнгли аллатахлит бўлиб, суқланиб тикилади. Келингинамдан, деган калимани тил учиди аранг тутиб қолади.

Момо ўзида йўқ мамнун, Раҳима унинг ҳунарини ўрганапти. Момога қолса қишлоқдаги ҳамма аёлларга ўргатади. Сира эринмайди, койинмайди. Э, бу каштадўзликнинг садағаси кетсанг арзийди. Ҳалиям бир пайтлар шу ҳунарни ортириб қолган экан. Не-не кунларда асқотмади унга. Йигирма бир ёшида алпдай эридан ажраб қолганида энди адо бўлдим, деб ўйлаганди. Йўқ, толенга ўғилчаси бор экан, оқибатли элати бор экан, унга суянчиқ, тиргак бўлишди. Даланинг меҳнати бор экан, аламини меҳнатдан олди. Терга ботиб-ботиб ишлади, кўнглини ёзди. Она мерос ҳунари бор экан, узун узун кечаларда дардкаш ҳамроҳи бўлди, овутиди, совутди, сабр берди... Раҳима ҳам шу машғулотга меҳр берибди, майли ўргансин, фақат... фақат момосига ўхшаб унга бир умр суяниб қолмаса бўлди!.. Кўнгли иши қийин-да, умид узолмаяпти. Бўлмаса не-не йигитлар одам қўйди. Момо неча бор айтди: болам, йўлинг очиқ, сендан розиман, мингдан минг розиман,— деди. Йўқ, қулоқ солмайди. Момо мен розиман, дегани билан кўнгли алағда: кейинги пайтлар қизни эрга чиқаётганини дамбадам туш кўриб, изиллаб йиғлаганча уйғониб кетадиган одат чиқарди. Охир бир кун келиб, ваҳимали тушлари ўнгига айланди. Раҳима турмушга чиқди. Бу вақтда энди урушдан кейин туғилган болалар бўй кўрсатиб, овозлари дўриллаб қолганди. Раҳиманинг онаси қаттиқ оғриб, тўшакка михландию эски гапини қўзғади: «Агар эндиям билганингдан қолмасанг, сендан рози эмасман. Уша Мақсад кампирдан ҳам домангир кетаман», деди. Қўни-қўшни, сингилу дугоналар ҳам қараб турмади. Ўртага олишди. Момо йиғлаб-сиқтади. Хуллас, Раҳима чекинди.

Синглисини шаҳарга узатиб борганида қотмагина бир йигит унга айланишган, орадан ҳафта ўтмай бостн-

риб совчи юбораверганди. Совчилар эса ҳар гал қуруқ қайтишарди. Охири йигитнинг ўзи қишлоққа келиб, овлоқда учратди. Уртада нима гап-сўзлар бўлди, бошқаларга қоронғи, лекин йигит қайтиб кўринмади. Орадани ўн тўрт йил ўтиб яна пайдо бўлди. Қишлоққа кўчиб келди, агроном бўлиб ишга жойлашди. У сўққабош туррар, сабаби фарзандсизлик туфайли оиласи бузилган экан. Раҳима шу йигитга турмушга чиқади. Тўйдан бир ҳафта бурун мен туғилганман, исмимни ирим билан Улмас қўймоқчи бўлишган. Лекин Раҳима хола Барот қўясизлар деб туриб олган. «Ана кўрасизлар, Барот-жоннинг умри узоқ бўлади», деган.

Орадани уч йил ўтади. Оилада икки фарзанд туғилиб, турмушлари энди ўнглашиб келаётганда, Раҳима «ажрашаман»га тушиб қолади. Катта-кичик ўртага олиб уни сўздан қайтаролмайди. Маълум бўлишича йигит биринчи хотинини алдаб, уч боласи билан ташлаб келган, думини тутқазмай юрган экан. Раҳима жанжал кўтармайди, қаргаб-нетмайди, фақат бир гапни такрорлаб туриб олади: «Менга бундай бола безори, мунофиқ эр керак эмас», дейди вазминлик билан...

Бир кун келиб Мақсад момо Раҳимани йўқлатди. Раҳима кўпдан бери бу оstonадан ҳатламай қўйганди. Ўзини бунга ҳақсиз ҳисобларди.

Кампир бир тутамгина бўлиб, кўрпа-тўшак қилиб ётган экан, жувонни кўрибоқ тетикланиб ўрнидан турди. Ичкари уйга бошлади. Тахмондаги сандиқни очтирди. Ундан барча келин, куёв сарполарини олдириб, гилам устига уйдирди. Сўнгра хонанинг бир чеккасига беҳол ўтирди. Раҳима жавдираб унга тикилди. Нохуш бир туйғудан юраги увишди.

— Болам, бу нарсаларни сенга қилгандим,— деди кампир бемажол.— Сенга қолдираман. Фақат битта ўтинчим бор. Ҳозир кўзим тиригида бир киясан.

Раҳима бирдан йиғлаб юбориб, кампирни қучди.

— Йўқ, онажон, мени қийнаманг, бунга ҳаққим йўқ.

Менга ит теккан,— деб бўзлади. Момо титраб-қақшаб ёлворди:

— Болам, мен армонда кетмайин!

Раҳима танаси мисдай қизиб, лабларини қаттиқ тишлаганча либосларни кийди. Зебигардон, тиллақош, сочпопукларни кампир тақиб қўйди. Сўнгра уни хона тўрида турғазиб қўйди-да:— Энди битта таъзим қил, болам, келингинам,— деди. Раҳима қўлига дастрўмолча тутиб, она тилагини бажарди.

— Барака топ, қизим, яна таъзим қил, армоним ушалсин.

Кампир сулув келинчак олдида, ўзини қўярга жой тополмас, дам йиғлаб, дам кулиб, атрофида гиргиттон бўларди. Куёвсиз уйнинг шўрлик келинчаги унсиз йиғлаб, қайта-қайта таъзим қилди. Кеғин соч попукларини оҳиста шилдиради, ҳовли супурди. Учоққа ўт ёқиб, овқат пиширди. Қумғонда чой қайнатди.

Момо дам-бадам каловланиб эшикка чиқиб келарди-да, супа четига ҳорғин ўтирар, уф тортарди.

Икковлон ўтириб, унсизгина овқатланишди. Кампир дастурхонга фотиҳа ўқиди. Раҳимани алқаб дуо қилди. Сўнгра оҳиста гап бошлади.

— Бугун тушимда Баротжонни кўрибман. У айтдики, бир иморат соляпман, аяжон, шуни битказсам, сизни ҳам олиб кетаман, деди. Энди у келмайди, қизим, мени ҳам ёнига чақиряпти...

Мақсад момо қиссаси шу билан тугамайди, Шоҳсанам. У ҳозир ҳам давом этапти. Сенинг аянг — Раҳима хола ҳаётида давом этапти. Раҳима хола бу қиссани ўзи тиккан кашталарга муҳрлаб қолдирияпти. Қишлоқда янги келин тушган қайси бир даргоҳга кирмагин, ана шу кашталарни кўрасан. Улардаги кўз олувчи нақшлар қатиға аламли муҳаббат қиссаси, садоқат қиссаси сатрлари яширинган. Бу сатрларни илғаган илғайди, илғамаган бир умр беҳабар ўтаверади...

Идорада айтарлик ишим бўлмаса-да, не маҳалгача ўралашиб юрдим. Қайтишда ҳам велосипедимни минмадим. Етаклаб, пиёда йўлга тушдим. Уч қақиримни шошилмай, бир-бир босиб келгунимча ярим тун бўлди. Тахминимча онам аллақачон ухлаган бўлиши керак эди. Уйғоқ экан, мен хонамга киришим билан аввал айвоннинг, кейин ошхонанинг чироғи ёнди. Кўп ўтмай онам дастурхон кўтариб кирди. Чой ва овқатимни келтирди. Кўнглим тўлар-тўлмас овқатлана бошладим. Лекин қўл артишга чўчирдим. Худди мен қўл артишим билан онам гап бошлаб қоладигандай, совуқ бир хабарни айтиб юборадигандай...

Ниҳоят у гап бошлади.

— Баротжон, Раҳима холангникига одам юборгандим,— деди чўчинқираб. Мен индамадим. Пиёламга чой қуйиб олиб, дастурхонга тикилганча туравердим. Аммо онамнинг гап оҳангиданоқ юрагим така-пука бўла бошлаганди.

— Нимагадир холанг рўйхушлик бермай турибди. Ҳеч тушунмадим. Нимага экан-а?

— Қаёқдан билай?— овозим бенхтиёр титраб кетди.

— Синглим сўраттирган эди, дейди. Унга йўқ десам узилишиб кетамиз, дейди. Баҳонаси шу. Бу гап қаёқдан чиқиб қолди, ҳайронман? Ун беш кун бурун буткул бошқача эди. Тўйга ҳозирлик кўраверинг, деб гап ташлагандим, биз тайёрмиз, лекин қалин каттароқ бўлсин, деб ҳазиллашганди. Энди тўнни тескари кийиб ўтирибди. Ё, Шоҳсанам билан гаплашасанми? Унинг хабари йўқ шекилли.

Юзим, бошим оловдек чатнай бошлади.

— Нима деб гаплашаман, йўқ деган бўлса йўқ-да,— дедим бир ҳолатда.

— Ҳар ҳолда, болам...

Онамнинг бу қадар эзилиб бораётганидан унга ачи-
ниб кетдим. Шу боисдан ўзимни бепарво кўрсатишга
уриндим.

— Аяжон, сиз хафа бўлманг,— дедим ўзимни дадил-
ликка солиб.— Мен ҳали уйланмайман. Агар уйлансам
ҳам, ихтиёр сизда. Кимни хоҳласангиз...

— Мен Шоҳсанамни дегандим-да...

У бу гапни шунчалик хўрсиниб айтдики, ўзимни ту-
толмай қолдим.

— Ахир бермайман дебдилар-ку!— Бўғзимга нима-
дир қадалиб, овозим бўғилиб чиқди. Урнимдан сапчиб
туриб, ҳовлига отилдим...

Онам ҳадеганда умид узмади. Ҳар уч-тўрт кун ора-
латиб, совчи юбораверди. Охири ўзи ҳам бориб келди...
ва ўша кун кечаси билан хонасининг чироғи ўчмади.
Тонг азонда эса дарёнинг нариги томонига — синглис-
никига жўнаб кетди. Уёқдан чехраси ҳийла ёришиб
қайтди.

— Болам, бошингга бахт қуши қўнди, муборак бўл-
син,— деди маъюс кулимсираб...

Эрта кўклам. Холамнинг қизига унаштиришганига
бир ҳафта бўлган... Велосипедда колхоз марказига қа-
раб кетяпман. Кун оғиб қолган.

Олдинда оқ ёмғирпўшли, дипломат кўтарган қиз кў-
ринди: Шоҳсанам! Худди боз-боягидек юрагим бирдан
ҳовлиқиб, оёғимдан қувват кетди. Ул, дейдиган одам
йўқ. Велосипедни етаклаб, ўзимни босишга ва яна жил-
майишга уриниб Шоҳсанамга яқинлашдим. У бўлса ерга
қадалиб, юзлари лахча чўғ, аллатўсин бир кўйда ёним-
дан ўта бошлади. Велосипедимга суянганча анграйиб
қолдим. На тўхтатишни биламан, на бир нарса дейиш-
ни. Лоақал бир ўгирилиб қарамаса-я.

— Шоҳсанам!— дедим титраган овозда.

Сарғиш этикчалар юриши хиёл секинлашди. «Ҳай-
рият...» Аммо шу зумда улар яна жадаллади, жадаллаб
бораверди, кейин югуришга тушди...

Марказга қандай бориб келганимни билмайман. Шуниси эсимдаки, уйимга сиғмадим, ярим тунгача кўчада юрдим. Уларнинг нақшин дарвозаси олдидан неча қайта ҳуши-беҳуш ўтиб қайтдим. Назаримда дарвозага яқинлашиб келишим билан у гийқиллаб очилади-ю, Шоҳсанам кўчага чиқади. Тўғри олдига бориб қўлидан тутаман-да, чеккароққа судрайман. «Бир оғизгина гапимни айтиб олай, кейин ихтиёрингиз», дейман. Бироқ, зил-замбил дарвоза, соқов дарвоза очилмайди. Ўтиб кетолмай кўча ўртасида бир лаҳза туриб қоламан. Олдиндан ё орқадан оёқ товуши эшитилади, йўлга тушаман. Ўткинчини узоқлатиб, ортга қайтаман. Шоҳсанам чиқиб, қайтиб кириб кетмасин деб шошаман. Дарвоза ёпиқ. Дераза пардасига ичкаридагиларнинг сояси тушади. Шунда юрагим қалқиб кетади, томоғим бўғилади. Эҳ, бўёққа чиқса бўлмасмикан, ҳафтада бир бор келади-ю, уйга тикилиб олгани нимаси!?

Унинг боя кундузи ёнгинамдан тўлиқсиниб ўтиб кетгани шундоқ кўз олдимда. Ҳозир ҳам бир чеккада маъюсгина бўлиб ўтиргандир.

Охири хонадаги чироқ ҳам ўчди. Деразалар мунғайиб қолди... Шу-шу тинчимни йўқотдим. Кунбўйи дала кезаман, далада ер текислаш, чигит экиш қизгин кетяпти, кетмончилар ёнига, тракторчилар ёнига бораман. Улар билан маслаҳатлашаман, гурунг қилган бўламан, иш буюраман, бироқ эс-ҳушим бошқа ёқда. Хаёлимда Шоҳсанам билан суҳбатлашаман. Дала-тўшдаги ҳамма нарса уни эслатаверади. Анови ариқ устидаги яккачўпда ўтириб китоб ўқирди. Дугоналар жийдазорни оралаб кетишарди-да, анови сайхонликда давра қуриб бўтакўздан чамбар тўқишарди. Уртада Умаро билан Шоҳсанам бўларди. Анови хилват сойликларда икковгинамиз жиққа терга тушиб, баҳслашиб ўт ўрардик. Бир сафар у барра майсани сийпалаб, бунчаям чиройли, сира ўргим келмаяпти, деганди. Энди у шаҳарда яшайди. Бу дала-ларга бир умр қадам босмайди. Бир умр-а?

Балки ўша кунлар Шоҳсанамни учратиб қолганимда аҳвол ўзгарармиди. Чунки, ўзимда шундай журъат сезаётгандимки, унинг қораси кўринса бас, бориб оёғига йиқилишга тайёр эдим.

Техникумга излаб бориб, темир дарвоза олдида кута бошладим. Юзлаб йигит-қизлар ўтиб-қайтиб турибди. Аммо у кўринмади. Эртадан-кечгача ўтириб орқамга қайтдим. Иккинчи кун ҳам техникум олдида кўзим тешилди.

Охири ўзимга дедим: ҳов, Баротбой, бу не юриш!? Эс-ҳушингни йиғсанг-чи. Бригадир отинг бор, қирқ-эллик одамга бошсан. Уёқда кеча-кундуз демай одамлар чигит экиб ётибди. Сен бўлсанг!.. Агар танангда иссинг бўлганида отни аввалроқ қамчилардинг. Гуноҳ қилдингми, эркакчасига шартта бўйнингга олардинг. Энди ҳайит ўтди, биродар, пешонангга бир уриб, ортингга қайтавер!..

* * *

Онам тўйни бошлаш тараддудига тушиб қолди. Мени кўндиролмагач, Ҳайдаров раисни аралаштирди. Июннинг охирларида тўйни ўтказдик. Қишлоқнинг катта-кичиги хизматда бўлди. Елиб-югурган Умаро, Ойгулларни кўриб Шоҳсанамни қўмсайвердим. Келиб қолармикан, деб эшикка минг чиқиб қайтдим...

Чимилдиққа, келинни олдига киритишди: чинчалоқда асал ялатиш керак экан, ялатдим. Узук тақиш, керак экан, тақдим. Кўзгуга қараб уни кўриш керак экан, қарадим, кўрдим. Билардим, холамнинг қизи хушрўйгина эди, тиллақош, зебигардонларда яна чиройли бўлиб кетибди...

Ана энди олиб қайтяпмиз: қирқ чоғлик куёвжўраларим кўчани бошларига кўтариб «Ёр-ёр» айтиб боришяпти. Кўпчилиги яқинда ҳарбийдан қайтган, студентчиликда юрган йигитлар: тўйни, ёр-ёру, пояндозни соғинишган.

Орқамизда, чанг-тўзонимизда келинчагим ўтирган хаворанг «Волга» — Ҳайдаровнинг «Волга»си келяпти. Ундан кейинда иккита юк машинаси. Бировида хотин-халаж, қариялар, бирови бўш.

Қишлоқдан чиқаверишда йўлни боғлашди: йўл ўрта-сида курсича, унда иккита нон, ликопчада туз. Курсича ёнида қирқ ёшлардаги бир киши, орқасида йигитлар, йигитчалар...

Куёвжўраларим уларга қадалиб тўхташди. «Ёр-ёр» ҳам тинди. Тўйбоши Очил бобо машинадан тушиб келди.

— Хўп, қани ким билан гаплашамиз?

— Бизминан, ақсақал,— деди курсича ёнидаги қирғиз қовоқ киши.

— Ҳа, яшанглар, расмини қилиш керак,— Очил бобо чопони барини кўтариб, киссасини кавлади.— Мана, иним.

— Менгамас, ақсақал. Анав жерга қўйинг. У — нан, туз ҳақи.

— Тўғри, иним, тўғри. Мана, бўлдимиз?

— Қаттиқлик қилманг энди...

— Камми, ҳа, мана бўлмаса. Энди кўтаринглар.

Ҳалиги киши бир зум курсичага тикилиб турди-да:

— Бўпти, ўтнингизлар,— деди.— Разимиз, сизлардики, қўша қаришсин...

Тўдабоши курсичани кўтариб четга чиқди. Жўраларим «ёр-ёр» бошлашди. Бироқ олдинга силжишмади. Йўл ҳали очилмаганди. Йўл тўсувчилар қимир этмай туришарди.

— Йўлимизди беринглар, биз кетайлик,— деди Очил бобо.

Улардан садо чиқмади. Очил бобо четга чиққан тўдабошини чақирди.

— Хўв, иним, айтинг болаларингизга. Кўнгли тўлмаган бўлса қўшайинми ёким.

— Йўғ-ей, ақсақал, бизда қизни пулга сатишмайди.

— Бизга пулингиз керак эмас,— деди тўдадан биров.

— Нима керак эмасам?— деди Очил бобо қизишиб.— Йўлди очмайсизларми, ахир?

Йўл тўсувчилар жим. Йўли тўсилганлар безовта, асабий. Очил бобонинг ёнига яна уч-тўрт ёши катта қўшилди. Ғала-ғовур қўпди. Пичингу киноя, дўқ-пўписалар бошланди. Худди шу маҳал бир барака топкур «ёр-ёр» бошлади. Яхши бўлди.

Бир ёстиққа икки бош
Ер-ёр ёроне.
Икковни ҳам қалам қош
Ер-ёр ёроне.

Очил бобо ва ёнидагилар билан йўлтўсувчилар ўртасида не гаплар ўтяпти, эшитилмасди. Тахминимча, фақат бизникилар гапирар, улар миқ этмай турарди. Йигитларга разм солдим. Бир-иккитаси таниш кўринди. Анови дўппили новчаси, кейин матросча кўйлаклиси ҳам. Ўзи нима ўйлагани бор экан буларнинг? Жанжал қўзғашмоқчими, маст-пастми? Жўралар ҳуштагу, қий-қириқ аралаш «ёр-ёр»ни авжга чиқарди. Тўдабоши уялиб кетдим, ҳалиги матросча кўйлаклини қўлидан силтаб тортди. Бошқаларини ҳам туртиб, нуқиб четга чиқарди. Йўл очилди.

— Қани, кетдик, болалар,— деди Очил бобо овозини баландлатиб,— лекин мошинга чиқиш йўқ. Ёйилиб юринглар, «Волга»ни ўраб юринглар...

Очил бобо хавотир оляпти. Хавотир олганича бор, ҳалиги йигитлар қишлоққа қайтиб кирмади.

Тош кўчадан кетяпмиз. Кўчанинг икки чети каллакланган тутчалар, нарёғи пахтазор. Жўякларда сув ялтирайди. Жўраларим ҳалиям «ёр-ёр» айтиб боришарди, лекин ёйилиб юришганидан «ёр-ёр» қовушмасди. Айтмай қўйишди. Тош кўча тугади, билқиллаган тупроқдан кетяпмиз. Чанг кўтарилди. Атрофимдагилар сийраклаш-

ди, йўлни териб юра бошлашди. Бировига шипшидим: **Очил бобога айтинг, мошинга чиқсак бўлар энди.**

Бу гап Очил бобога етиб улгурмади. Бирдан олдимизда лоп этиб олов пайдо бўлди-да, бутун йўлимизни тутди.

Ҳамма бир сесканди назаримда. Бензинга бўктирилган йўгон ўрик танаси чарсиллаб ёнаётганди. Яқин атрофда ҳеч ким кўринмас, лекин ҳамма аланг-жалаңг: «Тош-пош келиб тушсами!»... Машиналардан темир-таёқлар топиб келишди. Кўплашиб ўрикни сувсиз ариққа туширишди, тупроқ селиб оловини ўчиришди.

Йўлга тушдик. Дайравот бошланди. Йўлимиз илонини бўлиб қуюқ чангалзор оралаб кетарди. Бўш машина олдинга ўтди, чиқиб олдик. «Волга» ўртада борди.

Чангалзор тугаган ерда анҳор оқади. Анҳор кўпригидан ўтсак, нарёғи ўзимизнинг колхоз. Бироқ кўприкда бир тўп... бояғи йигитлар кўринди. Йигирма чоғли.

Машинадан таппа-таппа ташладик. Кўприкка қараб югурдик. Ҳамма жаҳлга минган, мен ҳам энди куёв эмас, ўшаларнинг бири эдим. Йўлтўсувчилар икки қатор, қўлтиқма-қўлтиқ, бўлиб тизилган. Юзма-юз келдик. Чўзсак қўлларимиз етади. Нафас олишларимиз баралла эшитилапти. Ҳимояга маҳталмиз. Очил бобо апил-тапил орага ёриб кирди.

— Ҳовлиқманглар, қизишманглар, тўхта деяпман. Жим!— Очил бобо энди кўприкдагиларга юзланди:— Қани, ўғилларим, ўзи нима демоқчисизлар? Тинч кетишга қўясизларми, йўқми? Қўйинглар, манзилимизга эсон-омон етиб олайлик.

Тавба, миқ этмай эшитишади-да, туришаверади. Ўзи булар одам боласими, жин-алвастими ёки?! Шу маҳал лоп этиб хаёлимга бир гап келдию, бўшашиб тушдим. Наҳотки... йўғ-ей, унақамасдир... Лекин қанча чиранмай ўша совуқ ўй миямдан кетмай қолди. Секин сирғаниб чеккароққа чиқдим... Анҳор тўлиб, лекин жимгина оқиб борар, қирғоқлардаги толлар сукут сақлар, ор-

қамиздаги улкан чангалзор оқариб, алланечук сирли кўринарди. Худди тушдагидек. Кошки эди туш бўлса...

Олдинда турган машина шофери бақирди.
— Менга қаранглар, ҳов йўлтўсарлар, жонимга тегиб кетдиларинг. Ҳозир устларингга ҳайдавораман. Устларингга жабр бўлади.

Кабина эшиги қарсиллаб ёпилди. Баҳайбат машина вағиллаб тўғри бостириб келди. Бироқ бизникилар ҳам четга чиқмагач, уларга қадалиб тўхтади. Босиб сигнал бера бошлади. Орқадаги машиналар ҳам қўшилди.

Очил бобонинг ҳай-ҳайлашига қарамай бизникилар яна олдинга ёпирилишди. Йўлтўсувчилар бор-йўғи бир қадамча орқага сурилишди-ю, қимирламай тураверишди. Устлари боғлаган симларга тақалишганди.

Мен юрак ҳовучлаб турибман. Ҳозир биттаси бир нарса деб юборади-да, шармандам чиқади. Йигитлигим бир пул бўлади. Лекин йўлтўсарлар миқ этишмасди.

Очил бобо жон ваҳмида яна ўртага кирди-да, дўппили новчага яқинлашди.

— Ҳўв, мусулмонни боласи, инсофинг борми? Нима, бир камбағалнинг тўйини азага айлантирмоқчимисан?! Четга чиқасанми ё йўқми!— Очил бобонинг кўзлари учкунланиб кетди.— Охирги марта айтяпман!

Вужудим музлаб кетди: ана ҳозир, ҳозир... бир оғиз гапиради-ю, кейин тамом! Йўқ, новча бошини эгди. Кейин ёнидагиларга қаради. Улар ҳам индамай ерга тикилишди.

— Нега индамайсан?!

Шу пайт сафдан қизил катак кўйлакли, озғин, тиканак сочли йигит узилиб чиқди. Бизникиларни оралаб ўтди-да, «Волга» ёнида тўхтади. Унга бир зум тикилди. «Тамом! Ҳаммаси равшан! Бўлди, уйланиб бўлдим. Энди орқага қайтариш керак, менга бундай хотиннинг кераги йўқ! Керак эмас!.. Очил бобого айтайин, қайтарсин. Уни олиб кетмайлик, керак эмас!»

Қанча уринмай бу гаплар тилимга чиқмас, карахт бўлиб турардим.

Йигит бошини осилтириб, «Волга» ёнидан узоқлаша бошлади.

«Мен ўзим бадбахтман, яна бировни ҳам бадбахт қиляпман, уни тўхтатиш керак».

Йўқ, бировнинг бахтини қайтиб беришга бари бир ўзимда куч тополмадим.

Катак кўйлакли йигит чангалзорга кириб ғойиб бўлди. Уни илгари кўрмагандим. Аммо бир кўрганым ўзида кўзларимга шундоқ ўрнашдики, энди ҳеч қачон унутолмасам керак. Қаршимиздаги саф тўзиди. Бир зумдан кейин кўприкда таранг тортилган пўлат симларгина ялтираб қолди.

Симлар қирқилди — йўл очилди. Жўраларим машиналар томон юришди... Ер сузиб уларга эргашдим.

Уйимиз олдида ловуллаган, кўкка ўрлаган гулхан кутиб олди бизни...

* * *

Шоҳсанам, ўша гулханни эслайсанми? Жуда улкан, маҳобатли эди. Уйимиз олдидаги шамшодлар билан бўйлашиб ловуларди. Ишонсанг, «шу олов ичига тўғри кириб бораверсам-чи», деган ўй лип этиб хаёлимдан кечибди.

Гулханни ўраган қиз-жувонларга, уларнинг оловлашиб турган юзларига анча кейин кўзим тушди. Кўзим тушганики, сени излай бошлагандим.

Ҳайдаровнинг «Волга»сини бола-бақра ўраб олди. Гуриллаган «ёр-ёр»ни уларнинг ҳайқириги босиб кетди: «Ололмайсан, ҳаҳ! Ололмайсан, ҳаҳ!...» Болакайлар мени дадилликка, келинчакни янгалар қучоғидан юлиб олинг, гулханни айлантиришга, йигитлик кучимни кўрсатишимга даъват этишяпти. Ён-веримдан куёв жўраларимнинг ҳам даъваткор гап-сўзлари, ҳазил-ҳу-

зуллари қулогимга чалинади. Лекин уларга қараёлмайман, ҳазилларига жавоб қайтаролмайман...

Очил бобо «Волга» ёнида. У машинадаги янгалардан, келинчак ёнидаги митти болакайдан келинни «сотиб олиш» билан овора. Мен бўлсам нафасим сиқиб, бўғилиб боряпман. Ҳаммаси тезроқ тугаса эди, дейман. Бетоқат аланглайман, сени излайман. Қадрдон оғайниларим қуршовида эканлигим, Очил бобонинг отам бўлиб куйманишлари — ҳеч бири юпанч беролмаётган эди. Бу гулғон оломонда якка-ёлғиз эдим, фақат сен керак эдинг. Агар кўриниб қолганингда югуриб бориб, қўлларингдан тутармидим, билмадим! Бармоқларингни юз-кўзимга суртиб, хўнграб йиғлармидим, билмадим! Келин буёқда қолиб, сени кўтарганча гулхани айлантитармидим, билмадим! Лекин, сени излаётгандим, Шоҳсанам!

Мени қуршаб қўлтиқлаб, «Волга» эшигига яқинлаштиришди. Эшик ланг очилди. Илжайган болакай машинадан тушиб, йўл берди. Рўпарамда ҳарир парда ёпинган келинчак, мен учун дунёга келган, менга бир умрлик ҳамроҳ бўладиган инсон!.. (Ахир?!). Қоши ўсмали, зулфи тўзиган, кулча юз жувон уни қучоқлаб, жилмайиб турибди. Қийғоч, сурмали кўзлари: «Олинг, бу сизники!»— деяпти. Ҳзи эса: «Осонликча бермайман, куёвтўра, овора бўласиз», дейди шарақлаб кулиб.

Бермаса кошки эди... Кўтариб ололмасам-да, қайтариб олиб кетишса кошки эди. Майли эди шунча шармандалик, иснод устига яна шарманда бўлсам, иснодга қолсам... Йўқ, болакайлар бақириги қувват бердимини ёки аламлар кучими, келинчакни бир силтаб, ташқарига олдим. Бояги жувон қувонч билан ҳай-ҳайлаганча машинадан сирғалиб тушиб кетди. Болалар қийқириги кучайди. Пардай енгил, нозик вужудни кучиб (Санамжон, кечир, бу томошаларни кўриб турганмидинг!) гулхандан иккими, учми айланттарибман. Болалар ҳайқиригидан қулогим битган, чўгдай ёнган юзлар

лип-лип ёнимдан ўтади. Мен лапанглаб гулханни айланаман. Ниҳоят келинчакни янгаларга топширдим. Ғала-ғовур тинди. Гулханга ғўзапоя ташлаб ловуллаштиди. Янгалар келинчакни олов айлантириб, русумларини бажаришти. Кейин дарвозага рўпара бўлишти. Онам каловланиб келиб, келинини ўпди. Санамжон, сен кузатиб турганмидинг? Мен сени изладим. Қизлар орасида энди сен тугул Умаро, Ойгуллар ҳам кўринмаётганди.

Эшитдим, Санамжон, келган экансан. Ойгул, Умаро, уч-тўрт талаба дугоналаринг билан ҳовлимизда роса ўйин қилибсизлар. Онам ният қилиб олган сарполаримни — чопоним, дўппимни кийиб, қийиқчамни боғлаб, даврани роса қиздирибсан. Худди ўша маҳалларда мен у ёқда холам — қайнонам ният қилиб олдин сарпода бўлганимни, чимилдиқда кифтим унинг кифтига тегиб турганию, бармоғига узук таққаннимни, чинчалоғимда бол ялатганиму ҳуснини ойнада кўриб энтикканнимни, юрагим қизиганларини кўриб турганмидинг, туйиб турганмидинг... Санамжон?! Дам Ойгулни сургаб, дам Умарони судраб, дам талаба дугоналарингни ўртага олиб чиқиб ўйнатибсан, тиндирмабсан. Узинг ҳам тинмабсан. Чамбарак қилган сочинг сирғалиб тушиб, орқа-олдингни тутиб кетибди. Юзларинг лахча чўғ бўлиб, кўзларинг аллатўсин чақнаб, дам-бадам ёшланиб, даврада чарх урибсан. Сизганлар ниманидир сезибди, сезмаганлар, акасининг тўйида яйрапти, дебди.

Кошки эди, Санамжон, синглим бўлиб яйрасайдинг. Ушанда, чақалоқ пайтингда Хосият хола эмас, онам кўкрак тутганида шунчалар олов устида, чўғ устида ўйнамасмидинг?

Чопоним ушоққина танангни, қийиқчам нозик белингни сиқиб, қучиб турган. Йўқ, сиқмаган, қучмаган, олов бўлиб куйдирган, олов бўлиб ўртаган. Бу қадар ўртанмасанг бўларди, Санамжон! Мен бунга арзимасдим!

Азоб экан, азоб! Ёнингда сулуvgина қайлигинг бўлсаю, у билан ўйнаб-кулмасанг. Ўйнаб-кулгинг келсаю ориятинг йўл бермаса.

Дала-тўшда юраман, туйқусдан кўзимга кўриниб кетади: даставвал унинг жавдираб тикилган қоп-қора, йирик-йирик кўзлари, кейин сал бўртган лаблари... Ингичка, туташ қошларини, хиёл маллатоб майда ўрим кокиллари, нозик бармоқлари, билакларини эшлашга уринаман. Вужудим қизиб бораверади. Тезроқ кун бо-тишини ичикиб кута бошлайман. Баъзан шу заҳоти велосипедга ўтираману қишлоққа жўнайман. Лекин уйга етар-етмас юрагим музлайди. Ичимни бир нарса тимдалайди. Велосипеддан беҳол тушаман. Олдинга бо-сишни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай ўзим билан ўзим олишиб кетаман...

«Бунча зиқна бўлмасанг, Барот!»

«Хўш, нима қилишим керак?»

«Нодон, мундай ўйнаб-кулмайсанми? Ҳадемай ўтиб кетади ҳаммаси. Унинг бировдан қаери кам?.. Одобли, ҳаёли бўлса. Эшикда кўринишинг билан дик этиб таъзимга турса. Хизматкашлиги-чи, шўрлик аянг эндигина тиним топди, қўлини совуқ сувга урдирмай қўйди, «аяжон» деб жони ҳалак! Чой узатишларини, қизариб, қимтиниб сўзлашларини қара!..»

«Ҳаммаси сохта бўлса-чи, алдов бўлса-чи?»

«Ҳечам ўхшамайди. Кўзларини қара, худди оҳуни-кидек-а, ҳуркак, уятчан. Балки шунинг учун, сенга тик қараёлмаётгани учун ундан гумондадирсан? Ҳали ёш қизча-ку у, кечагина онаси бағридан чиқиб келди, уялади-да! Борди-ю кўзлари тошдеккина бўлиб, қадалиб турганда гумон қилмасдинг, шундайми?!»

«Ахир ҳамманинг кўз олдида шарманда бўлдим, ҳалигилар ўлиб-тирилиб йўл боғлашди...»

«Йўл боғлаш — удум...»

«Фақат удум бўлса кошки эди! Кўприкни симпеч қилишди, майли, нон-туз кўтариб чиқишди, майли. Дарахтни нега ёқиб ташлашди? Бу нима дегани, мени куйдириб кетяпсан, дегани эмасми?! Демак, анови болага сўз берган, бўлмаса шунчаликка боролмасди!»

«Қўйсанг-чи! Сўз берган бўлса тегарди. Сенга рози бўлмасди. Аянг бир боргандаёқ иш битди-ку! Унга кўнгли бўлганда дарров билинарди. Кейин, қиз болага нечов кўнгил қўяди, ортидан сургалади, гап ташлайди. Лекин биттага тақдир қилади. Мана, сен ўзинг, Шоҳсанамни муштдай бошидан яхши кўрдинг. Бирор марта қўл теккизишга ҳаддинг сиғмади-ку!»

«Ҳаммаям мендек латта эмас-да! Сира ишонмаяпман, лоақал ўша нозик бармоқларидан, билакларидан бирор бор ушламадимикан? Лабларидан...»

«Йўқ, йўқ! Нималар деяпсан! Хотинингни-я...»

«Уф, қандай кунларга қолдим...»

«Тўхта-чи, нега ҳеч Шоҳсанамни эсламай қўйдинг? Нуқул ўзинг билан ўзинг оворасан. Ҳозир у не кўйда юрганикин? Унга аталган чимилдиққа бошқа биров кирди. Унга аталган тўшаклар бошқага насиб этди. У суйган йигит бошқа бировни бағрига босди... Қандай бардош беряпти экан, шўрлик Санамжон?!»

«Шаҳарда... ўша холаваччаси билан қўлтиқлашиб юргандир у ҳам, ким билсин...»

«Кўрдингми, у ҳақда ҳам беўйлов гап қилдинг. Ана, майли, сен айтганча бўлди, дейлик. Лекин уни рашк қилмаяпсан-ку! Билакларидан, бармоқларидан тутаётгандир деб ўртанмаяпсан-ку! Бўлмаса муштдай бошидан...»

«Менга енгил тутма. Бунақа савдони душманимга раво кўрмайман. Шоҳсанам билан бўлганча бўлдим. Лекин, Зумрад — хотиним ахир, бир умр бирга яшашим керак!»

«Ҳа, балли, агар шу ниятда бўлсанг мижғовланиб юрма!»

«Нима қилай?»

«Очиқча гаплашиб ол. Қийналиб кетганингни айт. Уртада гумон бўлса турмуш турмуш бўлмаслигини айт. Тушунтир. Лекин босиқлик билан, ловулламай, ачитмай гапиргин. Эҳтиёт бўлки, ноўрин шубҳа билан кўнгилга дарз етказиб қўйма, пушаймон қиласан...»

Узим билан ўзим олишув сўнгида бир тўхтамга келаман-да, остона ҳатлайман. Бироқ кечаси онам ўз ётоғига кетиб, Зумрад иккимиз ёлғиз қолишимиз билан шаштим сўнади. Аҳдимни кейинга сураман. Кўп ўтмай яна азоб, изтироб бошланади. Узимни бебурд ҳам дейман, орсиз, номуссиз ҳам дейман...

Ёзининг охирларида Шоҳсанамнинг тўйи бўлди. Тўйдан қоврилиб, лахча чўғ бўлиб қайтдим. Шунчалик аламзада эдимки, на қулай фурсатни, на омади гапни кутдим. Кўзимни чирт юмиб, қийин-қистовга олдим: У ким эди?! У билан нима гапинг бор эди?!

Зумрадининг ранги қув ўчиб, бирдан йиғлаб юборди. Эҳтимол, у босиқ, мулоҳазали эрининг бирдан вожоҳатли, енгилтак бўлиб кетганидан довдираб қолгандир. Эҳтимол, умрида биринчи марта бунақа дўқ-пўписалар эшитганидан хўрлиги келгандир... Гап-сўзсиз пиқ-пиқ йиғлаб ётди-да, не маҳалда ухлаб қолди.

Тонг азонда кўзимни очсам, ёнгинамда юзимга термилиб ўтирибди. Тескари бурилиб ётдим. Қўлини журъатсизгина елкамга қўйди.

— Барот ака, нега шу пайтгача сўрамадингиз? Узингизни шунча қийнадингиз?— деди меҳрибон овозда.

— Нега ўзинг айтмадинг,— дедим тўнғиллаб.

— Мен ўз-ўзимдан нима дейман?

— Хўш, гапир-чи, ким эди у?

— У ҳалиги... ҳамқишлоғимиз, ўзи яхши бола...

Хуллас, ўша «яхши бола» армияда икки йил хизмат қилган бўлса, икки йил унга тўхтовсиз хат ёзибди. Лекин Зумрад (раҳми келса ҳам) бирорта жавоб қай-

тармабди. Чунки у негадир менга турмушга чиқишига ишонаркан. Аяси мен тўғримда дадасига, унинг ўзига ҳам кўп гапиргани учун, сени ўшанга берамиз, деяётгандек туюларкан унга.

Шу вайдан мен ҳақимда кўп ўйларкан. Ҳов бирда, акасининг тўйига борганимда ҳамма тўй билан овора экану мен бўлсам қўлимда китоб билан қишлоқ юқорисидаги чорбоққа чиқиб кетган эмишман. Китобдан айрилмаган эмишман. Мен ҳақимда ўйлай бошлади-ми, ўша кун ёдига тушаркан...

— Яхши бўлди, Барот ака,— деди Зумрад елкамга юзини суйкаб,— очикча гаплашиб олдик. Эмасам жуда қийналиб кетгандингиз.

Мен шифтга тикилганча унсиз ётардим. Хижолат эдим. Бу кўнгил қорачилик бир бўлди, охиргиси ҳам шу бўлади, деб ўзимга сўз бердим. Лекин сўз бериш осон экан...

* * *

Шоҳсанамнинг тўйи ёзнинг охирларида бўлди. Бригадирман, тўй бошида турдим. Бригадир бўлмаганимда ҳам тўйга келардим. Елиб-югуриб хизмат қилардим.

Куёвжўралар қуршовидаги куёв бўлмишга бир-икки қур кўз ташладим. Файирлик қилибмас, нуқсон қидирибмас, кўз ташлагим келди, ташладим. Бўйимиз тенг экан чамаси, сочлари ҳам меникидек жингалак экан. Чиройли мўйлови бор экан, лекин менда бунга ҳавас камроқ, фақат унинг устун ери — бахти бор экан. Санамжон менинг бахтим эди, мен учун яралган эди. Уни қўшқўллаб бошқаларга узатяпман... Куёвни Шоҳсанамнинг дарвозаси томон олиб боришди. Улкан, нақшин дарвоза. Тушларимда кўрган дарвоза: пояндоздан ҳатлаб, юзимни гулдор, хушбўй рўмолча билан тўсиб, ичкари кириб бораверардим... Ҳозир эса бошқа бир йигит,

балки ҳеч қачон бу дарвозани туш кўрмаган, хаёлига келтирмаган йигит... Ана у пояндоздан ўтди. Икки дўсти қўлтиғига кирди. Учовлашиб ичкарига йўл олишди. Узимни тутолмадим, уларга эргашдим. Йўқ, ўзиммас (тана-тўшим остонада қолди) руҳим эргашди. У баъзан куёвнинг олдида туриб олади, туртиб четга чиқаришди. Яна ўжарлик билан олдинга интилади. Бироқ чимилдиқли хона эшигида Раҳима хола унинг олдига чиқди. «Ҳай-ҳай, орқангга қайтгин-а, сенинг ҳаққинг йўқ», дегандай бош ирғади. Уни кўксидан итаролмади, четлаб ўтолмади, додлаб, бўзлаб остонага қайтиб келди. Танамга жон кирди, ортимга юрдим.

Икки томон йигити олатасир пояндоз тортиб ётибди. Овунай, алахсий деб уларга яқинлашдим. Орага суқилмадим: бригадирман-а!

Кўз-қулоқ бўлиб, пояндозчилар атрофини айланиб турдим. Йигитлар тортиша-тортиша тўйхонадан олислашди. Тўйхона ёруғи ортда қолди. Чанг-тўзон кўтарилган, қоронғида биров-бировни танимайди. Бир маҳал тўда чеккасида юрган икки боланинг ҳаракати мени шубҳага солди. Чўнтак кавляптими? Секин бориб бирининг билагидан тутдим.

— Нима қилияпсан?

— Нима қилияпман?

Чеккароққа етаклаб чиқиб, тикилиб қарадим, қудалардан.

— Яхшимас бу ишнинг, меҳмон экансан,— дедим қўлини бўшатиб.

— Кечирасиз, акахон,— қўлини кўксига қўйиб тисланди у. Ёнида учта йигит пайдо бўлди.

— Нима гап? Нима бўлди?

— Ҳеч гап йўқ. Ҳозир тушунтираман, ҳозир,— деди-да, ҳалиги йигит турган ерида коптокдек сакраб, юзимга бир шапалоқ урди. Қолгани жуда тез бўлиб ўтди. Иккинчи йигит «Ҳов, урма, қизиқмисан, урма»,— дея уни четлатган бўлди-да, ўзи қарсиллатиб тушириб

қолди. Мен содда, уни айиради, деб ўтирибман-а! Довдираб турганим устига, учинчиси: «Ҳой, жиннилар, бас, бас!»— деганча қулогим аралаш тарсаки берди. Бироқ тўртинчиси улгурмади, муштимдан тош йўлга учиб тушди. Кейин бир зумда оломонга қўшилиб кетишди. Уларнинг кетидан бормадим. Ўзимни тийдим. Тиймасам, бошқалар хабар топса, тўполон катта бўлади. Сўнг: «Ким бошлабди?», «Бригадир», «Нега?» «Дилида кудрати бор экан» деган гап-сўзлар чувалашади. Унда қандай бош кўтариб юардим? Шоҳсанам не ўйга борарди?

Зумрашалар-ей, ўзлари нимдошгинаю қўллари қатиқ экан. Юзимнинг олови чиқиб кетди-я. Ҳавасга, ўрганишга уришдими ўзлариям...

(Кўнглимга келгани шу бўлдики, бу менга тақдирнинг тарсакилари, ҳали бу дастлабкилари! Топиб айтган эканман. Шундан сўнг яна кўп марталаб тарсакилар едим. Кейингилари тобора залворли бўлиб борди.)

Ялтираб турган автобуслар қишлоғимиз кўчасидан кетиб боряпти. Олдинда келин ўтирган қип-қизил «Жигули»... Унинг қаршисига ҳеч ким нон, туз кўтариб чиқмади. Ловуллаб ёнган ўрик танасини кўндаланг қилмади. Қўлтиқма-қўлтиқ бўлиб йўлни тўсишгани, кўприкларни симпеч қилишгани ҳам йўқ. Улар... хуши-хандон, ўйнаб кулиб Шоҳсанамни олиб кетдилар.

* * *

Терим энди бошланган пайтлар... Кечқурун ишдан келиб ювиниб тургандим, дарвоза тақиллаб қолди. Елкамда кувёлик тўним, чиқсам, Сафар амакининг ўғли турибди.

— Отам чақиряптилар, бораркансиз,— деди.

— Тинчликми, Собиржон, отанг тузукми ўзи?— дедим ҳовлиқиб.

— Узлари анча тузук, бошқа гап бор шекилли.

— Нима гап, айтавер.

— Ҳа, шу,— деди чайналиб.— Умарога одам келибди.

— Бўпти, ҳозир орқангдан бораман.

«Ҳойнаҳой Амиржондан келган, хизматдан қайтгунича оёғини боғлаб қўйишмоқчидир», деган хаёлда эдим.

Сафар амакининг эшиги олдида иккита «Волга» турарди. Бирови Ҳайдаровники, иккинчиси нотаниш.

Тарадудда дарчадан ичкариладим.

Меҳмонлар садақайрағоч тагидаги чорпояда экан. Сафар амаки ўрнидан туриб, мен томон юрди.

— Кел, жиян.

— Қани, келинг, Баротбой,— деди раис бобо,— Ваалайкум. Яхшимисиз? Ишлар қандоқ?

Ҳайдаровнинг ёнида худди ўзига ўхшаш басавлат киши, яна новчагина бир йигит, чамаси меҳмоннинг шофёри, каравотга тақалган скамейкада эса Талъат ака — Ҳайдаровнинг шофёри ўтирарди. Талъат аканинг ёнига чўкмоқчи бўлувдим, раис бобо мени юқорига таклиф қилди. Кейин ёнидаги басавлат меҳмонга ўғирилди:

— Уртоқ Сайдиев, бу вилоятнинг каттаси ана шу киши бўладилар. Қанча арзу илтимос бўлса шу кишига айтаверасиз энди.

— Жуда яхши, бўпти,— деди меҳмон кулиб.

Меҳмонни қаерда кўрган эканман, деб турувдим, фамилиясини эшитишим билан дарҳол эсладим.

— Қизни боққан, катта қилган — Сафарбой, лекин инон-ихтиёрнинг бир чеккаси бу йигитга ҳам тақалади. Тўғрими, Сафарбой?

— Ҳа, албатта, раис бобо. Каттамиз десак арзийди. Бобохон жўрамдан битта ёдгорлик шу бизга. Барака топсин, жўрамнинг чироғини ўчирмади,— деди Сафар амаки.

— Барот, ўртоқ Сайдиевни танийсан-а?— раис бобо негадир дам сизлаб, дам сенлаб гапираётганди.

— Танийман.

— «Коммуна»нинг раиси... Лекин раислиги ўзига-ку, бу одамнинг бир ўтказиб қўйган жери бор бизга,— деди меҳмоннинг шевасига ўхшатиб.— Бир окопда ётганмиз. Манов желкасида уч чақирим ерга ортмоқлаб борган бизни. Шунақа биродармиз, билсанг.

Ҳайдаровнинг кайфи чоғ, бунақа ҳазиломуз гапларини биринчи эшитишим эди. У яна давом этди:

— Мана буёғига ҳам елкама-елка боряпмиз. Дарёнинг уёғида бу, буёғида биз. Сира ортда қолгиси йўқ раис бобонгни...

— Йўқ, ўртоқ Ҳайдаров, сал нотўғри гап қилдингиз. Сиз ҳалиям желкамиздасиз, баъзида бошимизга ҳам чиқиб кетасиз-ов — дея аския қилди Сайдиев.

Раислар хохолаб кулишди. Шофёрлар кулишди. Мен кулдим. Сафар амаки илжайиб қўйди. У ўйловда қолгандай эди. Гурунг қизиди. Ош-об ейилди.

— Энди гап бундай,— деди Сайдиев охирида,— ўртоқ Ҳайдаров, бригад иним, Сапарбай иним, бу келишим совчилик эмас. Бир тонишув. Шул баҳонада мана Рустам ўртоқ билан гурунг қилдик. Қалхўзди ишига алмаштириб қўйган бу яр-ашнони. Ҳали совчи-мовчилар келади. Расм-русумларини қиласизлар. Қориндош-уруғ, хеш-тоборлар билан кенгашинглар, рози-ризолик олинглар. Насиб қилса, қариндош бўламиз. Мана бу бригад иним бизларди куёв эканлар. Бизди кенжатаймиз насиб қилса сизларга куёв бўлади. Хуллас, алдибердимиз озалдан бор. Яна давом этаберсин. Майли, энди бизга рухсат...

«Волга»лар жўнаб кетди.

Сафар амаки билан ҳовлига қайтиб кирдим. Чор-пояга ўтирдик. Сафар амакининг аёли Умида янга ёни-мизга келди. Учовимиз ҳам ҳийла жим қолдик. Собир-жон ҳовли этагидаги молларга емиш бериб юарди.

→ Нима қилдик?— деди янга.

→ Ҳайронман, миям қотди,— деди Сафар амаки ва ҳорғин уф тортиб, болишга ёнбошлади.— Ҳа, қизинг нима деяпти, қаерда ўзи?

— Ойгулларникига кетди. Бояги гап. Ўлдирсангизлар ҳам тегмайман,— дейди.

— Нега унақа дейди?

— Билмасам. Нуқул йиғлайди. Сўз берганми бировга...

— Сўз берганмиш!.. Кимга сўз беради?! Учта опасидан чиқмаган гап, бундан чиқадими? Қизиқсан-а! Яхшилаб гаплаш. Тушунтир. Мен унинг раисди ўғли бўлганига учганим йўқ. Ҳайдаров келиб ўтирибди, Озиб-ёзиб бир ҳадди сиққанда, йўқ, бўлмайди, десак нонкўрлик қилмаймизми? Баротжон, нима дедингиз?

Унга индамадим-у, аёлига сўз қотдим.

— Ойгулдан сўранг-чи, янга, балки унга бирор нарса дегандир.

— Ҳа, ўша дугонасидан сўра,— деди Сафар амаки.— Айтгин, тушунтирсин, йўлга солсин...

Совчилар келишди: бир бор, икки бор, уч бор... Бироқ Умаро бўйин берадиганга ўхшамасди. Совчилар тўртинчи бор келишди. Сайдиевнинг кенжаси икки оёқни бир этикка тиқиб олган эмиш. Умарони телевизорда, қўшиқчилар фестивалида кўрган экан. Кейин ўқиш жойига излаб борибди. Умаро рўйхуш бермабди. Йигит елим экан, эргашиб юраверибди. Охири из олиб келса, Умаро қўшни колхозда яшар экан.

Хуллас, аҳвол жиддий эди. Сайдиев кенжасининг раёини қайтаролмайди, Ҳайдаров эса Сайдиевнинг... Сафар амаки бўлса Ҳайдаровнинг... Мен — «вилоятнинг каттаси» четдаман.

Нон ушатилди. Бунгача терим авж паллага кирди. Тўй кейинга сурилди. Иккала колхоз планлари тўлгач,

тўй вақти белгиланди. Бироқ белгиланган вақтга йигирма кунлар қолганда қизиқ ҳангома чиқиб қолди.

Амиржон армиядан қайтиб эшитадики, гаплар шунча. Шаҳарга Умаронинг олдига боради. Қиз йиғлаб-сиқтайди. Қочиб кетамиз, бўлмаса ўзимни дарёга ташлайман, дейди.

— Қаёққа қочамиз, тентак, ҳаммаси яхши бўлади,— деб уни юпатади Амиржон. Сўнгра эртаси кун азонлаб қуда тарафга жўнайди.

Сайдиев билан хотини Амиржонни яхши кутиб олишади.

— Раис бобо, ўғлингизни ҳам чақиринг,— дейди Амиржон ишком остидаги стол атрофида ўтиришгач. Куёв бўлмишни уйғотиб чиқишади.

— Гап бундай,— дейди Амиржон босиқлик билан,— сиз обрўли, машҳур одамсиз. Янга, сиз ҳам тушунган аёя экансиз. Жўра, сиз ҳам културний йигит кўринасиз. Энди бир очиқчасига гаплашиб олайлик. Узи айб ошда бўлганимиз, мошда бўлганимиз, хатолик ўтибди. Энди буни тузатайлик.

— Хўш, хўш,— дебди раис ҳовлиқиб.

— Тўйни қайтаринглар, вақт борида, обрў борида. Бўлмаса йигирма кун олдин эмас, бир ҳафта олдин эмас, ўша тўй кечаси келинларингизни чимилдиқдан етаклаб олиб чиқиб кетаман.

Бу гапни эшитиб раиснинг аёли саннаб кетибди. Раиснинг кенжаси ўрнидан сапчиб турибди. Бироқ раис уларни тинчителибди. Амиржоннинг ота-онаси, таг-тугини суриштирибди, нима гаплигини аниқлабди. Кейиними-жимиди тўйни қайтарибди. Тўй ўша белгиланган кунда бўлиб ўтди. Бироқ Умаро Амиржонларникига — саккиз ўғиллик, олти қизли хонадонга бош келин бўлиб тушди.

Ҳайдаров раиснинг каравоти ёнида стулда ўтирибман. Елкамда оқ халат.

Боя палатага кираётиб тошойна олдида тўхтагандим. Қарасам, рўпарамда хипча, хушрўйгина йигитчамас, тана-тўшли, офтобда пишган, вазмингина бир одам турибди. Жўралар ҳавас қиладиган қоп-қора жингалак сочлар ҳам йўқ. Икки йил бўлди — устарада қирдириб, дўппи кийиб юраман. Далада шундан маъқули йўқ экан.

Ҳайдаров раис бир ой бурун кабинетида йиқилиб қолган эди. Шундан бери касалхонада. Ёнига ҳеч кимни киритишмаётганди, кечадан рухсат беришибди.

Раис бобомиздан ўсиқ қалин қошлару тийрак кўзлар қолибди. Юзларидан эт қочиб, ёноқларидан ияқларигача ботиқ чизиқлар пайдо бўпти. Ранг-рўйи бир аҳволда. Лекин бир нарсага ҳайрон бўлдим: унинг гапириши сира ўзгармаган, ўша-ўша вазмин, равон... Эшикдан ташқаридаги одам эшитса, касал деб ўйламайди.

Раис деразадан кўриниб турган чинорларга бир зум тикилиб қолиб, сўнг давом этди:

— Носир ака бир кун бригадамга кеп қолди. Кун пар-пар бўлиб турибди. Ҳов чашма ариқ ёқасида шийпонимиз бўларди. Ер текислаш, чигит экиш маҳали. Аёллар қишлоққа кетгану, йигитлар қолган. Носир ака йигитлар билан биттама-битта кўришиб, сўрашиб чиқди. Қайфи чоғ эди. Ҳайрлашиб орқага қайтаётганимизда эса бирдан ловуллаб кетди.

— Рустам, эсинг жойидами ўзи,— дейди,— нега буларни шийпонда ушлаб қоласан?!— Анграйиб қолдим. Ҳозир раҳмат айтади, мақтов эшитаман, деган хаёлда эдим-да.— Бу билан нимага эришасан, хўш?

«Эрталаб вақтли туриб ишлашади, айрим кунлар»

Ўзимам бирга қоламан» дегандим, жеркиб берди. «Ўзингни қўшмай тур! Кечаси чигит экмайсизларми?» «Ҳа, йўқ». Бўлмаса нега бунақа қиялсан? Анови Мурод деганинг бир ой бўпти уйланганига. Уйлайсанки, эрталабгача болиш қучоқлаб ётадимми?! Ярим кечага бориб келинчагининг ёнига жўнайди. Азонда яна бу ёққа қараб йўлга тушади. Рустамбой кўриб қолмасин деб, шундайми? Хўп энди нима бўлади: на уйқусида ҳаловат бор, на бошқасида. Кунбўйи мудраб юради. Бошқалариям шу. Эсинг бўлса кундуз ишлатгину кечқурун жавоб бер, хотини, бола-чақаси олдига бориб ётсин. Вақти чоғ бўлсин. Қанча ишинг бўлса яна қилаверади. Урушда бўлдик ҳаммамиз, қийинчилик кўрдик, энди қадримизга етайлик бир-биримизни...»

— Носир аканинг икки гап бирида айтгани шу эди: одамларни ўйлайлик,— давом этди раис.— Бизнинг давлатимиз ҳам, савлатимиз ҳам шулар, дерди. Қулоқларингда бўлсин, дерди. Умри қисқалигини билган эканми... ҳамма гапи васият қилгандай туюлади ҳозир менга. Охири нима бўлганини эшитгансан-а?

— Ҳа, эшитганман.

Раисни яна хаёл олиб кетди. Деразага тикилиб жим қолди.

Иброҳимов тухматдан қамалган экан. Ҳаммасига оддий бир ўтирғич — кабинетидаги кресло сабаб бўлган. Ажаб замонлар...

Областдан келган вакил раиснинг креслосини ёқтириб қолади-да, дабдурустан:

— Ўртоқ Иброҳимов, шу тахтиравонни бизга бермайсизми?— дейди. Раис кулади.

— Майли, олинг.

— Бўлмаса шофёрингизга айтинг, шаҳарга ташлаб келсин!

Вакил колхозга келгандан бери маишатчилигию, бепарда гаплари билан ҳамманинг гашига тегиб юрган экан, буниси яна ошиб тушади.

— Бўпти,— дейди Иброҳимов ўзини босиб,— эртага колхозчиларнинг умумий йиғилиши... Шу масалани қўямиз. Йиғилиш қарор чиқарса, кресло сизники... Тўғрими, Рустамжон,— деб партком секретарига юзланди. (Рустам Ҳайдаров ўшанда янгигина бригадирликдан бу ишга ўтган экан.) Кейин раис қизариб-бўзариб турган вакилга қаттиқ тикилиб «маъқулми?!»— дейди. Бунақа муомалага кўникмаган вакил шартта шаҳарга жўнаб қолади.

Шундан сўнг колхозни устма-уст ревизия босади. Маҳмудий деган райижроқўм раиси бўларкан, у ҳам ғимирлаб қолади. Иброҳимовда тиши бор экан. Хуллас, биргалашиб ишқал чиқаришиб, раисни ишдан бўшатишади. Бўшатишадигина эмас, қаматиб юборишади.

— Ҳа, ғалати ишлар бўлиб ўтганди, бир пайтлар!— Раис бобо худди менинг хаёлимдан кечган гапларни уқиб тургандек эди...

Палатага кираётганимда «кўп ўтириб қолманг», деб тайинлашганди. Лекин, ярим соатдан ошдики, ўрнимдан қўзғалолмайман.

— Қаёққа шошасан мунча!— деб раис рухсат бермайди.— Ўтирибсан-да, ёки одамларингни соғиниб қолдингми? Планинг тўлибди...

— Раис бобо, сиз чарчаб қолманг, бир оз дам олинг энди...

У кулимсираб менга ўйчан тикилади.

Касалхона эшиги олдида Маҳтоб янга (раиснинг хотини) бир ҳамшира қизга ҳасрат қилиб турган экан. Уларга яқинлашдим. Янга менга юзланди, кўзлари жиққа ёш.

— Чиқдингизми, Барот ука.

— Кечирасиз, янга, анча ўтириб қолдим. Қўймадилар.

Маҳтоб янга ғамгин бош ирғади.

— Қим келса шунақа қиляптилар. Фақат ишни сў-

райдилар. Иш-иш деб, одамлар деб, шу кўйга тушиб ўтирибдилар-ку!

У рўмолчаси билан кўз ёшларини артди. Шу чоқ ёнимда турган ҳамшира қизга ўгирилдим, юрагим бир қалқиб тушди: «Шоҳсанам!»

— Яхшимисиз?

У маъюсгина бош ирғади-да, Маҳтоб янганинг қўлтигидан олди.

— Янгажон, хафа бўлманг, яхши бўлиб кетадилар.

— Кошки эди... Тунов куни ўғлимга телеграмма берайлик десам дўхтирлар қўйишмаганди. Бугун эрталаб майли, чақиртира қолинглар, дейишяпти.

Қулоқларимга ишонмай турардим.

— Янга,— дедим ҳайрон қолиб.— Кўринишлари яхши-ку! Бемалол гаплашиб ўтирибдилар.

— Кунига минг турланяптилар. Турланган касалдан қўрққулик, болам.

Беихтиёр учинчи қаватга, ҳозиргина ўзим чиқиб тушган палата деразасига тикилдим. Ичимдан титроқ кўзгалди: «Нега яна бир зум ўтирмадим-а, қаёққа бунча шошилдим?!»

Шоҳсанамнинг овози эшитилди:

— Юринг янга, ичкари кирайлик.

* * *

Касалхона ҳовлисида анча айланиб юрдим. Сени кутдим. Ичимдаги титроқ зўраяр, томоғимга алланима қадалар, ўкраб-ўкраб йиғлагим келарди. Қани энди бунинг иложи бўлса. Босиб-босиб чекардим, тутуннинг аччиғини сезмасдим. Шу тобда ким биландир дардлашишим, юрагимни тўкиб солишим керак эди. Йўқ, ким биландир эмас, фақат сен билан дардлашишим, фақат сенга айтишим керак эди гапларимни. Сен эса Маҳтоб янга билан ичкарига кириб кетганингча қайта кўринмадинг...

Шоҳсанам, бу гап-сўзлар икки йил муқаддам бўлиб ўтганди, ўша кезлар сен олисда — пахта ҳашарида эдинг. Ҳайдаров эса оғриб қолиб, касалхонага тушганди. Тўғри, у касалхонада кўп ётмади, ўн кунда қайтиб чиқди. Бироқ ана шу ўн кун ҳаётимни алғов-далғов қилиб юборишга етарли бўлди.

«Шайтон йўлдан урди», дейишади-ку. Шайтон мени Хўжамқул Шарипов қиёфасида йўлдан урганди ўшанда... У бир кун пешин маҳали мотоциклда бригадамга келди. Тушлик қилаётгандик. Биз билан ўтириб чой ичди. Колхозчилар теримга тушиб кетгач, мотоциклга таклиф қилди.

— Қани, ўтиринг, ҳашарчиларингиздан хабар олиб келамиз.

Хўжамқул раислик вазифасини бажариб турган бўлса-да, камтарлик қилибми, «Волга»ни минмаётганди.

«Эрталаб бориб келгандим», деганимга ҳам қўймади, «яна бир борсангиз зарар қилмайди, ҳашарчи халқининг кўнглига қараш керак», деди.

Мотоциклга мингашиб йўлга тушдик. Ҳашарчилар ҳов ўша «Янги ер»имиздан пахта тераётганди. Ёдингда бўлса, у ерда толзор бор, бир пайтлар бу толзорда Ойгул икковларинг ошпазлик қилгандиларинг. Кейин давра олиб роса ўйнагандик. Ҳашарчилар ўша толзор биқинидаги ариқчанинг икки ёғида иккита палатка тикишганди. Бири қизлар учун, бири эркекларга.

Бу ер уларга жуда ёқиб қолди. Чекка жой экан, биров ҳалақит бермайди, дейишди. Колхоздан иссиқ овқатга ҳеч нима олишмади, на сабзи-пиёз, на бошқа нарса. Ингирма-ўғтиз жонни таъминлаёлмаса, унақа жойда ишлаб не қилдик, дейишди. Улар шаҳардаги спирт заводидан келишганди.

Ҳашарчиларнинг бу ерда муқим ўрнашгани менга ҳам қулай эди. Чунки, дала олис, колхозчилари-

миз ҳафта айланиб буёққа келаверишдан қутулиш-ганди...

Ҳашарчилар толзор чеккасида, офтобрўяда овқатланиб ўтиришган экан. Шарипов иккимизни дарҳол даррага тортишди. Оппоқ халат кийиб олган ошпаз қиз гулли косаларда шўрва келтирди. Яхшироқ танишиб олайлик, деб митти қадаҳларда коньяк тутишди. Сўнг-ра ҳаммага сихларда жизиллаб турган жигар кабоб тарқатилди. Дастурхон тўкин эди. Гапнинг очиги мен даладаги—ҳашардаги бунақа ўтиришдан ҳайратга тушдим. Кечаги ҳаракатларимдан кулгим қистади. Буларга деб макарон, карам, пиёз учун фактура олмоқчи бўлиб юрибман-а...

Эртасига кечқурун Шарипов идорада мажлис ўтказди-да, мажлисдан сўнг мени ёнига чақирди.

— Бригад бобо, «янги ер»дагилардан хабар олмасак бўлмас,— деди илжайиб.

Идорадан чиқиб унинг уйига бордик. Дарвоза олдида юк машинаси турарди. Ичкаридан бир неча тарвуз-қовун, сўйилган қўйнинг ярим танасини олиб чиқиб, кузовга ордик. Шарипов бир сумкада аллақанча ичимлик олди.

Машинани унинг ўзи ҳайдади. Қишлоғимизга яқинлашгандик, уй олдида бир тўхтаб ўтсак, ул-бул нарса олволай дедим.

— Масалан?— деди у жилмайиб.

— Олма-полмами, нон ёпгандилар, иссиққина...

У бепарво қўл силтади.

— Қўяверинг...

Эркаклар палаткасида ўтирдик. Симёгочлардан сим тортиб тушириб, чироқ ёқишибди. Телевизор қўйилган. Ўртада йиғма столлар ўрнатилган, атрофида стулчалар...

Биринчи қадах сўзини Хўжамқул Шарипов гапирди. Ҳашарчиларга раҳмат айтди, ҳаловатидан, бола-чақасидан кечиб кўмакка келишгани учун. Мени таниш-

тирди: умидли, ўсувчи ёшлардан, колхознинг бўлажак раҳбарларидан, Ҳайдаровнинг шогирдларидан, деди.

Кейинги қадаҳ сўзини ҳашарчилар раҳбари Ақобир Шодиев гапирди. Уттиз чоғли кишидан беш-олтитасини номма-ном ва касб-кори билан таништирди. Кўпчилик номлар дарров ёдимдан кўтарилди. Аммо биттасиники... Шодиевнинг нариги ёнбошида ўтирган қизники эсимда қолди.

Шодиев, Наташа билан мени, бу ердаги асосий, ҳал қилувчи фигуралардан, деди негадир навбатдаги қадаҳдан олдин, бу киши бригадир, Наташамиз эса ҳисобчи, ана шулар тил топишсин учун ичамиз.

Наташа чиройли кўзларини сузиб жилмайди.

— Мен эса фақат сиз учун ичаман,— деди қадаҳ уриштиратуриб...

Шарипов кейинги кун ҳам мени ҳашарчиларим олдига олиб келди. Ҳар ҳолда мен унинг — катта бир колхоз раҳбарининг бу ерга айланишаётганидан ниманидир фаҳмлай бошлагандим. Кўнглим ғаш эди. Лекин ҳаммасини кўра-била туриб, очиқ кўз билан у қўйган тузоққа қараб бораётгандим.

Бу сафар гап-сўзлар очиқча бўлди: шундай, шундай, ҳеч хавотирли ери йўқ, шундоқ бармоқ боссангиз бўлди... дейишди Шарипов билан Шодиев. Наташа чиройли кўзларини сузиб далда бериб турди.

Кейинги кунлар планим сакраб-сакраб илгарилади. Ҳайдаров ишга чиққан куни мени чақиртирди.

— Қани, гапир!

Кўзимни қаёққа олиб қочишни билмасдим. Нажот истаб, Шариповга қарадим.

— Гапиринг,— деди у ҳам ҳўмрайиб.

— Нимани гапирай!— дедим гангиб қолиб.— Узингиз...

— Нима ўзим? Хўш?— деди қаттиқ тикилиб.— Менинг нима алоқам бор?!

Миямга қон урилди. Урнимдан сапчиб туришимга сал

қолди. Стулим гижирлаб кетди. Шарипов важоҳатимдан чўчиб, кўзини олиб қочди. Олдидаги қоғозларни титкилай бошлади. Ҳайдаров телефон дастагини кўтарди-да, рақам тера бошлади.

Шарипов унга қараганди, «сиз бораверинг», дегандай бош ирғади. Хўжамқул қоғозларини йиғиштириб, шошилинич чиқиб кетди. Ҳайдаров телефон дастагини тақ этказиб қўйди-да, ўрнидан турди. Хонада уёқдан-буёққа юра бошлади. Бу унинг жаҳлига мингани аломати эди. Шунақа пайтда шапалоқ тортиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас, дейишади, Юзлари бўғриқиб, чакка томирлари бўртиб боряпти. У столи ёнида тўхтаб, тортмасидан дори олди. Оғзига ташлаб, устидан яхна чой ичди. Яна хонада асабий юра бошлади. Ҳамон бир сўз демасди. Бундан кўра тарсаки тортиб-тортиб юборгани авло эди. Ниҳоят рўпарамда тўхтади.

— Қани, гапир.

— Раис бобо, мен аралашганим йўқ.

— Аралашганим йўқ?! Ана уларда кимнинг қўли?!— Стол устидаги фактураларни кўрсатди.

— Айтмоқчиманки, пул...

— Уни биламан. Лекин осмондан тушган тонналарга миқ этмай қўл қўйгансан. Ким ўргатди сенга бу лўттибозликни, а? Сен боладан умидим шумиди ҳали?..

Қоронғи кўчадан боряпману, қулоғим остида унинг овози гумбурляяпти. «Сендан умидим шумиди ҳали? Мени ўйламабсан, майли, раҳматли отанг рўйи-хотирини қилмадингми?! Онангни-чи?! Унинг юзига қандай қараб юрибсан?! Муштипар мисқоллаб йиғиб, сени одам қилди. Ўзи оч юриб, юпун юриб, сенга едирди, сенга кийдирди. Эрта бир кун номинг ўғрига чиқса, унинг аҳволи не кечади?»

Орқамдан Шарипов қувиб кетди. Мотоциклини ёнгинамда тўхтатиб, пастга тушди. Велосипедимни етаклаганча кетавердим.

— Вой-бўй, кўп хафа бўлманг энди,— деди тирсагимдан туриб.

Тўхтадим.

— Хўп, нима дейсиз яна?!

Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмаса-да, илжайиб турганини сезиш мумкин эди.

— Кўп дўқ урманг энди, бригад бобо, айбдормиз. Ундан кўра бир-икки шапалоқлаб юборинг, ҳам ора очиқ бўлади, ҳам хумордан чиқасиз.— Еш боладек қи-қирлаб кулди у.

— Мен сизди бунчалик деб ўйламовдим.

— Э, укам, йўли шунақа. Боя худди беҳабардай турганимни айтяпсиз-да. Агар, «мен билардим, мен ўзим ўргатдим», десам нима бўларди? Раҳбарлигим қолмасди-ку унда! Одамни тушуниш керак-да. Керак пайти раис бобонгизди ўзиям шунақа қилади. Кўриб турган нарсасини кўрмадим дейди. Шунақа оғир йилда плавини тўлдириб берасиз-у, у кишига ёқмай-дими?!.

— Нима қиласиз бекорчи гапларни гапириб.

— Укам, ёшсиз ҳали. Бригадирсиз, агроном бўлинг, муовин, раис бўлинг, кейин кўрасиз, ҳаммаси сиз ўйлаганчалик осон эмас. Ҳар йили планни бостириб беришадди. Мажбурият юклашади. Бажариш керак, бўлмаса бўлмайди. Очиқ гап, укам, амал ширин нарса, фақат менгамас, раис бобонгизгаям, ундан юқоридагиларга ҳам. Ана шунақа гаплар, бригад бобо. Лекин бу гаплар ўртада қолсин, а, шамоллатиб юрманг.

Хўжамқул мотоциклини ўт олдирди-да, орқасига буриб жўнади. Велосипедга суянганимча лоқайд туриб қолдим. Мотоцикл овози узоқлашиб, тингач, бирдан сукунат чўкди.

На чирилдоқлар овози, на барг-хазон шитирлаши қулоққа чалинарди. Бир оздан сўнг яна Ҳайдаровнинг овозини эшитдим. У тубсиз жимлик қаъридан элас-элас келаётганди. Тобора кучая борди-да, қулоғим остида

гумбирлай бошлади. Лекин койиниб, оғриниб айтилаётган бу гаплар энди сохтадай туюлаверди...

Шайтоннинг йўлдан ургани бундан ортиқ бўлмайди: Ҳайдаров менга қанчалик ихлос қўйганди. Ўз ўғлидек суйиб қолганди. Мудом орқаворотдан мақтаб, кўпчиликка ибрат қилиб гапирганларини эшитардим. Мен субутсиз унинг ишончига хиёнат қилиб, хаста юрагини жароҳатлабману, боз устига неча кунлар унинг ўзидан гумондор юрибман. Ҳазоламагани, гуноҳимни кечиролгани эвазига у ҳақда не хаёлларга борибман.

...Ҳайдаров урушдан қайтаётганида катта-кичик унинг йўлига чиқади. Одамлар билан бирма-бир кўришаркан, аланглаб онасини излайверади. Онаси эса урушнинг биринчи йилиёқ оламдан ўтган, қўшнининг қизи Маҳтоб унинг номидан тўхтовсиз хат ёзиб турган экан.

У кейинчалик бир ерда айтибди: дунёда ягона суянчигим онам эди. Ундан ҳам ажралганимни эшитиб, ўшанда қаттиқ ўксидим. Бугунга келиб қариндошуруғим — беш минг жонга етди. Ота-онам, оға-иниларим ана шу колхоз аҳли...

Айтишларича у ёшлигида жуда соғлом, полвонсифат бўлган. Бригадирлик, ҳатто янги раислик пайтлари ҳам кураш тушиб тураркан. Ҳеч ким курагини ерга теккизолмаган экан. Энди бўлса... Биласанми, Шоҳсанам, уни бу аҳволга ўзимиз олиб келдик: қариндошлар... Шариповга ўхшаш илон ёғини ялаганлар... Улардан ҳам кўпроқ менга ўхшаган субутсизлар...

Эсимда, ўша куни қишлоқ йўлидан боряпману дамбадам ортимга қарайман. Ҳар дақиқада ҳаворанг «Волга» келиб қоладигандай туюлади. У одатдагидай бешарпа келади-да, ёнгинамда тўхтайтиди. Орқа эшиги «ширқ» очилиб, раис бобо овоз беради:

— Қани, чиқинг!

Отасини кўрган ёш боладек қувнаб, шофёрнинг ёнидаги ўриндиққа ўтираман. Суянчиққа бемалол ястаниб,

қўлини эшик тепасидаги қайишдан ўтказиб олган, бутун Ўзбекистонга номи кетган машҳур раис Рустам Ҳайдаров гап ташлайди.

— Ишлар қандоқ, Баротбой?

— Яхши,— дейман мактабдан беш олиб қайтган боладек яйраб.— План бўлди бугун!

Бироқ ҳозир касалхонадан қайтаётганимни, ҳаворанг «Волга» ёнимда тўхтаб, мени олганда ҳам энди орқамда тоғдай бўлиб раис бобом ўтирмаслигини ҳис этиб, юрагим зирқирарди.

Раис бобо менинг орқам экан, тоғдай суянчиғим экан, вафотидан кейин сал ўтмай ўрни сезилди.

* * *

Терим қизиган кунларнинг бири. Ҳар куни икки-уч фоиз пахта топшириб турибмиз. Шу зайлда кетса, бир ҳафта нари-берисида планни тўлғазамиз.

«Қўйқўтон» бошида сутранг «Волга» кўринди, янги раис — Хўжамқул Шариповнинг машинаси. Шарипов Ҳайдаров раиснинг ҳаворанг «Волга»сини минмади. «Газ-24» олдирди.

Ярақлаган машина дала бошида турибди. Раис тупроқ йўлдан битта-битта босиб хирмон томон келяпти.

У ҳам Ҳайдаров сингари тана-тўшли, қоматдор. Раисликка қўйишдан олдин гавдага ҳам қарашса керакда. Лекин бари бир Шариповда савлат бор-у, салобат камроқ. Аввалига нима сабабданикин, деб юрардим. Тушуна бошляпман: Ҳайдаровнинг салобати кўз қарашларида, гап-сўзларида эди. Бунда эса кўз-қараш, гап — сўзда салобатликка ҳавас бору уқув йўқ. Машқ қилиши керак, шекилли. Баъзан шунақа гаплар билан ўзимча кулган бўламан. Ё гайирликданми, билмадим? Кинми, кекми, ишқилиб қанча уринмай шу одамга кўнгил илимаяпти. Ҳали йил ўтмай бировлар «раис бобо»лаб қолган. Менинг эса тилим бормайди, ўрни кел-

са четлаб ўтаман шу сўзни. Рост-да, ҳали у «раис бобо» бўптими?!

Раис етиб келди, кўришдик.

— Ҳа, бригад бобо, ишлар қалай?

— Яхши, салом алайкум.

— Бугун қанча бўлади? План тўладими энди?

— Тўлади, Хўжам ака. Ҳосилдан кўнгил тўқ.

— Кўнгил тўқлиги яхши-ку, лекин ноябрга ўтиб тўлган план кимга керак?! Менга бугун-эрта, шу ўн кунликда бажариб беринг.

Дилим оғриди. Бунақа муомалага кўникмаганман-да. Табелчилик қилдим, бригадирлик қилдим, «Ўғлим», «Полвон йигит», «Азамат» деб олқашарди. Ёш бола, деб ўтирмай маслаҳат солишарди. Ҳа, майли, гўдак эмасман-ку, аразлаб ўтирсам. Лекин бу одам нега томдан тараша тушгандай гап қиляпти?

Тумтайibroқ қолибман, шекилли, раиснинг овози хаёлимни бузди.

— Ҳа, дамингиз чиқмайди. План шу ўн кунликда тўладими?

— Ҳазиллашяпсизми, Хўжам ака? .

— Ёш боламисиз, ҳазиллашиб ўтирсам?

— Эмасам...

— Нима, эмасам?!

Зардам қайнаб кетди, лекин ўзимни босдим.

— Раис ака,— дедим хокисор кўйда,— ўн кунлик битишига икки кун қолди. Планга ўттиз тонна бор ҳали. Жадаллатсак, ўн иккита бўлади икки кунда. Қолганини...

— Йўлини қилинг. Мен байроқ олишим керак. Бошқа раислардан қаерим кам? Етти, саккиз, ўн бирлар шу икки кунда тўлдиради. Бобой ҳолида Фармон бригадир ҳам. Ҳаракатингизни қилинг.

Муддаони тушундим. Демак, ўз гирдобларига тортишмоқчи. Йўқ, бу гирдобга яқин йўламаслик керак. Қочиш керак, ҳозирдан бошлаб қочиш керак.

Очигига кўчдим.

— Мен, раис ака, бу ишни қилолмайман, хафа бўлсангиз ҳам майли...

— Қилолмайсизми, истамайсизми?!

Шу ўринда негадир жиндай ён бердим.

— Истаган тақдиримда ҳам, бунақа ишлар қўлимдан келмайди.

Раис кулимсиради.

— Келади,— деди бамайлихотир,— ҳозир бу ишларни қўйинг-да, тўғри бориб Ферузга учранг.

Бўлак гапирмади. Орқасига бурилди-да, машинаси томон катта-катта одимлаб жўнади. Ҳайдаровга ўхшаб дала айланмади, теримчилардан аҳвол сўрамади, болакайларни олқамади. Яна Ҳайдаровга ўхшаб эмиш! Ҳайдаров йўқ, йўқ энди! Раис бобонг йўқ! Энди бошингни силашмайди. Шоввозим, азаматим, деб суюшмайди. Ҳам ишлатишади, ҳам нуқиб туришади. Токи... уларнинг ўз одами бўлгунингча, уларнинг ногора мақомига тушиб олгунингча. Бўлмаса кун йўқ! Фақат касби-аъмолингни ташлаб қутуласан бу даҳмазалардан!..

Ферузни излаб бормадим. Ўзи келди машинасида. Бу ўша Феруз—ҳов Биринчи майда мен ишлатган болаларнинг бири. Ичимликка ўчроқ, қувроқ бола эди. Ҳозир қишлоқ магазинчиси. Армияга бориб келгач, савдога ўтди. Уйланди, оғзи тўла тилла тиш, остида «Жигули». Отасининг уйи ўрнида данғиллама иморат кўтарди. Лекин ўзи ҳаволалиб кетмади. Гап-сўзи батартиб, саломалиги қуюқ.

Ферузнинг машинасига ўтириб қишлоққа жўнадик. Уйимиз олдига етганда, у менга қоғозга ўроглиқ икки бўлак нарса узатди. Сездим, пул.

— Биттаси менинг ҳиссам, ака, биттаси қўшнингиз Карим бухники.

— Феруз, қўй ука, не қилсанг ўзинг биласан. Мени аралаштирма,— дедим зорланиб.

У зўрламади, кулди.

— Бўпти, ака, бўпти. Хизматингиздамыз. Раис бобо айтгани учун эмас, сизнинг ҳурматингиз ҳаққи, мен рози.— Сўнгра ишчан қиёфада буюрди.— Акам, энди гап бундай. Битта катта товоққа ош бостириб оласиз. Кейин тўртта арақ. Уйда бўлмаса, ўзим ола келаман. Тўққизу ноль-нолда тайёр бўлиб тулинг.

Кечқурун тўққиз яримларда пахта пунктига кириб бордик. Бу йил ҳисобидан пунктига биринчи келишим.

Дастлаб бригадирлик қилган йилим план тўладиган кун раис бобо мени бу ерга олиб келганди. Шофёри Талъат ака машина юкхонасидан дастурхонга ўралган алланималар олиб орқамиздан юрганда уялиб кетдим.

Шунда раис бобо:

— Сен, ўғлим, ишингни дўндириб қўйдинг. Буёғига иш тугма,— деганди.— Бу ердагиларнинг кафилини олмагансан.

Ҳаял ўтмай орқамиздан пахта ортган тележкаларимиз кириб келган, икки тележка пахта беш ярим тонна чиқиб, план бир юз бир фоиз бўлиб кетганди.

Шунда раис тарозихона столи устига дастурхон ёздириб, ҳамма пункт хизматчиларини таклиф этган, ошу об қилиб сийлаганди. Мен, йигирма ёшли бригадир, отаси ёнида ўтирган гўдакдай яйраганман ўшанда. Эҳ, у даврлар...

Бир қўлимда сумка, иккинчисида дастурхонга тугилган ош билан Ферузга эргашиб боряпман. Феруз тарозихона эшигини очди-да, мени олдинга бошлади.

— Қани, Барот ака, кириг.

Тарозихона гавжум: қийқириқ, кулги, ғала-ғовур. Эшикдан киришим билан иссиқ (ҳа, иссиқ) арақ ҳидидан димоғим битди. Узун столнинг икки ёни тўла одам. Чироқ хирамиди, ё тутунданми, уларни дарров таниёлмадим.

— Э-э, акам-ку, акажоним-ку!

Тарозибон қападай бўлиб мен томон юрди. Катта фуфайка кийган, оёғида оғир этик. Кўзлари уйқусизликданми, ичкиликданми юмилиб боряпти. Қўлимдан сумкани, дастурхонни олишди. Тарозибон мени қучоқлаб кетди.

— Менинг акам келди. Баротбой акам келди, кўриб қўйинглар, братимни.

У қўлтиғимдан олиб, ичкарига сургади. Сурилиб, скамейкадан жой беришди. Биров пиёлада арақ, биров товуқнинг оёғини тутди. Гарангсиб қолгандим. Арақни ичиб юбордим-у, товуқ гўштини дастурхонга қўйдим.

Кунбўйи оч юрганимдан ароқ ичимни куйдирди. Хушёр тортиб, атрофдагиларни кузатдим. Рўпарамда мўйсафид Фармон бригадир ўтирибди. Чап ёнида колхознинг пунктдаги вакили, ўнг тарафида яна иккита бригадир, қолгани деярли нотаниш кишилар.

Феруз вазифасини бажариб бўлган шекилли, менга тескари ўтириб олиб, ўзига ўхшаш пўримгина йигит билан суҳбатга киришган. Олдидаги ароқни ичмаб-диям.

Тарозибон яна арақ узатди.

— Олинг, ака, қани.

— Мен ичдим, бас, Турғун ака.

— Етсираманг, олиб ўтиринг,— чап ёнимдаги бағбақалик киши дўриллади.— Бегонаси йўқ бу ерда. Қани, олинг.

Тортишмадим. Пиёлани олдим-у, кўтардим.*

— Ҳа, ўзимиздан экансану,— деди бағбақалик хушнуд.

Бир оз ўтиб ўзларига қўшиб олганларига амин бўлишди, шекилли, менга эътибор бермай қўйишди. Умумий оқимга тушиб оқа бошладим. Тўғрироғи, гирдобга тушиб, бошқа гирдобга тушганлар билан аралашиб айлана бошладим.

Товуқ гўштини едим.

— Қани, олинглар,— дея ошга, ўзим келтирган ошга қўл узатдим. Ош ўртада музгар турарди. Кимлардир қўл узатган, чўқилаган бўлди. Ҳеч кимни зўрламай, ўзим еявердим. Бу ерда менга ҳамма бегона эди. Фақат анови сабил тўртта шиша, манави ўртадаги ош яқин. Ошни хотиним теримдан келиб, болаларини чириллатиб қўйиб дамлаганди. Онам шўрва осиб қўйган экан. Шўрвани кўтартириб, ош қилдиргандим. Ош тагидаги чинни товоқ эса янада азизроқ эди. Отам иккимиз баҳслашиб, талашиб, тортишиб таом еганмиз ундан. Онамнинг айтишича, улар рўзғор қилиб, биринчи топган пулларига шуни олишган, ирим қилишган экан.

Ошни еяман. Мени унутиб арақ бермай қўйишди-ми? Бағбақаликни туртдим.

— Сузмайсиэми, амаки!

Ташқарида трактор гулдураб, тележкаси билан тарози устига чиқиб келди. Тарозихона тебраниб кетгандай бўлди. Эшик шаҳд очилиб, баланд бўйли тракторчи йигит кирди. Йўқ, тракторчига сира ўхшамасди у. Чарм шапкаси остидан қоп-қора сочлари кўпириб чиқиб турар, эгнида янги куртка, жинси шим. Оёғида красовка. Бу — Амиржон эди.

У ичкарига кириши билан ўтирганларни бир сидра назардан ўтказди-ю, тарози олдига борди. Тарози дастагини бўшатди. Катта доира ойнак остидаги стрелка икки-уч силкиниб тўхтади. Амиржон тарозибонни чақирди. Ғала-ғовурда эшитмадим, тарозибон индамади.

— Турғун ака!

Зардали, қаҳрли товушдан тарозихона зириллаб кетди. Ҳамма жимиб қолди. Тарозибоннинг минғирлагани эшитилди.

— Нега бақирасан?

— Пахта оп келдим!

— Бўпти, олиб ўтавер.

— Ёзиб олинг!

— Унисига ишинг бўлмасин. Вакилинг ўтирибди, мана.

Амиржон шаҳд билан олдимизга келди-да, Турғуннинг елкасидан тутиб, скамейкадан узиб олди. Турғун жон ҳолатда мени қўлтиқлаган экан, мен ҳам қалқиб кетиб, ўтирғичдан қулаб тушаёздим. Амиржон Турғунни тарози олдига келтирди-да, гарданидан итариб, ойнакка юзини қадади.

— Кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим, қўйиб юбор, — деб типирчилади тарозибон. Ҳамманинг ҳуши учиб, анграйиб қолган.

— Амир, ўпкангни бос! — деди Феруз.

Амиржон унга ёмон бир қараш қилди-ю, индамади. Турғунни елкасидан босиб, журнал турган стол ёнига ўтқазиб қўйди.

— Энди ёз!

Бир зумдан сўнг ташқарида трактор гуриллади. Тарозихона яна зириллаб кетди.

Турғун бўзарганча эшикка тикилиб қолди. Ҳамманинг дами ичида, хижолат. Бир давра одам ўтирса-ю, аллақандай тракторчига бас келишолмаса! Нега ўтиришимизни буздинг, деёлмаса.

Айтмоқчи, Феруз гапирди, «Ўпкангни бос» деди.

Феруз ўрнидан чаққон туриб, Турғуннинг қўлтиғидан олди.

— Э, қўй-е, — деди Турғун аламзада, — қанақа бе-маза одамларинг бор-а! На яхшиликни билади, на иззат-ҳурматни. Сенлар учун нима ишлар қилиб ётибман-а! Ман бўлмасам нима деган одам бўлардиларинг?

Сочлари мош-гуруч, қовоқдор, оқсоқ вакилимиз Турғуннинг иккинчи қўлтиғига кирди.

— Мен эрта раисга айтаман бу болани, мурватини бир тоблаб қўймаса, ўзидан кетиб қопти чоғи, — у Ферузга қаради. — Ҳалиги Темир гуппининг ўғлими бу?

Бу зормандалардан бир пода қип қўйганча, тарбия бер-са бўлмайдими? Мол қатори ўстирибди-я!..

«Ҳай, ҳай, Муслим ака,— деб турибман ичимда,— увол бўлади. Тирноққа зор бандасиз-а».

Вакилимиз эзилган аллозда гапирарди.

— Сиз иш тутманг, Турғунбой. Уни ҳали боплаймиз. Сиз мени билинг, раис бобони билинг, мана бу Перуз-бойни билинг.

Турғун бир босилгандай бўлди-ю, яна ловиллай кетди.

— Қўйинг, Муслим ака, яхшилик билмайдиган одам-сизлар ҳаммаларинг...

Мўйсафид Фармон бригадир ҳам унинг қаршисига келиб қўл қовуштирди.

— Айтган нархларингизга оп турибсизлар, тўғ-рими?

— Ҳой, Турғун,— деди бағбақалик жаҳл билан.— Секинроқ!

— Турғунбой, гапингиз тўғри,— деди Муслим ака овозини пастлатиб.— Раҳмат сизга.

— Энди Турғунбой...— Фармон бригадир салмоқла-ниб бошлади-ю, гапи кесилди.

— Совхоздан ўтиб олай деб эландиларинг, ўз ҳам-юртларимга хиёнат қилиб, сизларни қўлладим, тўғри-ми?— Турғун энди анча паст, лекин таҳдид билан га-пирарди.

— Тўғри, ҳеч нима демаяпмиз-ку, ахир!..

— Турғунбой, сиз...

— Тўғри демай кўринглар-чи. Хўп энди, менга қа-ранглар, бугундан бошлаб олди-бердини тўхтатсам не бўлади?! Хўш, нима бўлади!?

— Бизни билинг. Сиз бизни билинг Турғунбой,— деди Фармон бригадир мўлтираб. Бир пайтлардаги қамчиндор бригадир, совриндор чавандоз шу одамми ўзи?!

— Ним-ма бўл-лади? Кунларингга маймунлар йиғ-

лайди. Шарипов бошчилигида бюрода тикка бўласизлар. Тўғрими?

— Тўғри, тўғри. Энди, ука, хала бўманг.

— Бир ямоннинг нечта яхшиси бор.

Стал ёнида бағбақалик билан бир мен қолдим. Қолганлар Турғунбойнинг олдида тикка бўлди, бюрода тикка бўлишдан шуни афзал кўришди. Мабодо ҳозир Хўжамқул раис бўлганида, Турғун уни ҳам симёғочдай турғизиб қўярди шу аламзадалик билан. Ҳа, бу одамда ҳам анча гап бор экан.

Икки йил бурунги воқеа лип этиб кўз ўнгимдан ўтди.

Колхоз плани тўлган кун. Пункт чойхонасида озгина зиёфат уюштирилган. Турғун ўша йили янги тарозибон. У ҳадеб раис бобога тилёғламалик қияпти. «Ўртоқ Ҳайдаров, кечирасиз, раис бобо, шунақа кунда ичмасангиз бўлмайди. Сиз ичмасангиз бизга юқмайди.»

Ҳайдаров раиснинг гаши келди.

— Жуда ичгинг келяптими мен билан,— деди охири.

— Энди табаррук одамсиз. Бутун Ўзбекистон...

— Ушла бунин!— раис унга стакан тутқазди-да, тўлдириб ароқ қуйди. Узига ҳам. «Қарс» этказиб уриштирди-да, ичди.

Турғун ҳам миқ этмай кўтарди.

Турғун тилга кира бошлагандики, Ҳайдаров яна стаканни тўлғизди. Иккинчи стакандан сўнг тарозибон ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Учинчисини ярмигача ичиб, стулдан қулаб тушди. Ёнидагилар ҳовлиққанча уни ўтқазиб қўйишди. Раис гўё сезмагандай, сигарет чекиб, пахта бунтларига термилиб ўтирарди.

Турғун отаси тенги киши ёнида чайқалар, лаб-дахани қийшайиб, узр сўрагани-сўраган эди. Охири уни кўтаргудай қилиб олиб чиқиб кетишди. Ушанда мана бу шўрликлар Турғунбойнинг устидан кулишган эди. Бугун бўлса унинг олдида гўдакдек, йўқ, қулваччадек титраб туришибди.

Турғуннинг алами ҳамон босилмаган, бутун заҳар-заққумини Амиржоннинг ҳамқишлоқларига сочмоқда эди.

Бу дағдағалар ҳозир тугайди. Амиржон пахтасини бўшатиб келади-да, фактура олгани бу ерга киради. Шунда зуғум тўхтатилади.

Феруз тарозибоннинг варам юзларидан чўлпиллатиб ўпа кетди.

— Акажон, қўйинг энди. Хафа бўлманг. Битта зум-раша деб шунчами? Ҳозир истасангиз анови жойга олиб бораман. Узиям зўр нарса-да,— Феруз Турғуннинг рў-парасига стул қўйиб ўтириб олди,— ўша кунни Тур-гунчик деб сизга осилди қолди-я. Маладессиз ака!

Тарозибоннинг чехраси конфет кўрган боланикидек мулойимлашди.

— Қўй-е, унинг бўлмайди.

— Ҳа, нега?!

— Тургунчик деб, бор-будимни шилиб олди.

Феруз тиззасига уриб кулди.

— А, энди Турғунбой ака, сизда бор экан шилиб-ди, биздан нима олади?

— Ҳа, қурумсоқ!

Вакилимиз, бригадирларимиз илжая бошлашди.

— Лекин, сизди ҳозир бирам қўмсаганки... Бугун олиб борайми-а?!

— Ҳа, бир гап бўлар.

— Ҳа, яшанг,— Феруз чаққон туриб Турғуннинг қўл-тиғидан олди.— Келинг, биттадан олайлик. Уша пари учун, бўптими!?

Скамейкалар яна тўлди. Пиёлалар совуб қолган ош устида чўқиштирилди, жаранглади. Вакил билан Тур-гуннинг пиёлалари қаттиқроқ тўқнашди, ароқ қалқиб тўкилди. Қийқиришиб қайта тўлғазишди.

Урнимдан турдим. Дераза пештахтасида ётган дас-турхонини олиб, журналли стол устига ёздим. Давра ўр-

тасида музтар товоқни олдим-да, дастурхонга ўраб, эшикка юрдим. Қаёққа, деб сўраган кимса бўлмади.

Пункт дарвозасига етишим қийин бўлди. Қўлимда дастурхон, оёғимда зилдек этик. Дарвоза тепасидаги прожекторлар кўзимни қамаштиради. Бир қўлим билан нурдан пана бўлиб, оёқларим чалиша-чалиша ўша томон кетяпман.

Орқамда, қайси бир бунтнинг ёнида трактор гуриллади. Жадалладим. Катта йўлга чиқиб олдим-да, ҳар ўтган машинага қўл кўтара бошладим.

Ҳовлиққанимдан юрагим гурсиллаб урар, бўғзимга бир нарса қадалгандай нафас олишим оғирлашиб борарди. Аксига олиб машиналар тўхтамасди.

Пункт дарвозасидан бўш тележка судраган трактор забт билан чиққанини кўриб, баттар шошиб қолдим. Бир енгил машина чироқларини баралла ёқиб, учиб келаётганди. Қўлимни силтай-силтай йўл устига чиқиб кетибман. Ҳалиги машина ваҳимали чийинлаб тўхтади. Югуриб бордим. Аммо шофёр оғзини тўлдириб сўкинди-да, яна йўлга тушди.

Трактор яқинлашиб қолганди. Бир лаҳза тайсалласам, унинг чироқ нурлари менга тушарди. Йўл чеккасидаги панно орқасига ўтдим.

Амиржоннинг трактори етиб келди-да, машиналарни ўтказиб юбориш учун бир зум тўхтади. Унинг чироқлари улкан паннони — кафтларида пахта хирмонларини кўтарган эркак ва аёл суратини ёритди. Бир хаёлим, Амиржон билан бирга кетиб, бутун ҳасратимни тўкиб солай дедим. Лекин юрагим дов бермади. Амиржон йўлга чиқиб узоқлашиб кетгунча ўрнимдан жилмадим. Кейин яёв жўнадим. Колхоз марказигача беш чақирим, ундан уёғи ҳам анча. Лекин ғувиллаб ўтиб турган машиналарга қўл кўтармайман. Тўйчи аёллардек дастурхон кўтариб олиб, билмайман, қай алфозда кетиб боряпман.

...Изтироблар ҳали олдинда экан.

Ун кунлик ведомость ёпиладиган кун табелчим
Жамшид — Шоҳсанамнинг укаси мени чақирди.

— Бу ўн тоннани нима қиламиз!— деди жаҳл билан.

У икки кундан бери қош-қовоғи билан эди.

— А?! Нима қилардик... ёз эгаларига!— дедим мен
ҳам зарда билан.

— Ўн тоннани-я?

— ...

— Барот ака, ўйлаб гапиряпсизми?

— Нима қилай бўлмаса?!— дедим алам билан. Ово-
зим титраб кетди.

У қоғозига тикилиб қолди. Опасиникидек ингичка,
қоп-қора қошлари устида тер милтирай бошлаганди.
Опасиникидек узун-узун бармоқлари синдириб ташлан-
ган қалам парчаларини асабий ўйнарди. Опасиникидек
сал қийикроқ қоп-қора кўзлар менга узрнок тикилди.

— Барот ака, ахир... Феруз аканинг хотини декрет-
да, болалари ёш... Қарим аканинг хотини ишламайди,
болаларини биласиз... Қандай ёзаман уларга?!.

Бошим ғувиллаб, иситмам чиқиб бораверди.

— Билмайман, укажон, билмайман,— дедим зорла-
ниб,— ўшаларди ўзига айт. Бориб ўша Ферузга айт!

Феруз йўл-йўриқ кўрсатибди: ана янгамуллонгга ёз-
гин, ана Федькам, икки йилдан кейин мактабга бора-
ди, катта йигит, унга ёз, ана Фариджонга ёз, анови
ўғилчамизга эса,— у хотинининг ҳомиласига шама қи-
либди,— ҳозирча ёзиб бўлмайди, исми йўқ!— деб тир-
жайибди. Жамшид уни кўчага бошлаб чиқиб, бир мушт
билан эшиги олдида қулатибди-да, қайтаверибди. Ле-
кин барибир Ферузнинг айтганини қилишга мажбур бўл-
ди. Бухгалтерияда ведомостни олишмабди. «Ун тонна
фарқ чиқяпти, баланс қилдириб келинг?»— дейишиб-
ди.

Бу ишларни қишлоқ аҳли сезмай қолармиди?! Шун-
ча қилинган тоат-ибодат, мисқоллаб йиғилган иззат-
обрў дарёга оқди.

Йил охирида бригадамга бериладиган қўшимча ҳақ чўтимдан кам чиқди. Бухгалтерияга кирдим. Сочлари мош-гуруч, қориндор бош бухгалтер чўтга солиб берди. Қўнглим тўлмади. Лекин не иложим борки, уни тафтиш қилолмасам.

Айбим: қўлда кўп тердирибман.

— Ҳов, амаки,— дедим ёниб,— Фармон бригад ҳаммасини қўлда тергазди-ку!

— Баротбой,— деди бухгалтер сирли кулиб,— унинг нарёғдан келгани машина сборга ўтган-да.

— Нарёғи қаер?

— Ана шу-да, тушунмайсиз. Одамга аралашмасликнинг оқибати шу!

Тушуниб турибман: йўригимизга юрмасангиз буёғига ҳам чиданг деяпти.

Бошим қизиди, икки чаккам лўқиллай бошлади. Диққинафас хонадан отилиб чиқдим, қишлоққа жўнадим.

Ҳисобот пули тарқатилди.

Феруз магазинчи билан Қарим бухгалтер ҳам ҳамма қатори чойхонага келди. Қўли титраб турадиган кассирдан бир даста-бир даста ўн сўмлик санаб олишди. Кейин биттадан червонни кассирга қолдириб, чиқиб кетишди. Йил бўйи тер тўкканлар: чигит қадаган, гўза чопган, суғорган, терганлар буни кўриб туришди. Фақат биттаси, кимлигини билолмай қолдим, пул пулни чақираркан-да, деб қўйди, холос.

Айрим колхозчилар пулни олгач, уйимга кириб келишди. Мендан ўтиб, идорага боришни лозим кўришмади.

— Баротжон, бир текширтирсангиз, чўғи камроқми...

Ҳар куни велосипедда марказга жўнайман. Бухгалтер кўзойнагини бурнига қўндириб, дафтарлар, табелларни ёйиб, эринмай ҳисоб-китоб қилади.

— Мана кўрдингизми, кўнгил тўлдими?— дейди охирида илжайиб.

Чолнинг кўзларига қаттиқ тикиламан: уялар, андишага борар, дейман. Йўқ, кўзларимга қадалиб тураверди...

Бригадирлик сиёқим қолмаганди.

Бировнинг ҳожатига ярамасам-у, унга раҳбарлик қилсам?! Ҳаппа-ҳалол ўз нонини ажратиб беролмасам-да, «ҳов фалончи, ишга чиқинг», деб эшигига бориб турсам?! Агар ўша банданинг танасида иссиғи бўлса: бор, тошингни тер, демайдими бир кун?! Қачонгача измимда юради? Қачонгача ширин сўзимга учади?! Бирортаси юзимдан олмасдан бурун этакни йиғиштиришим керак. Бўлди, етади. Мана шу бир йил бутун умримга татийди ўзи. Бригадирлик қилиб бўлдим, бас. Далага чиқиб кетмон чопаман.

Икки кун уйда қамалиб ётдим. Уй сурдим. Кўпдан китоб ўқимасдим. «Ўтган кунлар»ни кўлимга олдим.

Хизматдан қайтганимга олти йил бўптию, олти кунчалик сезмабман. Йил-ўн икки ой иш, иш дея югураверибман, югураверибман. Киши аҳён-аҳёнда хотиржам нафас олиши керак эканми... Шунда ўз самар-бесамар югур-югурларини тарозига солиб кўраркан...

Дастлаб иш бошлаган йилим ниятларим гужғон эди. Планни дундирамиз. Кейин раисга чиқиб материал сўрайман. Энг бошда қишлоқ ўртасидан нақшинкор чойхона қурдирамиз, дегандим. Кейин медрпункт зарур, одамлар марказга қатнашдан қутулади, (унда Шоҳсанам ишлайди), дердим ўзимча. Сартарошхона, магазин қурдирмоқчи, йўлларни асфальт қилмоқчи эдим. Қишлоқ ичида мевали дарахт эктириб, атрофини тўртбурчак шаклида шамшодлар билан ўраб чиқмоқчийдим. Кўз олдингизга келтиринг-а, қанақа ажойиб манзара! Хаёлда осон экан, бари қолиб кетди.

Чойхонамиз ҳамон қишлоқ чеккасидаги эскигина бино. Кўкламда унда қурт ҳам боқишади. Одамлар марказдаги амбулаторияга қатнашади. Феруз магазинчи шийпон биқинидаги хонани ижарага олган.

Уйдан чиқмай қолганимнинг учинчи куни Жамшид кириб келди.

— Бирор ёққа кетувдингизми, кўринмадингиз?— деди у.

— Қаёқда, ётдим уйда,— дедим ўзимни хушнуд тугитиб.

Бир кўнглим, ишни топширмақчилигимни ҳозир айтишимни, дедим.

— Қани, буёққа ўтир.

У рўпарамга ўтирдию сандал чеккасида турган китобни қўлига олди.

— «Ўтган кунлар»ку.

— Ҳа, яна бир ўқиб чиқдим.

Китоб варақлаб турган Жамшидга тикилиб шу икки кун ичида уни соғинганимни туйдим.

Жамшид бир пиёла чой ичдию қўзғалди.

— Чойхонада гаштак бор, Боқи аканики, эртарақ чиқинг,— деди.

— Бўпти,— дедим кўнглим ёришиб.— Ҳозир етиб бораман.

Чойхона олдида Очил бобо ёғ доғлаётган экан.

«Шу кишиники маза бўлди, беташвиш, беғалва...»— дедим ўзимча у билан кўриша туриб. Гаштакчи Боқи ака бир чеккада ўтин ёряпти. Анча қорувли, бақувват киши бўлса-да, уқуви камроқ. Шунинг учун қийналиб, терга ботиб кетибди.

— Ҳорманг, Боқи ака!

— Э, келинг, Барот ака, ассалому алайкум.

— Саломалайкум. Сизни қийнаб қўйишибди-ку, ёшроқ болалар йўқми?

— Бор, келишган. Сабзи тўғрашяпти.

— Беринг ўшаларга, улар ҳам терлашсин.

Ичкаридан Жамшид кулиб чиқди.

— Сабзи тўғранг, десак кўнмаяптилар.

— Э, ўша сабзи тўғрашигдан менга шу осон.

— Унгаям уқув керак,— деди Очил бобо.

Боқи ака хохолаб кулди.

— Оббо, Очил тоға-ей, қўймайсиз-да. Қани, қани, Барот ака ичкари киринг.

— Беринг, мен ёра қолай.

— Йўғ-а, йўғ-а, уят бўлади, уят. Бригадирга ўтин ёрдиргунча гаштак қилмай қўя қоламан.

У яна хохолаб кулди-да, ишга тутинди.

Ичкарида тўрт-беш киши тўпланиб қолган экан. Қўлбола солярка печка гувилляпти. Хона тўридаги уч оёқ столча устида магнитофон айтиб турибди. Олдимга дастурхон ёзишди, нон-шира қўйишди.

Бир пиёла чой ичиб, дастурхон чеккасини ёпдим-да, сабзи тўғраётганлар ёнига сурилдим. Йигитлардан бири ўзининг чуст пичоғини узатди:

— Мана буни кўринг-чи.

Сабзи тўғрашга тушдим.

Тез орада гаштакхўрлар кўпайиб, хона тўлиб қолди.

Уйдалигимда сезмагандим, ҳозир ўзларини кўришим билан буни ҳис этипман, одамларимни қўмсабман.

Йўқ, ёлғизлик тирик жонга тўғри келмас экан. Ёлғизликни, хонашинликни хуш кўрувчилар ҳам бўлса бордир, лекин унақаларнинг тани соғ эмас, деган ўй келди миямга.

Қизиқ, одамларимиз бақириб-чақириб сўзлашишаркан. Буни ҳозир пайқаяпман. Чунки, ўзим деярли гап қўшмай, бир чеккада кузатиб ўтирибман-да.

Колхозчилар ҳисобот пули олишган. Икки-уч кунда кам-кўстларини тузатиб, бозор-ўчарини қилган. Қайфият ҳам шунга яраша. Қим кимга аския қилган, ким лагифа айтган, ким дунё воқеаларидан, ким қишлоқ янгиликларидан гурунг беряпти.

Мен бўлсам тўрда, ошни дамлаб кирган Очил бобонинг ёнида қўр тўкиб ўтирибман.

Ўзимча: келгуси гаштакда мен ҳам уларнинг бириман, оддий кетмончиман. Ўтирар жойим ҳам этакроқ бўлади.

Ушанда ҳам шунақа иззатлаб туришармикан, ёким ўзгариб қолишадими?!

...Маҳмудий деганлари райижроқўмликдан тушган пайтлар фалокати қисиб маҳалласига тўйга кирибди. Бу эллигинчи йиллар ҳангомаси. Тўйхона эшигига рўпара бўлиши билан бир йигит: «Келинг, раис бобо, келинг», деб уни столга бошлабди. Энди кўрсатилган жойга чўккан экан, бошқа биров келиб, ҳалиги йигитни койиган бўлиб: «Ҳов, эси паст, Маҳмудийнинг жойлари шу ерми, шу жой у кишининг тенгими», дебди ва тўрдаги столга бошлаб борибди. Маҳмудий: «Хайрият-ей», деб унга эргашибди. Утираман, деб турган ерида, учинчи бир киши келибди-да, ўртоқ Маҳмудий, кечирасиз, бу ерга хотинларни ўтқазिशаркан. Хотинлар билан ўтирманг, буёққа юринг, дебди-да, биринчи ўтирган еридагидан ҳам қуйироқдан жой кўрсатибди. Бу ҳали ҳолва экан; кимдир чой, нон қўйибди. Қовун-тарвуз, узум, шира келтиришибди. Енида ҳеч ким ўтирмасмиш. Маҳмудий чойни қайтариб, нон ушатиб турган экан, бир йигит патнис билан келиб тарвуз, қовунларни йиғштириб кетибди. Иккинчи ёқдан кадоб, ичимлик муҳайё қилинибди. Лекин Маҳмудий кадобу шишаларга қўл урмай туриб уларни олиб кетишибди. Ош қўйишибди. Ошни ҳам дарҳол олиб, маҳалла оқсоқолини чақиртиришибди: «Маҳмудийнинг фотиҳасини олинг, домла шошябдилар».

Бу қанчалик рост гаплигини билмадиму, лекин Маҳмудий деганлари вақтида бутун районни титратган одам дейишади. Ҳар ким экканини ўраркан-да.

Мен-ку, ўйлашимча, ҳали биров таъна этгулик иш қилмаганман. Феруз, Каримлар учун одамларим мени кечиришар, тушунишар. Лекин шу кетишда ишлайверсам, ана унда бурдим қолмайди. Қисқаси, топшириш керак, вассалом... Урнимга кимни қўйишаркин? Жамшидни қўймасликлари аниқ. Қўйишмагани тузук, анча чарслиги бор. Кимни қўйса ҳам тулки бўлиши керак,

раис билан одамлар ўртасида. Икки тарафнинг ҳам кўнглини топиши керак. Албатта шунақасини қўйишадиди-да...

Гаштакхўрлар ҳаммаси йиғилди шекилли, дастурхон тўшалди. Нону нишолдалар тортилди.

Жамшид ичкарига кирди-да:

— Очил бобо, Барот ака, ош тайёр,— деди.

Очил бобо менга ўгирилди. Мен даврани қараб чиққан бўлиб сўрадим.

— Ҳамма йиғилдими? Боқи ака кўринмайдилар,— дедим ҳазиллашиб.

Одамлар кулишди.

— Боқи ака, қозонни ўғирлаб кетишмасин, деб қўриқлаб ўтирибдилар,— деди Жамшид. Сўнг ташқарига чиқди.

Бир неча товоқларда ош келтиришди. Ҳаммадан кейин чинни ликопчада иликли суяк билан Боқи ака кирди.

— Талабгор борми?— деди гулдураган овозда.

— Мен талабгор,— дедим. Ҳамма таажжуб билан менга қаради.

— Ҳа, бригадир бобо, мунча тиқилинч?— деди Фанижон деган йигит.— Охиргисини олардингиз. Ёки курорт-пурортга жўнамоқчимисиз?

— Йўқ, йўқ, ҳеч ерга кетмайман. Лекин кейингиси меники бўлсин, илтимос!

— Майли-ку, Барот ака, лекин охиргисини ҳам ўзингиз қип берасиз, бригадир сифатида,— деди бошқа йигит.

— Майли, майли, мен тайёрман,— дедиму, ичимда: «Унгача нима гаплар бўлмайди. Балки, янги бригадирларинг истаб қолар гаштак қип беришни», деб қўйдим.

Иликли суяк қўйилган ликопча қўлма-қўл бўлиб етиб келди.

«Бу мақсад сари биринчи қадам,— деб қўйдим ўз-

имча ва аҳдим қатъийлашди:— бригадирликни эрта-гаёқ топшираман!»

...Шаҳарга кетяпман. Шоҳсанамнинг олдига. Уни сўнгги бор кўрганимга ярим йилдан ошди, жуда соғинганман. Ушанда идорага — актив йиғилишга шошиб бораётувдим. Даладан уйга ҳам кирмай тўғри ўтиб Шоҳсанам эшигимиздан чиқиб келяпти. Дарҳол велосипеддан тушиб, уларга яқинлашдим:

— Ҳа, йўл бўлсин амма-жиянларга.

— Бобуржон иккимиз сайрга чиқаётувдик,— деди Шоҳсанам жилмайиб. Кейин ўғилчамни кўтариб олди.— Борамизми, Бобуржон!

— Боямиз!

Уларни сайрга чиққани қўймадим. Уйга қайтиб кирдик. Бир ёнда онам, бир ёнда Шоҳсанам (тиззасида ўғилчам) чорпояда ўтириб узоқ суҳбатлашдик. Мажлис ҳам хаёлимдан кўтарилиб кетди. Шунга ҳам олти ой бўлибди. Шоҳсанамни соғинганман. Айниқса, икки кун уйда қамалиб ётганимда буни қаттиқ туйдим. Боя чойхонада гурунг қизиб турган маҳал магнитофонга машҳур ҳофизнинг қўшиқларини қўйишди. Эшитиб, ич-ичимдан тўлиқиб ўтиравердим. Айниқса, бир қўшиғи ҳушимдан айираёзди. Уни илгаридан ёд олиб, хиргойи қилиб юрардим. Уч марта қайта қўйдирдим.

Не хуш айём экан ўшал замонлар,
Бўлур эдим ҳар дам, жоно, қурбонлар,
Охир мундоқ бўлиб зору сарсонлар.
Ҳар сў жавлонларинг ёдимга тушти,
Зулфи райҳонларинг ёдимга тушти...

Мана ҳозир чойхонадан тўлиқиб-тошиқиб чиққанимча тўғри унинг олдига кетяпман. Йўл-йўлакай анча совиб, ҳушёр тортиб, кўнглимда андак хижиллик туғилди. У энди барибир бировнинг хасми, шу ишим

тўғримикин, деган андишада орқамга ҳам қайтмоқчи бўлдим. Лекин ўзимни тўхтатолмадим. Лоақал олисдан бир кўриб қайтаман-ку, деган ўйда эдим.

Бир пайтлар Ҳайдаров ётган касалхонага кириб бордим. Ҳаво эрталабкига кўра анча илиган, ерда қор қолмаган. Ҳар бир кўринган оқ халатли, нозик жувон Шоҳсанам бўлиб туюлади. Йўлда қўлимни оқ дока билан боғлаб, бўйнимга осиб олганман. (Муғомбирликни кўринг!) Таваккалига ичкарига кирмоқчи эдим, навбатчи қиз тўхтагди.

— Сиз кимга, қайси палатага?

— Менга Расулова керак эди.

— Қайси палатада?

— У касал эмас, сизларда ишлайди, ҳамшира.

— Ким, Расулова, бизда унақа одам йўқ?!— деди қиз чўрт кесиб. Кейин навбатдаги киши билан савол-жавоб қила бошлади.

— Қайси палата дедингиз? Хўп, кутиб тулинг, мен ҳозир,— қиз кетатуриб ниманидир эслаб қолгандай тўхтади-да, менга қаради.— Сиз ану поликлиникамизга боринг-чи, балки ўша ердадур.

— Раҳмат.

Чинорлар тагидаги тўлакдан анча юриб, поликлиника биносига етдим. Ичкарига кириб, регистратура туйнугига мўраладим. Ичкаридаги қиз нимаси биландир ўзимизнинг Умаровни эслатаркан.

— Яхшимисиз, синглим.

Қиз полкалардаги қоғозларни титкилаб турган экан, туйнукка яқинлашди.

— Келинг.

— Шоҳсанам керак эдилар, Расулова.

— Нима ишингиз бор эди?

— Ўзи ишдами, ахир?

— Демоқчийдимки, жуда зарур бўлса...

— Зарур-да, қишлоғидан келувдим.

— Ҳа, тинчликми қишлоқда?

— Тинчлик, ўзимнинг ишим бор эди.

— «Кинап» заводини биласиз-а? Шоҳсанам ўша ерда, медпунктда ишлаётган эди. Вақтинча. Нима қиласиз, борасизми энди?

— Албатта. Бўпти, раҳмат сизга.

Эшикни очиб ташқарига йўналгандим, қиз тўхтатди.

— Мулла ака, бир минутга.

Ичкарига қайтиб кирдим. Қиз регистратурадан чиқиб олдимга келди.

— Шоҳсанамга айтиб қўйсангиз, эртадан бу ерга келаварсин. Заводнинг дўхтири ишга чиқади ўзи, бюллетени тугабди.

— Шуми?

— Ҳа, шу? Кейин Розия салом айтди денг!— Қиз ширин жилмайди.— Бўпти яхши боринг, мулла ака.

— Хайр, синглим.

Шоҳсанам медпунктда ёлғиз ўтирган экан. Мени кўриши билан шошиб қолди. Назаримда аввал кўрқиб кетди. Ранги ўчинқираб, шошиб олдимга келди:

— Тинчликми, Барот ака?

— Ҳа, тинчлик бўлмай нима!— дея кулиб, кўришгани қўл узатдим.

— Вой, ассалом. Утиринг Барот ака. Мана буёқдан ўтиринг.

Юзма-юз ўтирдик, сўрашдик.

— Қандай шамол учирди?

— Қандай шамол бўларди,— дедим ранжиган қиёфада.— Ўзим шундоқ... Соғиндим, излаб келавардим...

Шоҳсанам уялиб кетиб, хижолатли кулди.

— Вой, кечирасиз, қўлингизга нима қилди, шошганимдан эътибор бермабман,— деди у ўрнидан туриб.

— Э, ҳеч нарса, зарарсиз.

— Қани кўрай-чи.

— Бўлди, дорилаб, яхшилаб боғлаб қўйишди.

— Қаерда?

— Поликлиникаларингда. Розия боғлаб қўйди.

— Ростданми?— деди у жилмайиб. Кулишлари ўша-ўша, самимий дилкаш.

— Бўлмасам-чи,— дедим унга соғинч-ла тикилиб.— Сенга салом айтди. Эртадан уёққа бораркансан.

— Жуда яхши бўпти-да, ўзимам зерикиб кетгандим... Ҳа, менга қаранг, қишлоқда тинчликми ўзи? Онам касалмасмилар мабодо? Жамшид яхши юрибди-ми, табелчингиз?

У ҳамон ўзим шундоқ келганимга ишонқирамай турарди. Нега ишонсин? Шунча студентчилик ўтди. Икки-уч ойлаб узум узиш, пахта теришлар... йнгит бўлиб бир излаб борганмидимки, ишонсин! Соғиндим, излаб келавердим, эмиш. Эҳ, у менинг ана шунақа соғиниб излаб келишларимни қанчалар хоҳлаган бўлса бир пайтлар!..

— Яхши, ҳаммаси яхши,— дедим ҳафсаласиз...— Ҳа, ишинг қачон тугайди?

— Тугади. Кетмоқчи бўлиб тургандим ўзи.

— Кетдик бўлмаса.

У бир зум синчков тикилди-да, ўрнидан турди.

Яёв йўлга тушдик. Унинг қўлида сариқ сумкача, эгида оппоқ момиқ ёқали қизил пальто. Оёғида ҳам кип-қизил этикча, қулоқларида тилла ҳалқалар, бармоғида тилла узук...

Гаплашиб кетяпмиз. Шоҳсанам нега келдингиз, деб сўраёлмайди, мен ўзимдан ўзим айтолмайман.

У қишлоқдагиларни, онам, қизчам, ўғилчамни, янгасини, дугоналарини номма-ном сўрайди. Мен яхши-яхшидан нари ўтмайман. Унга нима десам, ўзи нима гапим бор эди, дея хаёлларим чувалашади.

Яёв кетяпмиз, иккинчи бекатдан ўтдик ҳам тўхтамадик, автобусга чиқмадик. Ниҳоят у тўхтади, журъат қилди.

— Нега келдингиз, ростини айтинг!

Унинг тимқора қийғоч кўзларига тикилдим. Е тавба! Унинг кўзлари: «ҳаммасини биламан, биламан», деб меҳр билан порлаб турибди.

— Үзинг биласан-ку,— дедим ҳаяжондан бир оз ду-
дуқланиб.

Аммо юрагим бетоқат типирчилаяпти. Муштдай бо-
шимдан унга айтмоқчи бўлиб юрган бир калима гапни
айтиб олишга шоширяпти. Беихтиёр унинг қўлидан уш-
ладим, нозик бармоқларини авайлаб сиқдим. Шоҳсанам
дув қизарди. Қўлини секин тортиб олди. Йўқ, қошлари
чимирилмади, аллақандай гинали қараб қўйди. Жим
бўлди, демак, кутяпти.

— Шоҳсанам, ҳаммасига мен айбдорман.— У ялт
этиб қараб қўйди, бош эгиб, секин йўлга тушди.— Сени
яхши кўрардим... жонимдан ортиқ кўрардим...

Юзлари лов-лов ёнди. Қадамлар секинлашди. Шоҳ-
санам, менинг шўрлик Санамим сўзларимни тинглаяп-
ти. Яна нима десам, нималар демоқчи эдим яна?! Гап-
ларим кўп эди... Аммо тилимга келгани шу бўлди:

— Мени кечиргин, мен ўзим гуноҳкорман. Сенинг
бунда заррача айбинг йўқ, холамнинг ҳам...

— Энди нима кераги бор эди...

— Биладан... Лекин барибир айтмасам бўлмасди.
Тилим бийронлашиб борар, ўзимни қушдай ҳис
этардим. Билмадим, унинг хаёлидан нималар кечаёт-
ганди, лекин бугунги кундан у ҳам мамнун эди наза-
римда. Суҳбатимиз яна одатий мавзуда бўлса-да, боя
айтиб олинган сўзлардан иккимиз ҳам маст эдик. Сер-
қатнов кўча четидан кетиб боряпмиз. Атрофда одам-
лар, аммо у ҳам, мен ҳам қисинмаймиз, у бировнинг
хотини, меникида ҳам биров борлиги ҳақида, ўйламай-
миз... ўша олис бир замонларда орзу қилганимдек, ён-
ма-ён кетиб боряпмиз. Кўп гаплашдик, гаплашмаган
гапимиз ҳам кўп эди, лекин мақсад йўқ эди, буёғига
нима қиламиз?!

Ниҳоят учинчи бекатдан ўтиб хайрлашдик. Шоҳса-
намнинг уйига яқин қолганди. «Мабодо поликлиника-
га келиб юрманг-а»,— деди кетатуриб. Шу лаҳзада бир
нарсани туйдим. Болалигимизда у менга шундай муно-

сабатда бўларди. Агар бирор илтимоси бўлса, уни албатта бажаришимни билган ҳолда хиёл эркаланиб айтарди ўша илтимосини. Улғайганимиз сари бу одати камайиб борди. Тортинадиган бўлди. Ҳозир эса яна ўшандагидай яқинлик сездим: «Поликлиникага келиб юрманг-а...»

Қишлоққа қайтарканман, ўзим айтган гапларни хотирлашга уринардим. Мен ўзим гуноҳкорман,— дедиму қолганини айтолмадим. Тилимни тишлаб қолдим. Рангим оқариб кетди назаримда. Лекин у ҳаяжонда бу ҳолатимни сезмади. Барибир айтиб юборганим тузук бўлди. Қочмас, бир кун бафуржа тушунтираман. Боя айтиб қўйганимда ким билсин қандай кўйга тушарди...

Шаҳарга бориб келганимдан бери кўнглим равшан. Узимда катта куч, гайрат туя бошлаганман. Ужарлигим тутган, еримни, одамларимни, қолаверса амалимни номаълум бир кимсадан қизғана бошладим. Охири бригадирликни ташлаш ниятимдан воз кечиб, ишга қайта киришдим. Илгари раисга рўбарў бўлиш, унинг туссиз сўзларини тинглаш, топшириқларини бажариш ўлимдан баттар туюларди менга. Аммо энди булар бари аҳамиятсиз, майда-чуйда гаплар бўлиб қолди. Агар Шоҳсанам билан яшаганимда қандай яхши бўларкан-а, деб ўйлайман. Энди тез-тез унинг олдига бориб тураман, деб ният қилганман. Ўз ўйловим тўғрими-йўқми, деб баъзида иккиланаман. Охирида эса, оилалик бўлсак нима қипти, болаликдан ака-сингилмиз, тўғрилиқча суҳбатлашиб турсак, биров монелик қиладими, дея ўзимни тинчлантираман.

Бундан тўрт кун муқаддам кечга томон марказга жўнадим. Ёздагидай бўлиб кетган ҳаво шу кун айний бошлаганди. Идорага кириб раис билан чойхона қурилишини гаплашмоқчи, питомникдан мевали дарахт ва шамшод кўчатлари олиб беришни сўрамоқчи эдим. Раёнга кетган экан, идора ташқарисидан анча кутиб қолдим. Ниҳоят сутранг «Волга» кўринди.

Раис қадрдонларча қўлимни силтаб кўришди.

— Ҳа, бригад бобо, қалай?

— Келувдим.

— Кеп тулинг-да, бундай,— у олдингга тушиб, ичка-рига юрди.

Узун столнинг икки ёғига юзма-юз ўтирдик.

— Камнамосиз?

— Ҳа, энди...

— Шаҳарга қатнашга вақт топасиз.

Кулимсираб тикилишидан кўнглимга ғулғула тушди.

Шоҳсанам билан кўрганмикан ёки биров етказдими, унда худо урди.

— Хўш, хизмат?

Келишим боисини ҳафсаласиз тушунтирдим. Кейин қизишиб кетиб барча ўйлаб юрган ниятларимни айтдим. Медпункт, магазин қуришни, йўлларни асфальтлашни...

— Фақат материалдан қўлласангиз бас, қолганини эплаймиз,— дедим.

У нуқул кўзимга тикилади, дам-бадам илжаяди.

— Ҳа, шунақа денг. Ниятлар катта-ку,— деди сўзимни тинглаб бўлиб.— Яхши! Раз шунақа ташаббус бошласангиз, марҳамат, биз тайёр. Кўчатларга ҳам пул ўтказамиз. Биз-ку, сиз нима десангиз, хўп деймиз. Лекин сиз ўзингизни бозорга соласиз.

Мен индамадим, қачон, нима ишда, деб сўраб ўтирмадим. Шундоғам тушунарли эди. Майли гапираверсин-чи.

Шу пайт нима бўлдию лип этиб чироқ ўчди. Ташқарида кучли шамол кўзгалганди. Котиб йигит эшикни очиб, ҳозир шам ёқиб кираман, деди-да, орқасига қайтди.

— Қўяверинг,— деди раис,— Барот акангиз билан қоронғида гаплашиш осон.

Қабулхонадан котибнинг хушомаднамо кулгани эшитилди Кўп ўтмай шам ёқиб кирди-да, столга қўйиб, чиқиб кетди. Эшикни зич ёпди.

— Сизлар шунақасизлар,— нашта санчишда давом этди раис.— Бу колхоз фақат раис учун керак. Ўзини ўққа-тиққа уриб, планни тўлдирсин, жавобгарликни бўйнига олсину сизлар ўзларингни четга тортиб юраверинглар,— раис ўпкаланган оҳангда гапиришга ўтди.— Хўп, нега мен шунча елиб-югуряпман, колхозди обрўси учун. Бир пайтлар Ўзбекистонга машҳур бўлган колхознинг шуҳрати тиклансин дейман. Раис бобонгиз кексайиб қолиб, кейинги йиллар колхоз тушиб кетганди. Хўп ўша даражага етказсам, ёмонми?! Ҳайдаровнинг руҳи шод бўлмайдами?!

Ичимда титроқ қўзгалди. «Ҳайдаровнинг руҳини қон қақшатдиларинг-ку?» У гапиряпти, мен ичимда жавоб қайтаряпман. Сиртимга чиқармаяпман. Сиртимга фақат титроғи чиқяпти. Чироқнинг ўчиб қолгани иккаламизга ҳам тузук бўлди. Юзма-юз тикилишиб ўтирибмиз. У ҳам барча гапни очиқ-ойдин қилиб олмоқчи, шекилли. Сал ўтиб титроғимни босиб олдим. Жимгина ўтиравдим. Ўзи бу одам нима талаб қилаяпти?!

— Раис ака, кечирасиз, гапингизни бўламан. Нима, мен планимни бажаролмаяпманми, ишимни удда қилмаяпманми?

— Раҳмат, бажариб турибсиз! Лекин бизга керак пайтда ёрдам бермаяпсиз-ку! Висший сортга, биринчи сортга олаётган чоғда бажаришди бригадирлар. Бир юз йигирма, бир юз ўттиз бўлиб кетди айримлари. Сиз имиллаб юрдингиз.

— Бизлар ҳам қараб турмадик. Бола-бақра бўлиб...

— Қўйинг, қўйинг майда гапни. Мен тоғдан келсам, боғдан келманг! Ёш бола эмассиз-ку! Ўтган йили ўнта бригада бир тараф бўлди-ю, сиз ўзингиз бир тараф бўлдингиз. Нима, улар мендан қўрққанидан қилишди-ми?..

Раис ёлғон гапиряётганди, мендан бошқа яна тўрт бригадир раиснинг йўриғига юрмаган экан.

— Ҳеч ким қамаб қўймади-ку! Олиб бориб осмади-ку! Сиз бўлсангиз қўрқдингиз. Ўзингизни четга олдингиз.

Энди унинг овози бир парда юқорилади, дағаллашди.

Маънини қаранг: мен қўрқоқлик қилибман. Қинғир ишга юрганлар мард бўлдию, мен қўрқоқ эмишман! Беш минг жонли колхоз раҳбарининг гапи бу.

— Лекин, биродар, кемага тушганнинг жони бир. Биз бир нарса бўлсак, сиз ҳам четда қолмайсиз Бўлингани бўри ер, дейишади. Кейин, айтиб қўяй,— унинг овози сирли тарзда пасайди,— мени ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди...— У энди ўрнидан туриб кабинет тўридаги столи олдига борди. Тортмасидан сигарет олиб чекди-да, бир қўлида кулдон билан деразага яқинлашди. Шамолнинг зўридан ойналар дам-бадам зириллаб кетарди. Дераза пештахтасига суянганча деярли шивирлаб деди:— Айрим ғаламислар, шунини билиб қўйсин. Томирим жуда бақувват. Шаҳарга... борганингизда айтиб қўйинг.

Бу гапни эшитдим у бирдан енгил тортдим: ҳа, мана гап қаерда! У бечора мендан чўчиб юрибди. Яхши! Демак, Шоҳсанамнинг олдига борганимдан беҳабар. Энди минг жаврасин, бир пул. Парво қилмайман.

Ўзини четга тортяпти, деб мендан шубҳаланяпти, бир балони бошламасайди, деб қўрқаяпти. Ҳамма гап шунда. Бўлмаса унга барибир эмасми, менсиз уни қўллаб-қўлтиклаётганлар, планини тўлғизиб бераётганлар кўп.

Раис айтадиганини айтиб олди чамаси, рўпарамга келиб ўтирди. Қўлидаги биллур кулдонни столга қўйиб, унга сигаретасини эзди. Кулдонга тикилиб ўтиравердим. Сезиб турибман, оғзимни пойлаяпти.

— Раис ака, битта чексам...

— Бемадол!— у сигаретани қутиси билан келтириб олдимга ташлади. Утириб, яна юзимга тикилди.

Сигаретани чуқур тортдим-да, пастга пуфладим. Кейин томдан тарашадай қилиб:

— Раис ака, шу йил чойхонани кўтариб олайлик, қўллаб юборинг,— дедим. Анграйиб қолди. Ундан кўз узмай туравердим. Қўлимдаги сигаретадан ўрлаётган тутун тўғри шамга қараб чўзилиб борарди.

— Бўпти, боринг!— деди зарда билан. Урнимдан енгил турдим-да, эшикка йўл олдим.

Тонг азонда шаҳарга жўнадим. Қор бўралаб ёғ-япти.

Беҳадик, бежавотир поликлиникага кириб бордим. Аввалги сафаргидек қўлимни боғлаб олганим ҳам йўқ.

Регистратурага етмасимдан Шоҳсанамга дуч келдим. Кулиб, унга яқинлашдим.

Бироқ, у шартта ёнимдан ўтди-ю, ҳовлига чиқди. Қошлари чимирилган, ранги ўчган.

— Нега келдингиз?

Қизиқ бўлди, салом-аликсиз, тўсатдан. Довдираб қолдим.

— Қ-келдим, шундай, Шоҳсанам.

— Сизга айтдим-ку, бу ерга келманг, деб.

— Кечирасан, ишинг қачон тугайди?

— Тугамайди!

У шундай дедию ичкарига кириб кетди. Эшик жаҳл билан ёпилди.

Карахт бўлиб қолдим. Ичкарига киролмайман, аммо кетишимга ҳам нимадир йўл бермаяпти.

Сал фурсатдан кейин оқ халат устидан елкасига қизил пальто ташлаб олган қиз — Розия чиқди. У ёнимдан ўтаётиб, буёққа юринг, деди.

Олдинма-кейин кўчага чиқдик. Эшик олдида уч-тўртта «Медицина хизмати» ёзувли машина турарди. Қиз менга ўгирилиб тўхтади.

— Нима қилиб юрибсиз?

— Нима қипман?

Қизнинг оқ қалпоғи, пальтоси елкаларига қор уч-

қунлари қўна бошлади. Умароникига ўхшаш қошига тегиб турган кокилларига оқ заррачалар илиниб қолди.

— Шу яхшими энди? Қизингиз, ўғлингиз бор экан. Бу ҳам оилали...— Мен энди қизга қарамай қўйдим. Насиҳатларидан энсам қотди. Майдалаб ёғаётган қор йўлнинг икки чеккасини, дарахт шохларини оқартирган, қуюқ қор пардасини кесиб машиналар ўтиб турарди.

— Мана ҳозир ичкарига кириб йиғлаб ўтирибди.

— Нега йиғлайди?

— Нега йиғламасин?! Ахир қўрқади-да, у ҳам. Бирортаси пайқаса, биласизми нима бўлади?! Турмуши бузилиб кетади-ку!

Мен энди ёшгина, балки ҳали эрга ҳам чиқмаган қизча олдида эрга киргудай бўлиб турардим. «Ростданам нима жин урди ўзи мени!» Розияга гуноҳкорона тикилдим.

— Унга айтинг, мени кечирсин, энди келмайман.

«Келмайман» деганим титраб чиқди. Қизгина ҳам аҳволимга ачиниб кетди. Кўнглимни кўтаришга чоғланди.

— Мулла ака, тақдир бу. Янгамулломни Шоҳсанам мақтаб юради, яхши тураркансизлар...

— Хайр, Розия,— дедиму шартта бурилиб жўнадим.

Энди мен учун дунё қоронғи... Шу чоққача хурсанд эдим, бировга кўз-кўзломмасам ҳам бахтим бор эди. Ҳаёт завқли эди. Энди эса ҳеч бири йўқ...

* * *

Шоҳсанам, Розиянинг айтишича, турмушинг бузилиб кетишидан чўчиб, йиғлаганмишсан. Мен ишонмадим. Бу хучрўй қизалоқ қаёқданам дардингни тушунсин...

Шу сафар қаттиқ аҳд қилиб боргандим: ҳамма гапни айтиб, юрагимни бўшатиб, энг муҳими сени азоблардан

қутқазаман, дегандим. Мен учун жуда кўп изтироб чекдинг. Бунинг асло ҳожати йўқлиги, мен бунга арзимаслигимни айтмоқчи эдим. Лекин сен ҳузурингдан ҳайдадинг. Ҳайдадинг тагин орқамдан йиғлаб қолдинг. Шўрлик Санамжон!..

Ушанда аянг совчиларни жуда беозор бир баҳона билан қайтарганди. «Қизимни синглим сўраттирган, унга йўқ десам, узилишиб кетамиз». Бошқа ҳеч нима демаянди. Бироқ, деса ҳақи эди. Совчиларни қувиб берса, остонадан ҳатлатмаса ҳақи эди. У ҳамма юкни ўз елкасига олди. Барча ўпка-гиналарни кўтарди, аччиқ-тиззиқ гапларни кўтарди. Эмасам юрагида гап кўп эди. Уларни ҳалигача сиртига чиқармади. На сенга, на жондай синглиси — онамга ёрилди. На менга таъна қилди. Бечора Раҳима холам ўзи билди, ўзи ўртанди...

Уша кезлар сен олисда — пахта ҳашарида эдинг. Менинг бригадамда ҳам ҳашарчилар бор эди. Улар овлоқ толзор чеккасида муқим жойлашишган, Шарипов иккимиз эса кунда-шунда эдик. Ғаройиб палаткадаги тонготар зиёфатлар, Наташанинг сузук кўзлари идрокимни хиралаштириб қўйган эди.

Бир кун чошгоҳда уйғонсам, толзорда ётибман. Ёнимда у. Ўрнимдан қўзғалмоқчи эдим, қўймади.

— Борис, қаёққа?

— Кетишим керак. Уф, бошим ёрилиб боряпти.

— Тўхта, аввал бошингни даволаб ол. Мана буни ичиб юбор, ушла.

Озгина ичгандим, енгил торгдим. Қайфиятим яхшиланди.

Наташа эркаланиб, энди шаҳарга бориб келамиз, деб туриб олди. Дарёдан кечиб ўтиб, шаҳар йўлига чиқдик. Машиналар ғиз-ғиз ўтиб турар, лекин бирортаси тўхтамасди. У нуқул пинжимга кириб, елкамга суйкалади. Мен эсам бирорта таниш-билиш ўтиб қолмасайди, деб қўрқиб боряман. Ниҳоят кичикроқ бир автобус ёнимизда тўхтади. Одам тирбанд экан, амаллаб чиқиб, эшик

олдида туриб олдик. Наташа билан юзма-юз кетяпмиз. Дам-бадам қулоғимга оғзини қўйиб, алланималарни пичирлайди, кулади, нега жимсан, деб суйкалади. Атрофдагилардан хижолат тортиб боряпман. Яхшиям бирорта таниш учрамаяпти. Шаҳарга етгунча автобусда йўловчилар сийраклашиб қолди. Ниҳоят манзилга етдик. Автобусдан тушаётиб, нима бўлдию ортимга қарадим. Охири ўриндиқда юзлари лахча чўғ бўлиб, бир аҳволда аянг ўтирарди. У сенинг олдингдан келаётганди. Бошимга кетди...

Совчилар биринчи бор бўшашиб қайтган кунидек фаҳмлагандим: Раҳима хола хиёнатни кечирмайди. Фарзандларини мунофиқ ота паноҳида яшашидан кўра тирик етим бўлишини афзал кўрган аёл қизини бошқа бир мунофиққа, хиёнаткорга раво кўрармиди.

Шоҳсанам, бу гапларни ўшанда айтишим, оёқларингга йиқилиб, гуноҳимни бўйнимга олишим лозим эди. Баяки кечирарминдинг, ҳаётимиз ўнгланиб кетармиди. Агар кечиролмасанг... кечиролмаган тақдирингда бу жудолик бир қадар энгил кечарди: муқаббатинг нафрат билан алмашарди. Номимни дилингда ўчириб ташлардинг. Бунчалик изтиробларда қолмасдинг. Мен бўлсам нафратингда қўрқдим. Сендан бир зумда жудо бўлиб қолишдан қўрқдим.

Сендан жудо бўлиб боряпману қандайдир мўъжиза рўй беришига ишонаман. Совчиларимиз тўртинчи бор умидсиз қайтганида ҳам, онам кечаси билан ухламай чиқиб, тонгда синглисиникига жўнаб кетганида ҳам, уёқдан келиб, бошингга бахт қуши қўнди, дея маънос кулимсираб турганида ҳам, ҳатто уйимга келинчагим кириб келганида ҳам мўъжиза кутдим. Сен мен учун яралгансан, меники бўласан, деб ишондим. Қуёвинг пояндоздан ҳатлаб, икки дўсти етовида сенинг хонанг томон боряптию умид узмаяпман: ҳозир мўъжиза рўй беради, у ичкари кириши билан сен отилиб чиқасан,

кўксимга ўзингни ташлайсан деб турибман. Аммо мўъжиза рўй бермади.

Биласанми, мен, ғофил банда, ҳамон мўъжиза кутаман. Тунов куни қанчалик яйраб кетдинг. Мени айтмайсанми, олдинда ёш болага айланиб қолдим. Ўз хаёлимча, ҳозир бирдан, келинг, узоқларга қочиб кетамиз деб қолса-я, дейман. Ишонсанг, шу гапни сендан кута бошладим.

Шоҳсанам, сезяпсанми, мен азал-аввалдан фақат сендан, бировлардан мўъжиза кутибман. Лекин мўъжизани ўзим пайдо қилишни, ўзим яратишни ўйламабман...

* * *

Автобусдан тушиб қишлоқ йўлига бурилгандимки, икки биқини лой сачраб қорайган раиснинг «Волга»си ўтди. Ўн қадамча олдинда тўхтади. Яқинлашим билан олдинги эшик очилди. Миндим.

— Ҳа, бригад бобо,— деди раис одатдагидай саломалик ўрнига,— жуда серқатнов бўлиб қолдингиз, тинчликми ўзи?!

— Ҳа, тинчлик,— дедим ансам қотиб. Бу одамлар ўз дарду ташвишинг билан юрганингга ҳам қўйишмайди.

— Менга қаранг, бўзчининг моксидек шаҳарга қатнагунча, одамларни ишга чиқармайсизми?

— Қанақа иш?— дедим жаҳлимни яширмай.

— Молхона қуришга одам бермабсиз-ку!

— Ҳа, чиқади.

— Жаҳл қилганига ўлайми буларнинг. Ўзи жуд-даям эркалатиб юборган экан Ҳайдаров сизларни. Дарров тизиқларингга тегиб кетади.

Ойнакдан ташқарига қараб, миқ этмай кетавердим. У ҳам тинчигандек бўлди-ю, марказга яқинлашганимизда яна ўт олди.

— Нега бордингиз шаҳарга?

— Ишим бор эди. Бориб бўлмайдими?!

— Бир оғиз сўраш керакмиди! Раис деган отимиз бор, ахир!

Яна индамадим. У бўлса ниш уришда давом этди.

Идора олдида машинадан тушганимда бошим қизий бошлаган, икки чаккам лўқиллаб борарди. Ҳеч ёққа қарамай қишлоққа жўнадим. Уч чақиримни қандай босиб ўтганимни билмайман. Қор тиниб, изғириқ бошланган бўлса-да, телпагимни ечиб олганман. Лекин совуқ ҳам бош оғригимни босолмаётганди.

Уйга яқинлашиб қолдим... Ҳозир ранг-рўйимни кўриб, Зумрад шошиб қолади. Дарҳол пальтомни ечади, этикларимни суғуради. Обдастада сув тутади. Сандал ёнига болиш ташлайди. Чой дамлайди. Дори-дармон қутчасини бош тарафимга келтириб қўяди. Кейин оёқ томонимда ўтириб, жавдираб тикилади. Айниқса, кейинги бир йилда бундай кўйга кўп тушяпман. Лекин Зумрад, сизга нима бўлди, деб сўраёлмайди. Сўраса барибир жеркиб бераман. Бўлар-бўлмасни баҳона қилиб, жанжал бошлаб қолишим мумкин. Жанжалим шуки, урмайман, сўкмайман, тилга зўр бераман. Езувчилик илинжида уч-тўртта китоб кўриб қўймаганманми, сўзларим тагдор бўлиб чиқади. Ҳатто бир замонларда симпеч бўлган кўприк, йўлга кўндаланг тушиб ловуллаб ёнган дарахт, катак қўйлакли тиканак соч, қўлтиқма-қўлтиқ бўлган йўлтўсарлар ҳам баъзида ўз-ўзидан гап орасига суқилиб кетаверади. Хуллас, уни хуни-бийрон йиғлатиб тинчийман. Ё сигарет ёқиб олиб кўчага чиқиб кетаман ёки бошимни буркаб ухлайман.

Бироқ бу гал воқеа бошқача кечди.

Сандал ёнига ўзимни ташладим. У дарҳол сочиқ хўлаб, пешонамга босди. Салда оғриқ пасайиб, кўзим равшан тортди. Бошимни кўтардим. Зумрад чой қуйиб узатиб турди, иссиқ-иссиқ ичдим. Унга қарамасдим. Қарамасам ҳам кўзлари олазарак бўлиб, юраги безиллаб турганини сезяпман. Ниҳоят чўчинқираб сўради.

— Нима бўлди, Бобур?

Индаматим. «Чой қуй!»— дедим тўнғиллаб.

— Овқат ейсизми?

— Ейсизми эмиш! Йўқ емайман, тўйдан келяпман. Зумрад индамай чиқиб кетди-да, чинни товоқда палов олиб кирди.

«Миямга қон уриб кетяптию опкелган овқатингни қара»,— деб ачитмоқчи бўлдим негадир бу гал ўзимни босдим. Истар-истамас овқатга қўл узатдим. У бўлса узанмади, олдидаги чойнакка тикилганча ўтираверди.

— Лямди чироқлари йўқ?

— Аям Бобурди олиб Раҳима холамникига кетгандилар.

— Ҳм...— шу лаҳзада оқ халатли Шоҳсанам кўзимга кўриниб кетди. Ранглари ўчган, қошлари чимирилган... Нохуш хаёллардан чалғиш учун Зумрадга қарадим.

— Ҳм, олмайсанми?

— Ҳа, ҳозир. Мен чой дамлаб келай.— У тетиклашиб ўрнидан қўзғалмоқчи эди, қўймадим.

— Қўявер, кейин. Аввал овқатланиб ол,— дедим бирдан юмшаб. Ўзим ҳам тушунмайман, унга раҳмим келдими ёки Шоҳсанамнинг олдидан қувилганим аламини бундан олиш ўзимга кулгили туюлдим, чаппатескари гапиришни нстамадим. Кўпинча шундай: ўзим истамаган ҳолда кўнгил қорачиликни бошлаб қўяману, кейин эзилиб юраман. Бу нарса ҳов ўшандан — Шоҳсанамнинг тўйдан буён давом этиб келади. Ушанда уйга аламзада бўлиб қайтиб, (ҳалиги йигитчалардан еган тарсакилар учунгина эмас, албатта) Зумрадни илк бор исканжага олдим, йиғлатдим. Кейин пушаймон едим, бошқа бундай қилмайман, деб ўз-ўзимга сўз бердим. Сўз бериш осон экан, мана ҳалигача... Кўчадан туртки еб қайтдимми бас... Кейинги бир йилда эса турткилашлар кўпайиб кетди. Инсоф билан айтганда менинг қилиқларим «хона шеру майдон ғариб»ликдан бошқа

нарсамас. Билмадим, бу ишим оқибатидан не топаркинман...

Эр-хотин жимгина овқатланяпмиз. Бир маҳал ичкари хонада қизчам йиғлаб қолди-ю, Зумрад ўрнидан турди. Бешикни тебратиб, оҳиста аллалай бошлади. Мен овқатдан қўлимни тортиб, деворга суяндим, кўзимни юмдим. Бошим симиллаб оғрирди. Зумрад боласини тинчитиб, қайтиб кирди. Дастурхонни йиғиштирди. Товоқ ва чойнакни олиб, ташқарига чиқди. Мен пешонамни қийиқча билан сиқиб боғладим-да, ўзимни ёстиққа ташладим. Кўзимни чиппа юмиб, тишимни тишимга босиб ётавердим. Ҳеч нарсани ўйламасликка тиришардим. Бир амаллаб ухлаб олмасам, бош оғриқдан ҳам, оғир хаёллардан ҳам қутулишим маҳол.

Эшик очилиб, Зумрад кирди. Сандалнинг нарёғига чўкиб, чойни икки-уч қайтарди. Кейин жимгина ўтираверди. Ҳар замонда қулт-қулт ютингани эшитиларди.

— Бобур, сизга нима бўлди тагин, мазангиз бўлмай келдингиз?— деди бир маҳал.

— Э, ҳеч нарса,— дедим ётган еримда кўзимни ҳам очмай,— бор, бориб ёт, бошимни оғритма.— У бўлса ўрнидан қўзғалмади. Бир оз ўтиб, пиқиллаб йиғлаб юборди. Ҳайрон қолдим, ҳали йиғлайдиган гап қилмовдим-ку, ёки анов ёққа борганимдан хабар топдимикан?!

Урнимга туриб ўтирдим.

— Яна нима бўлди?— дедим тўнғиллаб.

У йиғи аралаш, нафаси қайтиб-қайтиб гапира бошлади.

— Шунча йил умр-басар қилиб, ҳалигача хотин ўрнида кўрмайсиз одамни. Ўзимни ҳурмат қилмасангиз майли, лекин иккита гўдакнинг юз хотири йўқми?..

— Вой бўй, дардинг кўп экан-ку! Қани, нима қилдим хотин ўрнида кўрмай, хотинжон?!— Сигарет олиб чекдим-да, унга кулимсираб тикилдим.— Қани, гапир!

— Фақат оҳ-воҳлаб келасиз. Қон босимингиз ошиб келасиз. Лекин нима дардингиз бор, қанақа алам ўтапти,

ҳеч ёрилмайсиз. Фақат ўзингиз ёниб, ўзингиз қоврила-
сиз. Ахир, мен ҳам қўрқаман, кўча-кўйда бир гап бўлиб
қолсангиз, ҳолимиз нима кечади?! Бир нарса десам, сил-
таб ташлайсиз. Ахир умид билан бир ёстиққа бош қўй-
ганмиз. Бола ўстиряпмиз. Лекин худди бегонага ўхшай-
миз. Ахир мен ҳам бошқа хотинлардек ҳамдари бўлгим
келади. Дардингизга шерик бўлгим келади. Бу қанақа
турмуш ўзи, нимага индамайсиз?!

— Нима дей, хотинжон, миқ этмай қулоқ соляпман-
ку?!

— Эрталаб тузуккина эдингиз, кечқурун бир аҳвол-
да келдингиз. Нима бўлди сизга ўзи, нега индамай-
сиз?

Ҳайтовур бирор нарса сезганов, дея бетоқатландим.

— Тур ўрнингдан, бориб ёт,— дедим қовоғимни
уйиб.— Бугунча етади шу ёғи.

У ҳиқиллаганча ётоққа ўтиб кетди-да, йиғиси зўрай-
ди.

— Агар сизга керагим бўлмаса, майли кетаман,— де-
ди алам билан.

— Ҳа, ихтиёринг,— дедиму, қўшиб қўйдим,— гўр-
гаям кетмайсан.

Тонгда ўғилчам уйғотди.

— Ота, туйинг, онам чақийяптилар,— деди у юзимни
муздай қўлчалари билан сийпаб.

Ташқари чиқдим. Кечаси қалин қор ёғибди. Ювиниб
турибману, ўғилчам бетиним чулдирайди.

Онам ичкаридан сочиқ олиб чиқди.

— Келингиз қани?— дедим.

— Қишлоғига кетди. Холангинг мазаси йўқ экан,
сендан сўрабди-ку чоғи...

— Ҳа, ҳа, айтувди,— дедим сир бермай.

Онамга зимдан қараб олиб, юзларида ташвиш ало-
мати сезмадим. Демак, айтмабди. Шу чоққача не гап-
сўз ўтиб келган бўлса қўни-қўшни тугул онам ҳам хабар
топмайди. Балки энди Зумрад отасими, онасиними бош-

лаб келса бира-тўла бутун қишлоқ билиб олар... Кўнглим гашланди.

— Болам, қани ичкари кир, чойингни ичиб ол,— деди онам.

— Кейин ичарман, ая, аввал мана бу қорларни кураб ташлай. Иштаҳа ҳам йўқроқ...

Ховли қорини шошилмай кураб, томорқага суриб туширдим. Уғилчам қўлига куҳ-куҳлаб, кичкина куракчаси билан ёнимда уриниб ётарди. Онам баъзан уни, совқотдинг, деб қақириб олар, лекин ҳаял ўтмай югуриб чиқарди-да, атрофимда айлангани айланган эди. Дарвозани очдим. Қалин қорда биттагина из кўзга ташланарди. «Зумрад қизиқ қилдими. Уртада кичкинани шамоллатиб қўймасайди ҳали...»

— Мана шу ерни кураймиз-да, кейин чана учамиз,— дедим ўғилчамга. У ғайратга миниб, мендан олдин ишга киришди. «Бу ҳам бир гап-да,— деб ўйладим,— Бобуржонни чанага ўтқазаману, далаларни айланиб келаман». Дарвоза тагидан кўча юзига қадар йўл очдим. Кўча этагида бир тўп бола қий-чув қилиб, қор-бўрон ўйнаётганди, ўша ёқда қизил «Москвич» кўринди. У ҳали из тушмаган йўлдан оҳиста юриб келди-да, ёнгинамда тўхтади. Қарасам, рулда Амиржон. Ёнида отаси Темур амаки. Орқа ўриндиқда эса икки боласи билан Умаро ўтирарди.

Амиржон тушди.

— Қани, уйга марҳамат,— дедим машинадагилар билан ҳам кўришиб.

— Йўқ, бошқа сафар, сиз чиқинг машинага,— деди Амиржон.

— Ҳа, йўл бўлсин?

— Амакиникига ўтиб келайлик.

— Сафар жўрани бир зиёрат қилайлик, чиқинг буяққа,— деди Темур амаки.

— Бўпти, кейин орқаларингдан бораман.

— Кейин деб ўтирасизми, бўлинг, кетдик. Ана, полвонди ҳам олволинг. Ўйнаб келади,— деди Амиржон.

Ота-бола машинага ўтирдик.

...Қароримни эшитиб бирпас жим қолишди. Жимликни Сафар амаки бузди. У яқинда касалдан бош кўтарган, ранги синиқиб турарди.

— Чакки ўйлабсан, жиян,— деди пиёласини дастурхонга қайтиб қўйиб.— Бу ўйловинг чакки,— деди яна таъкидлаб.

— Амаки, бу раис билан ортиқ ишлаб бўлмайди.

Темур амаки индамай чой ҳўплар, Амиржон тиззасидаги ўғилчасини ўйнатиб ўтирарди.

— Хўп, ана бўшадинг дейлик. Кимни қўямиз ўрнингга?

— Топишади,— деди Амиржон бепарво. Кейин яна ўғилчаси билан овора бўлди.

— Биттасини қўйишади-да,— дедим мен ҳам.— Илгари шароит бошқа эди. Ҳавас билан ишларди одам. Охирги бир йил қандай ўтди, фақат ўзим билман.

— Муовинлик чоғида тузук одам кўринарди,— деди Темур амаки салмоқлаб.— Манам эшитиб юрибман орқаворотдан. Амал қурғур ичдаги иллатни сиртга урғизарканми, дедим-да. Бир йилда шунча ҳунар кўрсатса-я.

— Бундан кейин кўраверасиз, ота,— деди Амиржон яна гапни қисқа қилиб.

— Ҳайдаровнинг қадри ўтадиган бўлди-да.

— Ҳа, жўра, унақаси энди қайтиб келмасов,— деди Сафар амаки.— Салкам ўттиз йил ишлаб, битта қинғир ишини кўрмадим. Лекин бу мардум шу бечораньям ғийбат қиларди-ей. Бўлмаса, тилло одам эди.

— Иброҳимов-чи, амаки? Ҳайдаровдан олдингиси...— деди Амиржон ўғилчасини тиззасидан турғазиб юбораркан.

— У киши энди Ҳайдаровнинг малими эди-да, усто-зи эди.

— Шу одамнинг ҳам қадрига етмагансизлар.

— Йўқ, одамлар биларди унинг яхшилигини...

— Ҳа биларди, ҳамма гап шунда-да, амаки,— деди Амиржон қайнотасига тикилиб.— Ҳамма биларди-ю, лекин қамалиб кетаётганда жим ўтираверишган.

— Э, у замонларди билмасанг гапирма,— деди Темур амаки.— Ҳозиргиларга осон кўринади. Бировни қамашса, орқасидан нечта бировини дум қилиб юборишган. Оғзингдан битта чакки гап чиқдим, тамом. Ҳамманинг юраги олиниб қолганди.

— Ота, шундай дейсиз-да,— деди Амиржон қизишиб.— Барибир Иброҳимовни асраб қолишса бўларди. Шу одам келиб колхозчининг қўли пул кўрган, қўраси мол кўрган. Ҳамма хурсанд бўлган. Лекин нима учун бола-бақра бўлиб унинг ёнига тушмагансизлар. Бутун колхозди элтиб тиқолмасди-ку.

— Билмадик, энди,— деди ота ўғлига ён бериб,— оми одамлар эканмизми? Шунақа бўлиши керак экан, деб ўтираверганмиз-да!

Сафар амаки ота-бола баҳсини кулимсираб кузатарди.

— Амиржоннинг гапларида жон бор,— деди у ўрнидан қўзғалиб, қайтадан ўрнашиб ўтираркан.— Кўплашиб, бермаймиз деб турганимизда бунақа бўлмасди. Темур, Фармон бригад билан тўполонлар эсингдами? Ушанда одамлар бўш кетганда, ким билсин, бу кунларга етармидик. Ҳайдаров парткомликка кўтарилиб, ўрнига Фармон бригад келганди,— дея у куёви ва менга қарата ҳикоясини бошлади.— Ушанда сени отанг — Бобохон ҳам, мен ҳам, Темурбой ҳам армияни янги тугатиб келганмиз. Отанг аянгга, мен кампиримга янги унаштирилганмиз. Биз учаламиз ғўза суғорамиз. Улар чопиқда. Юз-бошларини қарс билан ўраб-чирмаб юришади. Фармон ака урушдан келибди-ки, хў Жарқишлоқда бригадир. Унча-бунча одам дамига йўлаёлмайди. Пишқириб юради денг. Шу одам бизди қишлоққа келиб қолди. Бизда ким бригадир бўлса бирорта чакки-чилуп гапини эшитмаганмиз шу чоққача. Жаббор амаки,

Ҳайдаров ҳам ишлади. Лекин Фармон бригад осмондан тушгандай бўлиб қолди биз учун.

Чойхўрлик қилиб турувдик бир куни. Отда келиб қолди. Салом-алик йўқ, бирдан бақира кетди. Чой кеч қайнаб, чойхўрлик бир оз чўзилганди. Хотинлар бошида туриб олганча дангасалар ҳам деяпти, виждонсизлар, текинхўрлар ҳам деяпти. Остидаги жийрон денг типирчилаб, пишқириб турибди. Колхозчилар, оғзида нони, қўлида чойи, гунг бўлиб қолган. Биз улардан ўн қадамча бериди балхи тут тагида ўтирибмиз. Бу гаплар ҳалиги «Қўйқўтон»да бўляпти. Бир маҳал Бобохон ўрнидан турди. Кўзлари қинидан чиққудай бўлиб кетган.

— Ҳов, бригад, бияққа қара,— деди хириллаб,— агар авлиё бўлсанг ҳам отдан тушиб гапир.

Фармон бригад аввал довдираб қолди, кейин бирданига от солиб келди-ку. Хотинлар қий-чув бўлиб қолди. Кела-кела қамчи солди. Бир урди, икки урди. Темур икковимиз ҳам югуриб бордик. Учинчи қамчи серпашида Бобохон ушлаб олди-да, силтаб тортди. Катта одам денг, отдан гурсиллаб қулади. Жийрон қочди. Учта бўз йигит ҳалиги ўқариқ бўйида думалатиб тепаяпмиз, уряпмиз. Ҳўкиздай бўкиради. Дод, ўлдим, дейди. Эркак, аёл бўлиб бизни зўрға ажратишди. Ҳамма ваҳимада. Хотинлар йиғлаган, йигитларимиз қамалади энди, деб. Эртаси куни далани райони каттасию, мелисаси босди. Маҳмудий деган бўларди, ҳаммани тўплаб зир титратяпти. Қаматаман, йўқ қилиб юбораман, дейди. Иброҳимов билан Ҳайдаровлар бир чеккада туришибди. Улар жим.

Шу пайт аёллар бош кўтариб қолди-ку. Йигитларни бермаймиз. Бизни ўлдириб кейин обкетинглар, дейди. Учовимизни ўраб олишган. Биз уяламиз, кунимиз хотинларга қолдим, деб. Хуллас, ҳеч нарса қилишолмади. Иброҳимов, Ҳайдаровлар ҳам қалқон бўлишди, шекилли. Кейин Фармон бригадни этак қишлоққа олишди-да,

ияқдаги Очил акани бизга келтиришди. Шунақа гаплар ҳам бўлганди, бир замонлар...

Эшикда Умаро кўринди. «Бу ёққа қаранг», дегандай эрини имлади. У бир пайтлар ўрта бўй, тиқмачоқ гавдали, шаддот қизча эди, бўйи анча чўзилиб хипча тортибди. Юзлари тиниқлашиб, хушрўй, вазмингина жувонга айланибди.

Амиржон ҳаял ўтмай икки чинни товоқда палов олиб кирди. Темур амаки чўккалаб олиб, ёнидан чуст пичоғини чиқарди.

— Энди гап бундай,— деди у қувноқ оҳангда, гўшт тўғрашга тутинар экан,— келишиб олайлик. Ҳалиги Хўжамқулу бошқасидан оғиз очиш йўқ. Яхши бўлса ошини ейди, ёмон бўлса... Хўш, бош кўтармаси оламиз. Сизлар икки бўз бола, биз икковимиз. Товоқларни оқлаймиз. А, Сафаржон, бир кўрсатиб қўййлик ёшларга палов ейишни.

— Сиз-ку, бақувватсиз, мен уялтириб қўяманми...

— Э, йўқ, унақаси кетмайди, жўра. Мен йўлда келинга тайинлаб келдим. Отангиз сиз дамлаган паловхонтўрани соғинган. Қўй ёғида яхшилаб қип берсангиз, отдай бўлиб кетадилар, дедим. Кеча битта гап эшитдим, жўра. Амиржон, келин, шаҳарга боргандик, бозор-ўчар дегандек. Чойхонада биров билан гаплашиб қолдим-да, шу айтди. Тошкентда катта профессор бор экан. Ошқозон оғриқ билан келганларга дори-дармон ёзиб бераркан аввал. Кегин айтаркан: биродар, булар ўз йўлига, лекин яна бир нарса айтаман, истасангиз шуни ҳам қилинг, дер экан. Уйда қўй гўшти, қўй ёғидан солиб, кенжа гуручдан ош қилдирасиз. Ҳафтада икки марта. Тўйиб ейсиз. Тошкан мардуми паловни ош дейди. Кейин улардики, хиёл бошқача бўлади, гўштию, сабзи, гуручи араллашиб кетади. Хуллас, ҳафтада уч марта тўйиб еган одам касал кўрмагандай бўлиб кетаркан. Бу гапни эшитдим-да, келинни олиб, буёққа жўнайвердим. Шунинг

учун мен билан тенгма-тенг олаверасиз, худди бўз бола пайтимиздагидек.

— Унда Бобохон раҳматли учовимиз бир товоқлик эдик-да.

— Ҳа балли, Бобохон аканинг ўрни билинмасин, жўра. Қани...

Дастурхон йиғиб олингач, Амиржон «бир чекиб келамизми?»— деди менга секин. Кексаларни холи қўйиб, ҳовлига чиқдик. Қор ёға бошлабди. Амиржоннинг ўғли Самижон билан менинг ўғилчам томорқада йиқилиб-сурилиб ўйнаб юришарди.

Сигарет тутатиб дарвоза томонга юрдик. Дарвоза олдидаги «Москвич»нинг усти ҳам оқариб бўлибди. Кўча юзига чиқдик. Тик дала йўлининг икки тарафидаги тут новдалари кечаси ёққан қордан эгилган. Ҳозир эса яна бўралаб ёғяпти. Йўл оппоқ, дарахтлар оппоқ.

Бир маҳал ичкаридан Бобуржон билан Самижон чиқиб, қийқиришганча кўча бўйлаб югуриб кетишди. Бири йиқилса, бошқаса турғизиб қўйиб, тинмай олдинга интилишарди.

— Бундай қиламиз,— деди Амиржон бирдан ғайратга миниб,— ҳозир далаларни айланиб келамиз машинада.

— Шу қорда-я, бирор ерда қолиб кетармиз.

— Қолмаймиз. Бу танканинг ўзи-ку,— деди Амиржон машинаси томон юраркан.

Тезда ўғилчаларимизга етиб олдик. Иккисининг ҳан эгни-боши оппоқ оқариб, юз-қўллари қизариб кетганди.

— Барот ака, рости гап ўзимизнинг далаларди соғинибман,— деди Амиржон,— уёққа ҳеч ўрганолмаяпман. Бўлмаса етти йилдан ошди, лекин ҳалигача бу ерлар тортиб туради.

— Кўчиб кела қол.

— Ўзимнинг ҳам ниятим шунақа. Отам иморатга жой сўраб, раисга икки-уч чиққанди. Марказдан берма-

ди. Бу йил Ҳасан-Ҳусанни уйлантирамиз. Иккиси божа бўляпти.

— Қанақасига?

— Бригадиримизнинг эгизак қизларини яхши кўришаркан. Шартга нон синдирдик.

— Жуда зўр бўпти-да.

— Шунақа. Энди уларга жойни бўшатиб бериш керак. Мен амакимникига вақтинча кўчиб келсамми, деб турибман. Собиржон армияда. Чол-камбир ёлғиз. Бунинг устига амакимни кўряпсиз, дам-бадам касал.

— Яхши ўйлабсан,— дедим хурсанд бўлиб,— кейинроқ иморатга жой олсанг, ҳашар билан кўтариб берамиз. Ўзинг туғилиб-ўсган жойлар.

Анчагача жим кетдик. Машина оҳиста илгарилаб борар, ойна тозалагич тинимсиз ғиртиллаб ишлар, орқада ўтирган кичкиналар ўзаро чуғурлашарди. Ниҳоят «Қўй-қўтон» даласига етиб келдик.

Далага пахта ёйиб ташлангандай. Икки юз одимча ичкарида якка балхи тут ғира-шира кўринади. Машинадан тушдик. Кичкиналар дарҳол уёқ-бу ёққа югуришга тушишди.

— Мана, кўриб қўй,— деди Амиржон ўғлимга,— отангди даласи.

Самижон бўлса уни сўроқ қила кетди.

— Ота, сизники қаёқда?

— Меники йўқ, ўғлим.

— Нега амакимники бой бўмасам?

— Амакинг бой-да.

Ота-боланинг савол-жавоби тугагач, кичкиналар дала ёқалаб чопиб кетишди. Бизлар ҳам оҳиста юра бошладик.

Четдан қараган кишига ғалати кўринади: кимсасиз далада иккита бола чопқиллаб кетяпти. Уларнинг изидан эса иккита кап-катта одам ҳам худди ёш болалардек қор кечиб боряпти.

— Уқишлар тугаб қолдимиз?— дедим жимликни бузиб. У қишлоқ хўжалик институтида сиртдан ўқирди.

— Ҳа, майда давлат имтиҳонлари.

— Менга қара, эрта-индин дипломли бўлай деб турибсан-ку, трактор ҳайдайверасанми?

— Нима қипти?

— Ҳеч бўлмаса агрономликни олмайсанми?

— Йўқ, мен бира тўла раис бўлмоқчиман.

— Э, қўйсангчи.

— Ҳа, нима, ўхшамаймизми? Ишонқирамай турганингиз бежиз эмас-да. Раис бўладиган одамда бундай савлат, қорин бўлади. Бунақа новча, озғинларига кўзингиз ўрганмаган.

— Йўқ, нега унақа дейсан. Сен раис бўлсанг биноийдай ўргангани кўзимиз.

Кулишдик.

— Хўп, менга айт-чи, қанақа қилиб раис бўлмоқчисан, бу қийин-ку,— дедим.

— Нимаси қийин! Тўғри, Хўжамқулга ўхшаб юқоридагиларга қистирадиган пулим йўқ. Лекин мен бошқача қиламан. Йиғилишда юқори синф ўқувчилари тўлиқ келади, шундайми? Ҳар бир синфда биттадан укам бор. Улар синфдошларига ташвиқот қиладди. Хўжамқулниям ўқувчилар сайлашган экан-ку. Унга, билиб-билмай қўл кўтаришган, лекин мени онгли равишда талаб қилишади.

Албатта, бу шунчаки ҳазил гаплар эди. Лекин, шу топда негадир улар ростга айланишини истаб қолдим.

— Менга қара, ростдан ҳам раис бўлишинг мумкин-ку, яхши бўларди,— дедим.

— Қўйсангиз-чи, бир айтдим, қўйдим-да. Мени расликка кўтариб қўйиб, кейин қийналиб юрманлар.

— Нега қийналамиз?

— Қаттиқ ишлатаман, ҳеч кимни ўз ҳолига қўймайман. Ҳа, айтмоқчи, раис бўлгин, деб нега қисталанг қип қолдингиз? Хўжамқулди ўзи-чи?! Ҳали, бинойидек ишлаб турибди-ку. Томири бақувват, бунинг устига сизга

ўхшаганлар ўзини четга олгани сари унга майдон кенг очилади. Кўпроқ томир отади.

— Амиржон, менга осон тутмагин, хўпми,— дедим бирдан қизишиб.— Ўрнимда бир йилгина ишлаб кўргин, биласан. Мана, мен бировдан кам югурмадим, ёмон ишламадим. Лекин йўлига бўлсин, бир оғиз раҳматга арзитишмади. Қайтага бўлар-бўлмасга туртки ейман, даки эшитаман. Сабаби битта: унинг йўриғига юрмайман. Алам қилмайдимиз?!

— Боя раис бўлгин дегандингиз, энди ўрнимда ишлаб кўргин дейсиз,— деди Амиржон кулимсираб, кейин жиддийлашиб давом этди.— Биласизми, сизга нега бунча оғир туюляпти, бунақа шароитга биринчи тушишингиз. Таллашишга, ёқаллашишга тўғри келяпти. Бунинг устига яккаланиб қолдим, деб чўчияпсиз. Лекин раисга бўйин бермаган битта сиз эмассиз. Биринчи, учинчи бригадирлар ҳам эргашмади. Марказда бўлиб бизники ҳам. Мен бригадирга айтдим, агар Хўжамқулга изн берсангиз хафаллашиб қоламиз, дедим. Мени кимларга менг-заяпсан, деб жон-пони чиқиб кетди қайтага... Барот ака, бир йилгина оғирчиликка чидамаяпсиз. Агар бригадани топширсангиз, Хўжамқулга кўмаклашган бўласизку!

Балхи тутга яқинлашиб қолгандик. Ўғилчаларимиз тутни гир айланиб, бир-бирини қува бошлади. Берироқда тўхтадик. Амиржон сигарет олиб тутатди-да, далага ўйчан тикилди.

— Кечадан бери бир нарсани кўп ўйладим,— деди у бир маҳал менга қарамай,— сизни ёзувчиликка лаёқатингиз бор эди. Уринсангиз, шароит кўтарса бўлардингиз ҳам. Лекин қанақа ёзувчи бўлардингиз?— Гапини давомини айтишга истиҳола қилибми, жим қолди. Сўнг-ра жуда паст, аммо бешафқат бир тарзда деди:— Анави Хўжамқулга ўхшаганлар бир ёқда қолиб, одамлар дарди бир ёқда қолиб нуқул ошиқ-мошиқлигу, ўлдим-куйдимларди ёзиб ётармидингиз...

Аччиқ гапириб қўйиб, юзи чидамаётганданми, Амиржон менга қарамасди. Мен эсам юрак ютиб, бу илмоқли гап давомини кута бошладим. Шу пайт кичкиналар ниманингдир устида тортишиб қолиб, курашиб кетишди. Бейхтиёр иккаламиз ҳам ўша тарафга юрдик.

— Қаранг, Барот ака,— деди Амиржон менга кулимсираб қараб қўйиб,— болаларимиз эмас, болалигимиз беллашяпти. Кўрайлик-чи, қайсимиз енгамиз, бизми, сизми?

Индамадим. Кичкиналар баравар йиқилдию, бир-бирини қўйиб юбормай қорда ағанай бошлади. Қалин кийинишганидан худди айиқчаларга ўхшаб кеттишарди.

— Шамоллаб қолишмасайди,— дедим секин.

— Қўяверинг, чиниқишади... Барот ака, Фармон бригадни шу ерда отдан қулатиб, савалашганда-а?

«Балхи тут тагида дейишганди, шу ерда бўлса керак»,— дедим болалардан кўз узмай. Кейин уларни ажратиб, қордан турғаздим. Эгни-бошларини қоқдим, Амиржон елкамга нуқиди. Қарадим, беозор илжайиб турибди.

— Қаттиқ гапириб юборяпман баъзида, а, мендан хафа эмасмисиз?

— Йўқ, нега.

— Ўзи, Барот ака, бригадирлик дегани боягидек тортишиб ўтиришга арзирли амал ҳам эмас. Турган-битгани ғалва. Лекин ҳарҳолда сизга ўхшаган одам ишлаб тургази тузукда. Майли, бригадир бўлайлик, ҳисобчи бўлайлик, лоақал тўрт-беш кетмончига нафимиз тегадикун! Хўжамқулга келсак, гап бундай ака, бу энди очиқча гап, мен шу ерга кўчиб келаман, трактор ҳайдаман, ёнингизда бўламан. Хўжамқулди отдан қулатамиз. Худди оталаримиз Фармон бригадни қулатгандай. Бўптими?!

У қўлимни сиқиб, қаттиқ силкиди.

— Нега индамайсиз, келишдикми?!

— Келишдик,— дедим паришон алпозда. Ҳуши-фик-

рим тамом бошқа ёқда, ундан бошқа гап кутаётгандим.

Деярли гап-сўзсиз машинага қайтиб келиб ўтирдик. Амиржон моторни ўт олдирди-да, пастга тушиб олд ойна қорини дока билан артиб тозалади. Жойига қайтиб ўтиргач, рул чамбарагини тутиб, ташқарига тикилди. Ойна тозалагични ишлатиб қўйди. Орқада кичкиналар тинимсиз чуғурлар, биз — катталар эса жим эдик.

— Кеча шаҳарга боргандик,— деди Амиржон ниҳоят, лекин менга қарамади,— боя отам айтди-ку.

Назаримда қулоқларимгача қизариб кетдим. Тўғримда ғиртиллаб ишлаб турган ойна тозалагичдан кўз узмай, жим қотдим.

— Мен ака, бир нарса деёлмайман,— деди Амиржон қийналиб.— Бу кўнгил иши... лекин, барибир биз, йигитлар бардошли бўлишимиз керак. Бу насиҳат эмас, ака, мен шунақа ўйлайман, холос. Энди бардошли бўлмаганимизда ҳам нима қила олардик. Бўлган иш бўлиб ўтган.

Чўнтагидан сигарета чиқарди. У дам сайин чекаётганди. Лекин бу сафар орқадаги болаларга қараб қўйди-да, сигаретасини ёндирмади. Қулоғига қистирди. Машина ўрnidан силжигач, Амиржон менга секин кўз ташлаб қўйди-да, яна гап бошлади.

— Умарога роса дардини тўкиб-солибди. Йиғлабди бечора. Мени кечирсинлар, беҳуда хафа қилдим, дебди. Хуллас, гаплар шунақа. Бояги гапларим учун кечиринг. Нуқул ўлдим-куйдимларни ёзардингиз, дедим-ку. Қизишиб кетдим. Лекин барибир энди ўзимизди қўлга олишимиз керак. Кўриб турибсиз, биз тенгилар нима ишларни қилишмаяпти. Ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб юраверсак...

Мен энди унинг гапларини эшитиб, эшитмай бораётгандим. Қани энди шу тобда ёлғиз қолсаму хўнграб-хўнграб йиғласам, деб хаёл қилардим...

Дарвозадан кирганимиз заҳоти Бобуржон ўзини бувисининг хонасига урди. Бугун кўрган-билганларини га-

пириб бермагунча тинчимайди. Мен ўз хонамга қараб юрдим. Ичкаридан эшик иллагини ўтқаздим-да, сандал ёнбошига чўзилдим. Лекин шу заҳоти туриб, илгакни туширдим. Сал ўтмай онам кирди.

— Ҳавони қара-я,— деди у рўпарамда ўтириб,— қишди чилласи дейсан. Эрталаб илиққина бўлганидан қизчангни олиб қолмовдим. Энди бу ҳавода йўлга чиқолмай ўтиргандир, бояқиш. Бориб келсанг бўлармиди, чойингни ичиб олиб.

Сандал устидаги дастурхонни очди.

— Ая, қорним тўқ, очманг,— дедим.

— Чой ичарсан, болам. Нима дединг, борасанми?

— Бошқа бир кун борарман, ая. Келинингизди акаси машинада келтириб қўяди.

— Ихтиёрингку-я, холангдиям кўриб келардинг.

— Кейин, ая, кейин. Сиздиям обориб келаман,— дедим хиёл бетоқат бўлиб.

— Ҳа, майли, болам, хоҳишинг,— деди онам дарҳол ён бериб. Кейин чой дамлаб келиб ўтирди.

Шу йилларда онам анча қариди. Қанақанги тана-тўшли, бардам аёл эди. Йилдан-йилга чўкиб боряпти. Сочлари оқариб бўлди. Муштипаргинам нуқул ғам-ташвиш билан дунёдан ўтяпти. Ишонгани битта мен бўлсам ўзимдан ортмайман. Яқин орада у билан бафуржа ўтириб, гаплашганимни эслолмайман. Бир пайтлар ҳайҳотдай ҳовлида она-бола ёлғиз яшардик. Бир-бировимизга суяниб қолгандик. У мени катта ўрнида кўриб, ҳар бир нарсада маслаҳатлашар, фикримни сўраб турарди. Ҳозир эса мендан — икки боланинг отаси, «азза-базза қишлоқ ташвиши бошида юрган» ўғлидан ийманади. Икки оғиз гаплашгиси келса, аввало бунга менинг рағбат кўрсатишимни кутади... Ҳозир ҳам кўряптики, кайфиятим йўқроқ. Яна озгина фурсат ўтказиб, мен борай бўл-маса, дея қўзғалади, кичкинтой ҳамхонаси ёнига чиқиб кетади.

Ёлғиз қолишим билан ўтирган еримда чўзилдим.

Иссиқ элитдими, дарров кўзим илинди. Туш кўрибман. Тушимда «Қўйқўтон» йўлида эмишман-да, сал олдинроқда Шоҳсанам хўнг-хўнг йиғлаб, қор кечиб бораётганмиш, гупиллаб қор ёғиб турганмиш. Тўхта, десам тўхтамайди. Ҳаллослаб етиб бориб, қўлидан тутдим. У ўгирилди-да, ўзини бағримга ташлади. Нега йиғлайсан, десам, индамайди. Нуқул юзини кўкрагимга ишқайди. Бир маҳал чап биқинимга панжасини ботириб, ғижимлай бошлади. Ҳов, нима қиляпсан, менга қара, дедим. У энди бирдан кулиб юборди. Тикилиброқ қарасам, Зумрадни қучоқлаб турибман. Биқинимни ғижимлаб, қиқир-қиқир кулади.

— Э, боре, қилиғинг қурсин,— деб уни итариб юборибман... Уйғониб кетдим. Жиққа терга тушибман, юрагимни биров сиқимига олиб эзғилаётгандай... Бошим қизиб, лорсиллаб турибди. Ўзимни жуда нохуш сездим. Ваҳимага тушиб, дарҳол чой қуйиб ичдим. Кўрпачага чўзилдим. Бунақа пайтда осойишталик керак дейишади... Ўзи кейинги пайтлар менга нима бўлди. Дам-бадам шу аҳволга тушяпман. Ҳов икки кун уйга қамалиб олганимда тинчигандим. Кейин чойхонага чиқиб, одамларга қўшилдим. Шоҳсанамнинг олдига бориб келдим. Бўз бола пайтимдагидай сезиб қолгандим ўзимни. Ҳатто ўша кунлар Хўжамқул билан адибади айтишганимда ҳам юрагимга яқинлатмадим. Кеча бўлса ҳаммаси ағдар-тўнтар бўлиб кетди: Шоҳсанам гаплашишни истамади. Йўлда Хўжамқулга йўлиқдим. Бунинг устига Зумрад қилиқ чиқарди. Бугун Амиржоннинг таъналари, Шоҳсанам ҳақидаги гаплари... ҳаммаси йиғилиб юрагимни тимдалаяпти. Агар шу топда бир нарсга бўлиб кетсамми, Шоҳсанам ўзини буткул уриб берса керак, ҳаммаси мен туфайли... деб, Хўжамқул ҳам пушаймон қилар, ачинар, ҳарҳолда бир қишлоқ, бир элат боласимиз... Зумрад бечора, турган гап, бор айбни ўзига олади. Кўчадан не аҳволда келдию, баттар қийнадим, деб ўзини адои тамом қилади. Амиржон ҳам бир умр

армонда ўтади. Юрагингизни тамом қилишган экан, мен билмай пичоқ санчибман, деб эзилиб йиғлайди. Бобуржоним... эрталаб қанчалар яйраганди. Унинг аҳволи нима кечаркин? Мен ўзим етим ўсгандим, энди болаларим ҳам... айниқса онамга огир бўлади. Энди кун кўрамангандай бўлиб кетамиз, дерди...

Бир маҳал иссиқ кўзёшим ўнг юзимдан оқиб, қуломга тушди. Ҳушёр тортдим.

«Э, бу нима ётиш бўлди?!» — дедим-да, ўрнимдан даст туриб кетдим. Дарҳол тўнимни елкамга олиб, ташқарига чиқдим. Қоронғи кўчаларда қор кечиб, қайтиб келганимда ҳийла енгил тортгандим. Дарҳол ичкари уйга ўтдим-да, қоғоз, қалам олиб, хонтахта ёнига чўкдим. Мана, тун бўйи ўтириб, барча кечмиш-кечирмишим, гуноҳ-савобимни ёзиб чиқяпман. Менинг ўрнимда бошқа одам қандай йўл тутарди, билмайман, лекин, менга боши берк кўчага кириб қолган бир кимсага шу маъқул кўринди. Шундай қилиб оғриққа тўлиб кетган юрагимни бир тўкиб солдим. Лекин у ҳамон симиллаб оғриб турибди, ҳамон уни кимдир бетиним эзғилаяпти. Бироқ юрагимнинг аллақаерида, ўша оғриқлар ичида бир ёруғлик туяяпман. Бу нимадан экан? Ҳали Амиржон: «Ёнигизда бўламан, Хўжамқулди отдан қулатамиз», — деганди. Балки шунданми? Қачон бўлмасин, Хўжамқулдан ўч оларим бор. У туфайли не кўйларга тушмадим: Ҳайдаровнинг юзига оёқ босдим. Шоҳсанамни... йўқ, ҳаммадан бурун Раҳима холамнинг юрагини топтадим. Унинг бутун умиди мендан эди. Исминни Барот қўйиб, ўз Баротининг умрини давом эттирмоқчи, Барот етмаган, Мақсад момо етмаган, ўзи етмаган орзуларга мен орқали етмоқчи эди. Уруш жувонмарг қилган муҳаббатини мен билан қизи ўртасида тирилтирмоқчи, бу дунёдан озгина тасалли топиб ўтмоқчи эди. Онам-чи! Шоҳсанам онамнинг тилаги, юрагининг туб-тубидан туғилган

тилаги эди. Мен буларнинг барини барбод қилдим. Одамларнинг ишончига, севгисига, орзу-умидлари, илинжларига хиёнат қилдим. Мени бу йўлга Шарипов бошлади, ҳа, ўша шайтон мени йўлдан урди... Йўқ, инсоф билан айтсам бу тўғри эмас. Шайтон ҳамманиям йўлдан оздиришга чираниб кўради, лекин ҳаммаям озиб кетавермайди-ку!

Хўп, унда ёшлик, ғўрлик қилибман, дедим, яна бир кун қарасам, бир тўда нокаслар ичидаман. Улар билан қадаҳ уриштиряпман, бир дастурхондан туз тотяпман. Отам таом еган азиз товоқда уларнинг олдига ош кўйганман. Ҳатто миямнинг аллақайси нуқтасида бадбин хаёл жонланяпти: Бу ёғига ҳаёт шу экан-да!.. Бу очофат даврага, бу бадбўй хона ҳавосига балки кўника бошлардим ҳам... агар ўшанда хона туйқусдан зириллаб кетмаганида, эшик шаҳд очилиб навқирон Амиржон гурсиллаб кириб келмаганида... Уни кўрдиму ер бўлдим, лекин қувондим ҳам. Дунёни тебратгудек сиёқда ўтирган нокаслар дами ичига тушиб кетганди.

Амиржон ўшанда бир сўз демай, кўзимни очди. Жаҳду газаби билан оримни қўзғади.

Унинг кечаги беаёв гаплари ҳам ичи куйганидан. Мен билан гаплашиш тугул, одаммисан, дея юзимга қарамаганда не дердим: Умарога совчи келиб, қон-қақшаб йиғлаб юрганларида ўзимни кўру карликка олмамидим. Ҳарҳолда Амиржон бундан беҳабар эмасдир. Шунчалик билан мендан кечиб кетмади. Аксинча ачиниб, куйиниб боряпти. Кўзингизни очинг, қаддингизни кўтаринг, деб турибди. Бундан чиқди, у ҳали менга ишонади. Бечора Шоҳсанам... бир мартагина зарда қилиб қанчалар изтиробда қолибди, кўзёш қилибди. Севар эканки, кўзёш қилибди, бўлмаса... Зумрад-чи, йиғлайвериб сув бўлди. У ҳам менга ҳамдард бўлишга, жонини беришга тайёр.

Демак, мен ҳали тирик жон эканманки, одамлар менга ишонишяпти, мени севишяпти, мен учун кўзёш

тўкишяпти. Ана шу ишончлар учун, севги кўзёшлари учун яшасам арзийди. Яшаганда ҳам энди кўзларни қувнатиб, кўнгилларни тўлдириб яшашим керак. Токи одамлар менга ҳам суюнсин, менга ҳам ишонсин. Одамларнинг ишонган тоғи бўлай, тоғдай суюнчи бўлай...

* * *

Беш миллиард одам нафас олиб турган бу рўйи заминда аввал мен пайдо бўлганман. Орадан икки йил ўтиб эса сен келгансан: мен учун, менга бир умрлик ҳамроҳ бўлиш учун келгансан, Шоҳсанам. Мен аввал бошдан шундай ўйлардим. Бунга зарра шубҳам йўқ эди. Аввал бошдан деганим қачон, қайси кун, қайси соат эканлигини мана ҳозир эслаб қолдим... Ёдингдами, Шоҳсанам, ўшанда ҳам қиш эди. Лекин қишга ўхшамасди, на иссиқ, на совуқ — илмилик ҳаво. Ҳамманинг оғзида битта гап: бир қор босиб берса, грип-приблар кўтарилармиди.

Сандалнинг бир чеккасида мен, бир ёғида сен. Уй тўрида уканг Жамшид икки жўраси билан шашка ўйнапти. Хонтахтада эса дафтар, китоблари ёзиғлиқ. Телевизор қўйилган.

Сенинг пешонанг қизил дуррача билан танғилган. Юзларинг ҳам дуррача тусида, кўзларинг ёшовлаб турибди.

«Нима бўлди, мактабда кўринмадинг?»

«Эрталаб бошим айланиб, юролмайд қолдим».

«Дўхтир келдимми?»

«Келди».

«Тузукмисан ҳозир?»

«Сал-пал...»

Гап-сўзимиз шу билан тугаган, телевизорга тикилиб олганмиз. Нариги хонада аянг ҳам кўрпа-тўшак қилиб ётибди. У кишининг олдида онам ўтирибди. Бир маҳал онам эшикни очди-да, мени даҳлизга имлади.

— Болам, бу кеч шу ерда қоламиз, холангди ёнида бўлайин,— деди. Елкамдан тоғ қулагандек бўлди. Биз кетиб қолсақ, аянг касал, сен касал, қандай бўларкин, деган ўйловда эдим.

Жамшиднинг жўралари уй-уйига кетди. Телевизор ўчирилди. Сен сандал ёнбошида, Жамшид иккимиз уй тўрида ётдик. Бирор соатлар ўтиб, сен алаҳлашга тушдинг. Уйғоқ эдим, дарҳол чироқни ёқиб, бошингга бордим. Терга тушиб кетибсан. Кўзларинг юмуқ-да, алланималарни гапиряпсан. Қўрқиб кетдим.

— Кўзингни оч,— деб шоша-пиша елкангга турта бошладим. Кўзингни очдинг, менга ҳайрон бўлиб тикилдинг. Урнингга туриб ўтирдинг.

— «Битта сув беринг, мен туролмайман, бошим айланиб кетади,— дединг бемажол. Дарров даҳлиздан бир коса сув олиб кирдим. Телевизор остидаги стол тортмасидан иссиқ туширадиган дори олиб бердим. Қувватсизландингми, ётмоқчи бўлдинг. Лекин мендан истиҳола қилдинг.

— Бориб ётақолинг,— дединг хаста овозда. Чироқни ўчириб, Жамшиднинг ёнига чўзилдим. Кўп ўтмай, яна алаҳлай бошладинг. Бошингга келиб ўтирдим. Кафтимни пешонангга қўйгандим, дуррача устида қўлим куйди.

— Аяжон, мен ўламан,— деб зорландинг. Кейин кўзингни очдинг.— Барот ака, менга нима бўлди,— дединг йиғламсираб. Ўпкам тўлиб кетди.

— Манави доридан яна ич,— дедим овозим титраб. Бошингни кўтариб, дори билан бир қултум сув ичдинг, бемажол чўзилдинг. Энди ёнингдан кетмадим. Бошингни босиб ўтирдим. Безовта тўлғондинг. Кичкина вужудинг олов бўлиб ёнар, тишларинг қисирлаб кетарди. Менинг дам хўрлигим келади, дам ваҳимага тушаман. Муштдек юрагим бетоқат типирчилайди. Кўзёшим дувдув оқиб, юзларимни ювади.

Бир маҳал қўлимдан маҳкам тутиб, ҳуш-беҳуш ёлвора бошладинг.

— Барот ака, кетманг, қўрқаман, бир ўзим қўрқаман,— дердинг нуқул. Кейин қўлимни сиқиб ушлаган кўйи тинчиб, уйқуга кетдинг.

Онам бир сафар оғриб қолганида отам кечаси билан мижжа қоқмаганди. Кейинчалик отамнинг бошида шўрлик онам ўтириб чиқадиган бўлди, то охирги кунигача...

Мен ҳам ўша кеча ухламадим. Майингина нафас олишингга қулоқ тутиб, бошингда тонг отгирдим. Уй-хаёлларимнинг чеки йўқ эди: мана, биринчи марта бир том остида тунни ўтказяпмиз, дердим, ҳали бир умр шундай бўлади, сен мен учун яралгансан, менга ҳамроҳ бўлиш учун дунёга келгансан...

Қучоғинга бошимни қўйдим,
Сен чеккан ғам, ҳасратда куйдим,
Суйдим сенинг Оқдарёғни мен
Ҳамда Қорадарёғни суйдим.
Эй, қалбимнинг онаси, Ватан.

ХУРШИД ДАВРОН.

Уватда уюм-уюм, ранг-баранг ўқувчи портфеллари. Уларнинг ёнида яна шундай уюм-уюм, ранг-баранг оёқ кийимлари... Кўпчилигимиз учун жуда таниш, кўзга яқин... бир ёзувчимиз топиб ёзганидай хумор қилдирадиган (унинг қаҳрамони бутифос ҳидини хумор қилиб юради), дилни орзиқтирадиган манзара. Йўқ, бу киноя эмас, бор гап. Уватдаги портфеллар бизга дарҳол мактаб йилларимизни эслатади ҳозир. Ва, шубҳасиз, адоқсиз далалар билан боғлиқ хотираларимизни кўзгаб юборди. Шундай эмасми? Унда ёш бўлганимиз, демакки, маст, ўт-олов, лекин жуда ғўр, содда (ана боринг ўткир, уддабурро) бўлганимиз ҳақида армонли, тотли хаёлларга берилдик. Лекин, ўша адоқсиз далаларда ўт босиб, қатқалоқдан заранг бўлиб ётадиган эгатларни кўз ўнгимизга келтиролмадик. Қоқ тепада ловуллаб турувчи офтоб тигини ҳис этолмадик. Топ-тоза кийимларимиз жиққа-жиққа тердан шаллабо бўлиши, бармоқларимиз ўт юлавериб қорайиб, кўкариб кетишларини дафъатан эслолмадик. Тан олайлик, биз катталар жуда тез унутганмиз бу нарсаларни. Ва шундан ҳам бўлса керак, неча қур авлодларимизнинг эгатлар орасида елдек созурилайётган мактаб йиллари кўпчилигимизни унчалик даҳшатга солмайди.

Бир оз чалғидим, гап бу ҳақда эмас эди.

Хуллас, дала бошида уюм-уюм портфеллар, оёқ кийимлари... Улар юқори синф ўқувчилариники ва асосан қизларники. Сабаби оддий: аксар қишлоқ мактабларининг тўққиз, ўнинчи синфларида ўғил болалар ўқишмайди (ўқитилмайди). Улар саккизинчи синфдан

сўнг (планли ва уюшган ҳолда) ҳунар-техника билим юртига жўнашади (жўнатилади).

Май ойининг сўнгги ўн кунлиги. Ез нафаси сезилади. Ёғин-сочинлар даври ўтиб, қуёш беармон қиздира бошлаган. Қумлоқ далаларда салгина эпкинда тўзон қўзғалади, ўйноқи қуюнчалар югургилаб қолади.

Ҳар йилгидек ипак қуртига ўралишиб гўзани ўт ва қатқалоқда қолдиришган-да, пилладан тинчишгач, бутун кучни далага ташлашган. Тракторлар тинмайди, катта-кичик далада. Қишлоқдаги магазинлар, маиший хизмат, маданият уйлари, клуб, чойхона, кутубхоналар тақа-тақ ёпилган. Мактабни эса... ёпишмаган. Болалар ўқисин (ҳозир замон нозик) дейишган. Лекин мактабга бориб ярим соат, бир соат ўқишгач, илтимос қилиниб, вазият тушунтирилиб, далага олиб кетилса бошқа гап.

Уқувчи дегани катта куч. Мана, ҳозир бир жуфтдан эгат олиб кетишаётганлари ўзида юз йигирма бола сал кам ўн гектар ерни ўтдан тозалаб боряпти. Ҳўв олдинда кўринган кўп қаватли биноларгача яна икки қур бориб келишса бўлди...

Дала кунчиқар томондан Ширин посёлкаси иморатлари билан ўралган. Жануби эса Чўпонота қирларига туташиб кетгандай кўринади. Қирлик тарафдан, тик, улкан бетон ариқ бўйлаб катта сув оқиб келади. Дала бошидан-портфеллар уюлган бояги уватнинг сал нарироғидан ўтадиган бу сувни Миёнқол канали дейишади. Сувнинг азалий йўли мана шу дала адоғидан, Ширин посёлкаси ўрнидан ўтар ва ўша пайтлар уни Оқдарё деб аташарди...

* * *

Бир пайтлар бу Оқдарё бўлган. Сизларнинг хариталарингизда ҳозир ҳам шундай. Малимларингиз шунақа ўргатади. Зарафшон Чўпонота остида иккига ажралади, Хатирчида бирлашади, дейишади. Унгача бири

Қорадарё, бири Оқдарё бўлиб оқади, дейишади. Аслида-чи, Оқдарё йўқ. У, мана, бетон завурдан оқяпти: Миёнқол канали бўлиб. Лекин Миёнқол деган ном ҳам фақат лойиҳачилар қоғозида. Биз уни билмаймиз. Канал деймиз. Энди қарагин-да, харитада Оқдарё, лойиҳачилар қоғозида Миёнқол, аслида эса канал...

Бу гапларни акаси айтганди. Унгача бу ҳақда ўзи ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. Уша кунни ака-ука икковлон канал бўйида узоқ юришди. Ҳозиргидек авжи баҳор, сув кўпайган, қирғоқлардан тошиб чиққудек вазоҳатда оқиб ётарди.

У акасининг гапларини эшитиб бориб, дарёга жуда ачиниб кетди. «Нега акам тушуниб турган нарсани бошқалар тушунмайди? Қолхоз раисими, район ё область каттасими? Ахир нега дарёни бунча қийнаш керак? Ўз йўли билан бемалол оқаверса бўлмайdimи?»— деган саволлар унинг миясида тинмай чарх ураверди. Охири чидаёлмай акасида сўради.

— Ака, уни эски йўлига солиб юборишса бўлмасмикин?

— Ким қилади шу ишни,— деди акаси ҳам бирдан қизишиб.— Бордию биров бунинг фойда-зарарини ҳисоблаб чиқиб, эски ўзандан оқизиш кераклигини истаб ботлади ҳам дейлик. Лекин уни қарагин, дарё ўрнида нечта завод, корхона қуриб ташланган. ЖБ—1, ЖБ—2, ЖБ—3 дейишади. Асфальт завод, Ширин посёлкаси дейишади. Улар нима бўлади?

— Хўп, ана, этакроқдан буриб юборса бўлмайdimи? Бу ёғи бўш ётибди-ку.

Унга қолса дарё ҳозироқ ўз йўлига буриб юборилса, оқариб, қақраб ётган ўзанга ҳаёт бағишланса, чангалзор, тўқайзорлар тикланиб, паррандаю даррандалар тирилтирилса... Акаси унга тикилиб қолди-да, кейин, ўзини мажбурлаб кулимсиради. Лекин ҳеч нарса демади.

«Шундай қилса мумкин-ку, ҳеч қийин эмас-ку,— деб

Ўйлади у ҳамон қизишиб,— нега акам ҳам бунни тушунмайди...»

Бу гап-сўзлар роса бир йил муқаддам, худди шундай май кунлари бўлиб ўтганди...

* * *

Боғ ичкарисидан ўспирин йигитчаларнинг дўриллаган овоздаги гап-сўзлари, кулгиси эшитилди. Қоровул чол қоровулхонасидан чиқиб, қоронғуликка, боғ ўртасидаги арава йўл томонга тикилди. Икки-уч сигарет чўғини аранг илғади.

«Ўҳ-ҳў, ўҳ-ҳў», деб йўталганди, унга жавобан кулги эшитилди. Йигитчалар тўғри у томонга келишаётганди.

— Ассалому алайкум, Имом бобо.

Биринчи бўлиб етиб келган новча йигит унинг қўлини олди. Тенгқури билан кўришгандек, ҳазиллашиб бир-икки силтади.

— Бардаммисиз?

Чол рўпарасидаги сочи тақир олинган қотма йигитчага синчков тикилди. Ҳамроҳларига ҳам бир қур кўз ташлаб олди. Дерзадан тушиб турган хира ёруғда уларни тусмоллаб таниди.

— Ҳа, мирзо йигитлар, келинлар. Сен, Ботиралининг ўғлисан. Отинг Қодирбоймиди?

— Ҳа, Қодир— унинг ўрнида ёнидаги шериги жавоб берди.— Лекин гувоҳномасида Улмасбек ёзилган. Ботиров Улмасбек, лекин ўзи Қодирбек.

— Ҳа, маҳмадона. Сайра-я, Шухратбой, отанинг боласи. Ие, ана ошканининг бачаси ҳам бор экан-ку,— деди чол учинчи йигит билан кўриша туриб. Болалар кулиб юборишди. Йигитча илжайиб, ўзини қоронғуликка тортди.

— Имом бобо,— деди Шухрат шанғи овозда,— бу ошкани эмас. Қирқдархонда туғилган.

— Сан қаяқдан билдинг. Отаси ошкадиликми, бўлди-да.

— Гапингиз тўппа-тўғри, бобо, Шавқиддин ўзи қирқдархонлик бўлгани билан жуда ошкадихўр. Зотига тортган.

Шавқиддин тобора четланиб, илжаяр, бу ҳазил-мазаҳларга ҳеч нарса деёлмасди. Йигитчаларнинг ўртинчиси, кўринишдан ҳаммадан кичиги, гап-сўзларга қўшилмас, кулмас, Шавқиддиндан кўз узмай, уни ҳатти-ҳаракатларини жиддий кузатиб турарди.

Қодир «бас қил» дегандай Шухратнинг елкасига шапатилаб бир урди-да Имом бобога қаради.

— Бово, бугун биз боғингизга ўғирликка тушгандик.

— Йўғ-ей, занғар, нима деяпсан?

— Ҳа, кўрмай қолдингиз.

— Номоз ўқиётган экансиз,— деди Шухрат.

— Э, қўй-е. Умрим бино бўптики, номоз деган нарсани билмайман.

— Унда уйқуда бўлгансиз,— деди Қодир.

— Нашами, Суннатиллонинг мийносиданми отиб олиб ётгансиз,— луқма қўшди яна Шухрат.

— Бу бошқа гап,— пихиллаб кулди чол,— лекин ба-рибир бу ердан ўтмагансизлар. Чумчуқ ўтсин отиб оламан, ҳали-ку...

— Лекин ўтдик бизлар,— деди чўрт қешиб Қодир.— Билмай қолдингиз ишқилиб. Айтмоқчи, бово сиз нимани қўриқлаб ётибсизу, бизлар нимани ўғирлаймиз.

Чол яна сийрак, кузалмаган соқолини селкиллайтиб пихиллаб кулди.

— Ҳа, занғар-а. Гапни боплайсан. Папиридан бер. Қодир унга сигарет узатди.

— Нос бор,— деди Шухрат чўнтагини кавлаб.

Чол унга эътиборсиз, Қодир ёққан оловга сигаретини тутди. Кейин яна гап қотди.

— Ана шу қоровулхона маники. Дарвоза калити

манда. Ойлик бериб турибди. Ётаман худо деб. Лекин боққа зогни ҳам ўтказмайман.

— Шундай қилиб, бово, боғингизни бошдан-оёқ кезиб чекдик,— деди Шухрат яна гап жilовини қўлига олиб.— Ҳеч вақо йўқ. Золдориларни қурутдиларинг. Ҳеч қурса довча-повча еб келардик, закуска қилардик. Гилос ўишган бўларди, унйам қўпориб ташлагансизлар.

— Э, катталар-да! Ҳозиргилар ишни кўзини билади. Гилосу, золдори билан план тўлармиди. Шартта кесиб олмайшафтоли қилди. Уч йил ўтиб планиям, бозориям гул таб кетди.

— Шафтолиси ўтин бўпти-ку, бово,— деди Шухрат.

— А, бияғига худо пошшо!

— Бово, биз барибир насибамизни қолдирмадик,— деди Қодир.

— Шийпоннинг орқа бетида тўрт дарахт сариқ гилос қолган экан.

— Ростми?

— Ҳа-да, азиз меҳмонлар учун махсус қолдиришган экан. Манави Шухратбойингиз биларкан. Ҳар бири-миз биттадан дарахтга чиқиб, тўйгунча едик. Айтмоқчи, биз ҳам меҳмонмиз, бово. Армияга кетяпмиз.

— Мана, бошимизди кўринг, тап-тақир,— Шухрат шундай дея Шавқиддиннинг бошига бир шапати урдиди, ўзи четланди.— Уста ҳаққи,— деди қўлини кўксига қўйиб.

— Хуллас, бово, роса едигу, инсоф қилдик. Ҳам хўрдани, ҳам бурдани, демадик,— деди Қодир ҳангомани яқунлаган оҳангда.

— Э, мани ҳақимди обкелмабсизлар-да.

— Эртага бово, эртага,— у шундай дея чолнинг ёнидан ўтиб дарвоза тарафга юрди.— Очинг энди, қани, биз чиқиб кетайлик.

Имом чол афтидан ҳангоматалаб бўлиб тургани боис истар-истамас дарвозани очди. Йигитлар олдинма-

кетин кўчага чиқишди. Имом чол уларни сал олислатди-да, кейин Шавқиддинни чақирди.

— Э, бияққа қара, Шавқибой.

Шавқиддин орқасига қайтиб чолга яқинлашди. Шериклари қизиқсиниб кутиб турди.

— Отанга айтсанг, кейинги ҳафта менга учраса.

— Нимага?

— Гап бор-да. Ҳалиги уватда экиб ташлаганман. Тўрт-беш кунда роса етилади. Қанорини тўлдириб бераман, олиб кетади.

— Нимани, бово?

— Ошқадини-да, нима бўларди, содда болам.

— Э, боринг-е!

Шавқиддин қўл оилтаб орқасига қайтди. Чол пихиллаб кулди. Унинг кулиши йигитчаларнинг кулгисини кўзгади.

Улар қишлоққа киришди. Орқадан Имом чолнинг гудраниши, улкан темир дарвозанинг даранг-дуранг қилиб ёпилиши, йўғон занжирнинг шалдираши эшитилди.

Бир пайтлар бу улкан дарвоза бўлмаган. Боғ атрофи ҳам ҳозиргидек бир қисми уч энлик пахсадевор билан, қолгани икки одам бўйи сим тўр билан ўраб олинмаган. Тўғри, у пайтлар ҳам қоровуллар, ўғригина болалар ҳам бўлган, албатта. Аммо, ўша болакайлар эрта кўкламдан кеч кузгача қачон боққа оралашмасин бебаҳра қолишмаган. Олма, узум, шафтолидан ташқари ҳам худонинг яна кўпгина неъматларига оғзилари теккан. Гилос, ўрик, олча, писта, бодом, жийда, ёнғоқ... деган нарсалар бўлган. У замонларни бу ўсмирлар деярли эслолмайди...

Йигитчалар бир дарвоза ёнида тўхташди. Кўча четида, чоғроққина ариқ бўйида ётган бужур тол танасига тизилиб ўтиришди. Яккам-дуккам деразаларда чироқ кўринар, кўчада қадам тинганди.

Қодир кўкрак чўнтагидан сигарета чиқариб, шерик-

ларига улашиб чиқди. Шуҳрат сигаретини қулоғига қистирди-да, нос чекди. Акбар бўлса, кўкрак чўнтагига солиб қўйди.

Қодир юзи олдини тутун қоплатиб, бурқситиб чека бошлади. Ҳар сафар ичига тортганида сигарета чўғи ёниб кетгудай яллиғланар, юзини ёритар, сал ўтиб қуюқ тутун ичида кўринмай қоларди. Шавқиддин шарпасизгина тутунни ичига тортарди-да, секин пастга ёки орқасига пуфларди. Одатланмагани туфайли чоғи ўн-ғайсизланарди. Ҳеч ким чурқ этмасди.

— Жуда қизиқ бўлдимми-а?— деб гап бошлаган Шуҳратни Қодир жим қилди:

— Аввал носингни чекиб ол, кейин,— деди. Кейин Акбарга ўгирилди.

— Нега чекмаяпсан?

Бола индамади.

— Чекавер, энди кичкина эмассан.

Шуҳрат носини тупурди-да, гапга аралашди.

— Ҳеч бало бўлмайди. Уша Навоий бобонг даврида ҳам чекишган. Чилим чекишган. Э, бу малимларингнинг гапига қулоқ солсанг, нималар дейишмас экан. Хўп, дейсан-да, орқадан билганингни қилаверасан. Уларга ҳам шуниси керак.

— Домлани айтганини қилгину, қилганини қилма...

— А-ҳа, балли, ош... э, Шавқибой. Зўрсан.

— Аслида сенинг билганинг тузук,— деди Қодир ўйчанлик билан.— Тўғри қиласан.

— Тўғри қиласан,— деди Шуҳрат ҳам дарҳол ясама жиддийлик билан.— Бўладиган болага бунақа ишлар ножойиз.

— Фақат бу йил училишега боради-да, хароб бўлади.

— Мана бизга ўхшаб,— деди Шуҳрат.— Қодир аканг зўр математик эди сендайлигида... Бир ҳисобда шуниси тузук. Нимага керак бунча бош қотириб. Шундайми, Ошкадибой, э, узур Шавқибой. Ман буткул айтмай

қўювдим. Ана, бовонг эслатди. Нима деди, отанг қанор опкелсин дейдими?

— Эй, жағингга барака, кўп вайсама,— деди Қодир уни елкаси билан нуқиб. Кейин Акбарга ўғирилди.

— Тошни опчиққин, бир терлайлик.

Акбар ҳовлисидан икки пудлик тош кўтариб чиқди.

Қодир кўйлаги енгини тирсагигача шимарди-да, тошга эгилди. Уни кўтариб, оёқлари орасида у ёқ, бу ёққа бир икки силтаб, тепага кўтарди. Бир зум тик тутиб, елкасига туширди. Яна кўтарди, туширди. Шухрат санаб турди. Саноқ ўнга етганда тош гурсиллаб шағал тўшалган йўлга тушди. Кейин Шухрат ўрнидан турди. Еттитага аранг етказиб, «уф-ей бўлди», деб ташлади. Шавқиддин олтигада тўхтади. Акбарнинг назарида у яна анча кўтариши мумкин эди-ю, жўраларидан истиқола қилиб ташлагандай туюлди.

Йигитлар яна тол танасида тизилиб, у ёқ-бу ёқдан бирпас гаплашишди-да, биринчи бўлиб Шухрат қўзғалди.

— Хўп, жўралар, уй-уйига, така тўйига, бир хўрозим бор, худонинг йўлига. Қани, тарқаламиз.

— Нима бунча?

— Борайлик, бўлди-да энди. Айландик, кўрдик, сайрибоғ бўлди, ўғрилик бўлди. Энди ухлаш керак.

— Бўпти, санга жавоб. Бориб уйқунгни ол. Ҳали у ёқда зор бўласан уйқуга. Эрталабгача картишка арчтириб чиқаман.

— Кўрамиз ким кимга арчтираркан.

— Бўпти. Эртага келишганимиздай-а? Хайр.

Шавқиддин ҳам ўрнидан турди.

— Мен ҳам борай, қишлоқдан тоғаларим келганди.

— А, яша, уйингда меҳмону сен кўчада ўғирлик қилиб юрибсан,— дея беозор қулди Қодир.— Айтсанг бўлмайдим, меҳмоним бор, деб.

— Жўра дегани шунақа бўлади,— деди Шухрат.— Эртага армияда тоғолар эмас, жўралар асқотади.

— Бўпти, боринглар.

— Ҳа, ўзинг-чи?

— Ман кейинроқ.

Қодирнинг Акбар билан ёлғиз қолгиси бор эди.

Анчагача сўзсиз ўтиришди. Ниҳоят, Қодир тилга кирди.

— Дадангга айтдингми?

— Йўқ ҳали.

— Бунақа судрайверма-да. Кеч бўлса, кейин фойдаси йўқ. Ё ўзим учрашайми, сен уялсанг.

— Йўқ, ўзим айтаман.

— Ҳадеб бир гапни эзмалаяпти демагину, сен унча яхши тушунмаётганга ўхшайсан. Билдингми? Хароб бўласан. Лекин мен бунга истамайман. Акмал аканг қийналгани етар. Шунча сарсон бўлганига яраша бирор нарсага эришса яхшику-я!..

Акмал икки йил бурун Тошкентга ўқишга кетганди. Болалигидан орзуси кино артисти бўлиш эди. Тўғри театр ва рассомчилик институтига ҳужжат топширди. Имтиҳондан йиқилдию, лекин қишлоққа қайтмади.

У Тошкентдан юборган биринчи хатидаёқ шундай ёзганди.

«Укажон, ўқишга киролмадим. Бундан хафа эмасман. Ўзим ҳеч нарса билмас эканман. Тўғри, училишида умримиз беҳуда ўтди. Лекин мустақил ўқисам, биров қўлимни ушламасди-ку. Энди кўр бўлиб етгинчи синф программасидан бошлаб ўқиб ётибман.

Бир яхши одам билан танишдим. Зўр одам. Уни танийсан: «Мафтунингман» фильмида тракторчи йигит ролида чиққан. Шу киши мени «Ўзбекфильмга» олиб бориб ишга жойлаб қўйди. Қанақа ишлигини айтмайман, шарт эмас. Кейинги йил албатта ўқишга кираман. Бўлмаса армиядан кейин ҳаракат қиламан.

Гап шу, агар аканг қишлоққа шўппайиб қайтса, афтига қарамагин...»

Акмал балки Қодирга ҳам бу гапларни ёзгандир. «Акбарга айт, училишига бормасин», деб ҳам тайин-

лагандир. Ишқилиб кейинги кунларда Қодир шу гапга қаттиқ ёпишиб олган.

— Бормайсан, тамом! Гапимга кирмасанг, аканг эмасман,— дейди.

Акбарнинг бўлса боши қотган. Хўп, ана дадасига айтсин. Дадаси директорга учрасин. Директор кўнсин. Лекин, бир ўзи ўттиз қиз билан ўқийдими? Иккита синф ўғил болалари ёппасига кетадию, у ажралиб қолаверадими?..

Акбар ўйлай-ўйлай кўнглидагини очиқ айтди. Охирида:

— Бундай қилолмайман, мени тушунинг Қодир ака,— деб қўшиб қўйди. Хижолатдан аъзои-бадани мисдай қизиб кетганди. Қодир бир зум ерга тикилиб жим қолди. Кейин бирдан бошини кўтарди-да, ўжар бир қатъият билан деди:

— Билмайман! Сен шу ерда қолишинг керак, вас-салом! Уша ўттиз қиз билан бирга ўқишинг шарт! Майли, қиз бола дейишсин. Икки йил чидайсан.— Қодир қизишиб, ўрнидан туриб кетди. Сигарет тутатиб олди-да, у ёқдан-бу ёққа асабий юра бошлади. Жаҳл устида қаттиқ гапириб юбормаслик, ўзини босиб олиш учун шундай қилаётганди. Ниҳоят, тинчланиб, йигитчанинг ёнига келиб ўтирди. Сигаретасини оёғи остига ташлаб эзгилади-да, паст, шикаста овозда деди:

— Сен битта нарсани тушунгин, укажон. Бу Дархон қишлоқ деган жойдан ҳам тузукроқ бир одам чиқсин бундай. Қачонгача биз, бечоралар икки дарё ўрта-сида ғимирлаб юрамиз, ахир?

Улар энди деярли гап-сўзсиз ўтиришар, ўртада қандайдир ўнғайсиз ҳолат пайдо бўлган эди. Қодир Акбарга нимадир демоқчи бўлардию, аммо тилига чиқаролмай қийналарди. Акбар буни сезиб турар, нима демоқчи эканлигини ҳам тахминан фаҳмлаган, аммо шу топда унинг мушкулини қандай осонлаштиришни билмасди. Ўртадаги ўнғайсизлик шундан эди.

Боғ тепасидаги баркашдек ой тобора юқорилаб борар, атрофда хушбўйга тўйинган баҳор шабадаси кезарди. Ариқ тўла бўтана сув деярли шарпасиз оқиб борарди.

— Бўпти, мен борай бўлмаса.

Қодир ўрнидан турди. Чамаси айтар гапини кейинроққа суришга қарор қилганди.

* * *

Акмал Тошкентга жўнаб кетдию, оилада бош ўғил бўлиб қолган Акбар дастлаб жуда гангиб юрди, Акасини қўмсаб, ич-ичидан сиқилди. Бўлмаса ёлғиз эмас, катта-кичик бир қанча укалари бор эди. Аммо улар ҳар доим унга ақл бўлиб, керагида тергаб, керагида эркалаб турадиган Акмалнинг ўрнини босолмасди-да.

Акбар кўп ўтмай акасининг яқин дўсти Қодирга боғланиб қолди. Бир сўзли, мард, серзарда бу йигит кўп жиҳатдан акасини эслатиб турармиди, ишқилиб, унга қаттиқ меҳр қўйди. Бўлмаса биров билан эл бўлиб кетиши жуда қийин эди. Қодирга ҳам бу камгап, ҳийлагина мағрур, кўз қарашлари сокин ва ақлли йигитча маъқул тушиб қолганди. Бўш вақт топдими, уни излаб келар, иккиси бир чеккада ўтириб (кўпинча ариқ четидаги ўша тол кундада) узоқ-узоқ суҳбатлашишарди. Четдан кузатган одам, ўзидан уч ёш кичик бу йигитча билан нималарни сўзлашаркин бунча, деб ажабланиши турган гап эди. Қодир қаёққа бормасин, иложи борича Акбарни ҳам эргаштириб оларди.

Қодир, Шуҳрат, Шавқиддин — уччалови тенгдош. Аммо улардан анча кичик Акбар ҳам шу давранинг тенг ҳуқуқли аъзоси. Унга алоҳида эътибор беришади, кўпинча унинг кўнглига қараб иш тутишади. Айниқса, Қодир. Бирор иш бошлашмоқчи бўлишса Қодир энг аввал Акбарга қарайди. У нима деса, шу. Жўраларининг оғзига уриб бўлса ҳам Акбарнинг фикрини амалга оширишга интилади. Бугунги «боғ сайри» ҳам Акбар-

нинг таклифи билан бўлган эди.

Иккиси ёлғиз қолдимиз, кўнглидагини сира яшириб ўтирмайди, очиқчасига гапириб ташлайверади.

— Биласан, менинг укам йўқ,— деганди у бир сафар,— сени укам деганман. Сингилларим ўз йўлига. Сени жуда яхши кўраман. Вақти келиб, балки куёвим бўларсан... Ҳа, нима қипти, айтиб бўладими?! Лекин бу ҳақда сен ўйламаслигинг керак. Бўладиган одам бунақа гаплар учун бош қотириб юрмайди. Аввал сен ўқиб, мақсадга эриш. Қолгани ўз-ўзидан битади. Уй-жой, мол-дунё, хотин сени ўзи қидириб топади... Училишида бир чечен оғайним бор. Шу айтади. Бизда шунақа одат бор, дейди. Кўришдики, бир талант етиш-япти. У шоирми, олимми, бошқами, фарқи йўқ, дарров ўртага олишади. Қани гапир, дейишади. Сенга нима керак, нимадан қийналяпсан, айт. Мана, биз тайёр қиламиз, дейишади. Яқинлар, қариндош-уруғлар ҳар ким топганини ўртага ташлаб, ҳалиги йигитга барча шароитни тахтлаб беришади. Ановинга эса фақат ўқиш, ёзиш, ўзини кўрсатишгина қолади, холос, дейди. Бизларда-чи, бунақа гаплар қаёқда! Уқишга жўнаётган ўғилларига қайтишингда совун олиб кел, кўп ҳаяллама, деб қолишади. Акмалга ўхшаб, ўжарлик билан шаҳарда қолганларнинг устидан эса кулишади. «У ёқда ҳам совун тақчил экан-да. Фалончининг ўғли тополмай юрибди, шекилли» дейишади¹. Аканг бир йил Тошкентда яшади. Армиядан кейин яна ҳаракат қилади. Умри эса ўтиб боряпти. Лекин сан бунақа қийналмаслигинг керак. Омон бўлсам, бунга йўл қўймайман. Билмадим, ким бўлиб чиқасан-у, лекин катта одам бўлишинг аниқ...

Акбар Қодир акасининг гапларини бир-бир эслаб

¹ Қир совун тақчил пайтлар Қирқдархондан бировнинг ўғли Тошкентга ўқишга жўнаётганда, отаси: «Уқишдан йиқилсанг, совун опкелиш эсдан чиқмасин. Тошкентда сероб дейишади», деб тайинлаган экан. Бу гап шундан қолган.

жилмайиб қўйди. У ишком остидаги сим кароватида сийрак ток япроқлари орасидан жимир-жимир юлдузларни томоша қилиб ётар, уйқуси тамом ўчиб кетган эди.

«Қатта одам бўлишинг аниқ!...»

Келажакда ким бўлади, қайси соҳани танлайди, Акбар ҳозирча бир тўхтамга келолгани йўқ. Фанлардан ўзлаштириши яхши. Математикани, физикани севади, адабиётни ҳам... Лекин икки ойки, тарихга қаттиқ берилган. Узиникини, кейин тўққиз, ўнинчи синфлар тарих дарсликларини, икки томлик «Самарқанд тарихи» китобини бошдан-оёқ ўқиб чиқди. Энди бадий асарларнинг ҳам нуқул тарихий мавзуда ёзилганини топиб ўқишга ҳаракат қиларди.

Воқеа бундай бўлган эди.

Учинчи чорак охирида тарих муаллимаси турмушга чиқиб кетди-да, мактаб директори университетга бориб, кечки бўлим талабаларидан бирини бошлаб келди.

Янги муаллим — Набиев, қотмадан келган, ўрта бўй, серҳаракат, чиройи очиққина йигит экан.

Акбар яхши эслайди, ўша куни учинчи соат тарих эди. Лекин назарида кунбўйи нуқул тарих дарси ўтилгандай...

Ўқувчилар билан бир-бир танишди. Узини таништирди. Шаҳарда, Регистон яқинидаги маҳаллада турман, деди. Кейин савол берди. Регистон ҳақида нима биласизлар? У ерда нечта мадраса бор, номлари нима, кимлар қурдирган, деди. Болалар жим ўтираверди, шу пайтгача ҳеч ким уларга бу ҳақда гапирмаган, сўрамаган, ўзлари ҳам қизиқишмаган эди.

Акбар қўлини кўтарди. Бу унга хос одат эмасди: ҳеч қачон дарсда қўл кўтармас, мабодо ўқитувчи ўзи сўраб қолгудай бўлса ўрнидан вазмин қўзғаларди-да, собит бир осойишталик билан жавоб бера бошларди. Жавоби ҳайратланарли даражада пухта бўларди. Ҳозир эса синфдошлари жим ўтираверишгани учун янги ўқитувчидан уялдими, беихтиёр қўл кўтарди.

Набиев унинг жавобидан қааноатланиб, «Раҳмат, Акбаржон, ўтир» деди. Акбар ҳайратланди: «Отимни дарров эслаб қоптилар-а!»

— Энди, укалар, гап бундай,— деди ўқитувчи ўрнидан туриб, кейин парталар орасида оҳишта юриб сўзлай бошлади.— Биз яшаб турган дунё жуда кўҳна дунёдир. Шунга яраша унинг жуда кўҳна, жуда мураккаб, жуда улкан тарихи бор. Мана, биз шаҳримиз Самарқанднинг, республикамизнинг ҳамда иттифоқимиз тарихини беш қўлдай билишимиз керак, деймиз. Бундан ташқари бошқа мамлакатлар тарихини ҳам қизиқиб ўрганамиз. Бу яхши. Лекин бир нарсани унутмайлик. Биз аввало ўз хонадонимиз тарихидан воқиф бўлишимиз керак. Қани, кўрайлик-чи, илдизларимиз қаёққа бориб тақалади? Авлод-аждодларимиз кимлар ўтган? Биз яшаб турган маҳалланинг ёки қишлоқнинг қандай ўтмиши бор?

Кеча бу ерга келаётиб, такси тўхтатдим-да, фалон колхозга олиб борсангиз, дедим. Ҳайдовчиси кексагина одам экан, «Дархонгами, қани, кетдик», деди дарров. Йўл бўйи ҳалиги киши билан гаплашиб келдик. Азалдан бу тарафларни ёқтираркан. Шунинг учун бу ёққа кўп қатнаркан. Дархонга олиб боринг, деган одамнинг раёйини сира қайтаролмас экан. «Эй, илгариги Дархонни билмайсиз,— дейди ҳалиги киши.— Жаннатдай жой эди. Қовуни, узуми Сиёб бозорида талаш бўларди. Ҳозир эса акси, дархонликди ўзи бозордан ташийди», дейди. Дарё кўпригидан ўтганимиздан кейин бир маҳал сўраб қолди. «Ука, қайси Дархонга борасиз?» Дархон никитами, дедим. Йўқ, саккизта, дейди. Ҳазиллашманг, десам жулади. Кейин Бошдархон, Қирқдархон, Пўлатдархон, Янгидархон дея номма-ном санаб берди. Мен буларни биринчи эшитишим эди.

Хуллас, болалар, мана, саккизта Дархонларинг бор. Ана шу қишлоқлар тарихини биласизларми?

— Э, малим, бу ерда тарих нима қилади,— деди ўйламай-нетмай Тоҳир деган қирғиз қовоқ бола. У шартакиликда акаси Шухратнинг худди ўзи эди.— Аввалги замонда бу ерлар ғиж-ғиж чангалзор — дайравот бўлган.

— Йўқ, бу нотўғри, Тоҳирбой,— деди Набиев унинг рўпарасида тўхтаб. Кейин яна ўша вазминликда давом этди.— Жуда нотўғри. Ҳар бир тошнинг, ҳар бир хаснинг ўз тарихи бор. Ҳали-ку бутун бошли қишлоқлар булар. Номланишининг ўзида қанча маъно бор. Бошдархон — Дархонлар боши. Энг юқорида жойлашган. Қолхозларинг, йўқ, фақат колхоз эмас, бутун Миёнқол ўша ердан бошланади. Мен эшитдим, Озоддархон деган қишлоқларинг илгари Қулдархон деб юритилган экан. Нега шундай? Билмаймиз. Бу яхшимас, укалар. Энг ёмон иллат-бепарволик.

— Малим, мумкинми?

— Марҳамат.

Тоҳир яна ўрнидан турди.

— Боя сиз Янгидархон дедингиз-ку, аслида Янгидархон эмас.

— Хўш, хўш?

— Ошкадидархон.

Синфда гур кулги кўтарилди.

— Ана, қизиқ экан. Нега шунақа?

— Одамлари ошкадихўр,— деди орқада ўтирганлардан бири деярли шивирлаб. Бироқ, ҳамма эшитди. Яна кулги кўтарилди.

— Ўзинг ошкадихўрсан!

Бу гапни Тоҳирнинг ёнида ўтирган озғин, маллагина йигитча айтди. Унинг аллақачон қовоғи солинган, ранги ўча бошлаганди. Аммо бошини кўтармасди. Жўрасининг аҳволини кўриб, Тоҳирнинг қитмирлиги тутди.

— Ҳа, ёлғонми,— деди уни елкаси билан нуқиб.

— Ёлғон!

— Томорқаларинг чеккасида калладай-калладай бўлиб осилиб ётади-ку!

Баҳсга бошқалар қўшилди.

— Нима, ўзларинг экмайсизларми?!

— Биз экамиз, лекин молларга едирамыз.

Синфда гур-гур кулги кўтарилиб, даҳанаки жанг тобора кучайиб борарди. Набиев кулимсираганча бир четда кузатиб турди-да, аммо ҳеч кимни тартибга чақирмади. Болалар ўз-ўзидан ҳушёр тортиб, тинчланишди. Шунда Тоҳирнинг орқасида ўтирган, кўринишдан чапанироқ, тикмачоқ гавдали бола ўрнидан турди.

— Бу қишлоқди тарихини мен биламан,— деди кулимсираб.

— Қани, эштайлик.

— Қадим замонда бир ошкадиқишлоқлик Оқтепа бозорига борибди, Жомбойга. Атроф қоронғи экан. Апил-тапил бир семиз молни сотиб олибди-да, уйига опкелибди.— У гапираркан лаб-лунжини йиғиштиролмай ҳадеб илжайр, Тоҳирнинг ёнида ўтирган малласоч йигитчага дам-бадам қараб қўярди. Йигитча эса жаҳлига чидаёлмай гоҳ қизарар, гоҳ оқарар, лекин бу қитмирликларга муносиб жавоб қайтаришнинг ўрни эмаслигиданми ёки қандай жавоб қайтаришни билмаётганиданми олдидаги китобга қадалганча миқ этмай ўтирарди. Тикмачоқ гавдали йигит «тарих» сўзларди.— Молини оғилхонага боғлабди-да, кампирини апил-тапил чақирибди.

— Тез бўл, бунни соғиб ол, сути оқиб кетяпти, дебди.

Кампири сатил кўтариб, ҳаллослаб оғилга кирибди-да, додлаб қайтиб чиқибди.

— Ҳой, чол ўлгур, қани опкелган сигирингиз. Бу новвос-ку! Қанақа ошкадикалласиз,— дебди.

Ошкадиқишлоқ дегани ўшандан қолган экан..

Синфда яна ғала-ғовур, кулги, айтишув бошланди.

Акбар нариги қаторда ўтирган Дилрабога кўз қирида қараб қўйди. Қизчанинг ингичка қошлари чимири-

либ, қизариниб боряпти. Яна бир оз шунақа гап-сўз давом этса ё йиғлаб юборади, ё синфдан югуриб чиқиб кетади. Унинг феълини Акбар яхши билади. Жуда ориятли, сержаҳл қиз. Дилрабо Акбарнинг нигоҳини пайқади-да, дафтарига тикилди. Ҳадеб бир нималарни ёзиб, чиза бошлади. Пастки лабларини қаттиқ тишлаб олганди.

Акбар ғалати аҳволда қолди. Қани, иложини топса-да, бу даҳанаки жангга барҳам берса.

Набиев бир нечта йигит-қизчанинг қизариб-бўзариб бораётганини кўрди-да, кулимсираб гапни бошқа ёққа бурди.

— Хуллас, болалар, биз ишни ўз остонамиздан бошлашимиз керак. Бунинг хосияти катта. Масалан, мана, мен бобом, бобокалонларим ҳақида суриштириб билдим, дейлик. Улар ким эди, касби-кори нима эди, яшаш тарзи қанақа эди, энди менга аён бўлди. Лекин фақат шуларни билиб олдимми? Йўқ. Мен аждодларимни ўргана туриб улар яшаган маҳалла ҳақида, улар яшаган муҳит ҳақида, замон ҳақида тасаввурим кенгайди. Кейин бундай қарасам менинг хонадоним тарихи маҳаллам тарихининг, маҳаллам эса Самарқанд тарихининг ажралмас бир қисми бўлиб чиқади. Энди биламанки, мен бу ерга осмондан тушмаганман. Қадим бу тупроқда аждодларим хоки бор. Керагида манглай тери, керагида юрак қони шу заминда тўкилган. Обидаларида бармоқ излари қолган. Шонли тарихида аждодларим ҳиссаси бор...

Буларни билиб олганимдан кейин, бу ернинг ҳар бир хору хаси мен учун аввалгидан ҳам табаррукроқ бўлиб қолмайдими? Уларни кўзимга суртгим келмайдими? Худди шунингдек, мана, Дархон қишлоқ Миёнқолнинг ажралмас бўлаги. Самарқанднинг шундоқ биқинида жойлашган. Биз майли Спитамен, Улуғбек, Бобур Мирзо деб узоққа бориб юрмайлик. Номоз қасоскорни олайлик. Бутун Миёнқол бўйлаб ҳаракат қилган. Қўшни

қишлоқ Даҳбедга келган одамнинг Дархонга оёғи етмаганмикан? Номознинг йигитлари орасида дархонликлар бўлмаган, деб ким айта олади? Еки бўлмаса «Буюк Миёнқол қўзғолони»дачи. Мана бу юпқа китобчадан эса,— ўқитувчи стол устидаги дарсликни олиб болаларга кўрсатди,— Номоз ҳақида ҳам, Миёнқол қўзғолони ҳақида ҳам маълумот тополмайсиз. Лекин халқнинг ичида гапи кўп. Айниқса, кексаларда, Сўрабсуриштириб юрсангиз, қизиқ-қизиқ нарсалар айтиб беришлари мумкин. Еки ноёб китоблар чиқиб қолиши мумкин. Умуман, болалар, биз дарслик бўйича темаларни ўтиб бораверамиз-да, шу билан бирга, қишлоқлар тарихини ўрганамиз. Кейин Самарқанд тарихига ўтамыз. Экскурсиялар уюштирамыз. Кеч бўлса ҳам шу ишларни бошлаймиз...

Акбар ўша кундан бошлаб тинчини йўқотди. Дастлаб Дилрабодан «Ўзбекистон тарихи» дарслигини сўраб олди-да, бир кечада бошдан-оёқ ўқиб чиқиб, қайтариб берди. (Бу китобдан синфда атиги уч ўқувчида бор эди, холос) Сўнгра тўққиз-ўнинчи синфлар дарслигини ўқиб туширди. Кутубхонадан икки томлик «Самарқанд тарихи» китобини топди. Варақлари бир марта очилмай, чанг босиб ётган экан. Китоб уни ўзига буткул боғлаб олди. Кўзига энди бошқа машғулот кўринмас, болаларга қўшилмас, турли фанлар бўйича берилган топшириқларни шоша-пиша бажарарди-да, китобга шўнғирди. Баъзида ўз-ўзидан отасини саволларга кўмиб ташларди. Шунда отаси баҳоли-қудрат жавоб беришга интиларди-да, ноилож қолган пайтлари гапни ҳазилга бурарди: «Ўғлим, энди мендан трактир ҳақида, темир-терсак ҳақида сўра, беш баҳога жавоб берай», дерди.

Акбар Самарқандга оид қандай тарихий воқеа ҳақида ўқимасин, унинг бир чеккасини ўз қишлоғига олиб бориб боғлар ва бунга мантиқан асос ҳам топа оларди. Уни ҳаяжонга солган маълумотлар хотирасига қат-

тиқ ўрнашар, тез орада аниқ лавҳага айланиб хаёлида жонланар, узоқ пайтгача кўз олдидан кетмай қоларди. Бу лавҳаларда гоҳ Спитамен, гоҳ Номоз қасоскор ўз суворийлари билан от ўйнатиб қишлоқ кўчасидан ўтиб бораётган бўлар, таниш кампир-чоллар кўча четида туриб уларни дуо қилар, бир нечта қишлоқ йигити шошапиша отга миниб сафга қўшилар, болакайлар сурон солиб орқадан югурар, суворийлар қишлоқдан чиқишгач, ё Оқдарё, ё Қорадарё тарафга от қўйишар, қуюқ чанг-тўзон ичида бир зумда кўздан ғойиб бўлишарди.

Гоҳида муғулларнинг Афросиёбни ҳар ёқдан ҳалқа шаклида ўраб келаётган ҳолати кўз ўнгида пайдо бўлади. Олдинда яқин-атроф қишлоқлардан ҳайдаб келинган деҳқонлар — аёллар, чоллар, болалар боради. Мўғул лашкарлари эса уларнинг панасида қалъа деворларига яқинлаша бошлайди. Ҳимоячилар ҳайрон. Бошлари қотади. Бу орада мўғуллар деҳқонларга девор остидаги хандақларни дарахт кесиб, шох-шабба, харсанглар билан тўлдиришни буюради. Бўйин товлаганларни тириклай хандақларга ташлайверади. Акбар ҳайдаб келинган деҳқонлар орасида ўзига таниш кишиларни ҳам илғаб қолади. Аста-секин тенгқур жўраларини, ўзини ҳам шу ерда кўради. Ёт тилдаги бақирӣқ-чақирӣқлар қулоғи остида янграй бошлайди. Шу пайт қалъа дарвозаси шаҳд очилади-да, ичкаридан кучли ҳайқирӣқ билан отлиқ ҳимоячилар отилиб чиқади. Улар деҳқонларга «четланинг, четланинг» дея бақирганча мўғуллар устига ёпирилишади. Атрофни қилич ва найзалар жаранг-журунги, отлар кишнаши, ҳимоячиларнинг қаҳрли ҳайқирӣқларини саросимада қолиб оёқ остида янчилаётган ёвнинг дод-войлари тутиб кетади. Жанг қизийди. Яқин-атрофдаги мўғуллар қириб ташланади. Аммо узоқда душманнинг жуда катта мадад кучи кўринади. Ҳимоячилар барча чол-кампиру болаларни олиб, қалъага чекинишади. Оғир дарвоза яна бекилади...

Акбар ўша кезлари шаҳарга бориб келиш фикрига тушиб қолди. Узини ёлғиз юбормасликлари аниқ эди, шу боис Қодирдан илтимос қилди. Иккиси дастлаб Афросиёб харобаларида узоқ айланишди. Кейин Самарқанддаги барча қадамжоларда бўлишди. Акбар қаёққа борамиз деса Қодир олиб борди. Кунбўйи юравериб тинка-мадори қуриган бўлса-да, сездирмади. Бир тарафи уялса, бир тарафи унинг шаҳдини қайтаришни истамади. Яна бир тарафи муштдеккина боланинг ҳар бир ёдгорликни кўзлари ёниб кузатиши, рангин нақшларга сеҳрланиб тикилиб қолиши, ўз-ўзидан ғаройиб ҳодисаларни ҳикоя қилиб кетишлари (айниқса, Афросиёбда) уни қаттиқ ҳайратга солган эди. Унга нисбатан тобора меҳри товланиб борар, шу билан бирга кўнглига ғулу оралаб, «ишқилиб кўз тегмасин», деб кўярди дам-бадам ичида... Ким билсин, Акбарнинг келажакда катта одам бўлиб чиқиши аниқлигига балки ўша кун қаттиқ ишонч ҳосил қилгандир. Бу йўлда унга фидойи мададкор бўлишга ҳам ўша кун онт ичгандир.

Бугунги «боғ сайри» таклифи Акбардан чиққан эди. Уч ўртоқнинг хизматга жўнайдиган куни маълум бўлгач, Акбар кўпдан ўйлаб юрган фикрини ўртага ташлади.

— Келинглар, бир иш қиламиз,— деди тортиниброқ. У кам гапирар, ҳеч маҳал ўйламай-нетмай бирор сўзни тилига чиқармасди. Тилига чиққан сўзи эътиборсиз ҳам қолмасди.

— Хўш, хўш,— дея унинг оғзига тикилишди.

— Эртага кечаси боғ айлансак. Кейинги кун Қорадарё бўйига чиқамиз. Ундан кейин Оқдарё бўйига...

— Боғда нима бор, Акбар?— деди Шуҳрат дабдурустан.— Ейдиган, ўғирлайдиган ҳеч вақо йўқ. Уруш-уруш ўйнайдиган вақтимиз ўтган. Хўп, агар ҳурлиқолар билан жуфт-жуфт бўлиб сайр қилсак, унда

бошқа гап. Бунинг эса ҳозирча иложи йўқ. Ундан кўра ҳар кеча биттамитаникида навбат билан тўпланишамиз. Худо деб чўзилиб ётамиз. Отамиз, мириқамиз. Ҳали у ёқда олти ой онамизди кўрсатишади раз, два деб. Тўғ-рими?

Акбар ўз фикрини қандай тушунтиришни билмай қизарди. Нима десин?.. Ой чиқиб турибди. Жимир-жимир юлдузлар. Шабада эсяпти. Гулга кирган дарахтлар сукутда. Оёқ ости тизза бўйи ўт. Тўртовлон ўйчан, оҳиста гурунглашиб, битта-битта юриб боришмоқда... Бундай манзара кейин бир неча йиллар, балки умуман қайтарилмас. Хизматда эслаб юришади. Эслаганда кўнгил кўтарилади. Акмал акаси шундай деб ёзяпти-ку. Ушанда иккимиз яхши иш қилган эканмиз. Эсласам, дилим ёришиб кетади, дейди... Лекин бу гапларни Акбар ҳозир қандай тушунтирсин? Нима деб тушунтирсин? Ўзлари тушунмагач...

Бироқ Қодир ҳар галгидек унинг жонига ора кирди.

— Бўлди. Акбар нима деса шу, гап тамом,— деди.— Ана шу режа бўйича иш тутамиз.

Мана, бугун улар атрофни қоронғулатиб, Акбарларнинг уйи олдида тўпланишди. Кейин колхоз боғи томонга йўл олишди. Аввал темир дарвоза олдига келишди-да, бирдан фикрлари ўзгарди. «Ўғирликка тушмоқчи» бўлишди. Боғ биқинидан Кўксой томонга кетган йўл билан юра бошлашди. Йўлнинг икки тарафига бир қатордан тут экилган. Тутлар яланғоч, яқинда, ипак қурти учун каллақаб кетилган. Унг қўлда пахтапоя, чап тараф — олмазор.

Олмазор томон тутқатордан уч қадам жой қолдирилиб темир қувурлар — устунчалар тикланган ва бақувват симтўрлар тутилган. Пахтапоя томон очиқ. Бир пайтлар уч қатор симлар тортилиб тўсиларди. Тутлар танасига ўйиб кириб кетган калта-култа занглаган симлар ўшандан нишона. Энди тўсмай қўйишган. Сабаби, илгари бу кўчадан қўйлар, моллар подаси ўтиб-қайтиб

турарди. Пахтапояга уриб кетиши мумкин эди. Ҳозир эса пода ҳам, пода ёядиган яйлов ҳам йўқ.

Йигитлар ана шу тош йўл билан боришмоқда. Боя айтганимиз, боғ чеккасида кўтарилган симтўр сой бўйига етганда тугайди. Сўнгги қувур-устунча сойнинг шундоқ бетон кўпригига тақаб кўмилади. Бир неча пўлат симлар билан кўприк нарёғидаги тўсинга боғлаб мустаҳкамланади.

Йигитлар сой бўйига етишди-да кўприк тўсинига суяниб чека бошлашди. Асосан Шуҳрат гап берар, Шавқиддин онда-сонда қўшилар, Қодир эса жим эди. Бундан Акбарнинг кўнгли хижилланиб, ўзини ўнғайсиз сезиб борарди. Аслида бу хижиллик кеча, Қодир унинг таклифини жўраларига зўрлаб маъқуллаганидан кейин пайдо бўлганди. Балки мен ростдан ҳам ғалати гап қилдиму улар ёш боланинг раъйи қайтмасин, дейишдим, дея ўзини бугун кунбўйи ҳам койиб юрганди. Ҳозир эса Қодирнинг сукути бу шубҳасини янада кучайтираётганди. Эрта-индин хизматга кетаётган йигитларга бир гўдакнинг гапи билан кечаси улоқиб юриш малол ҳам келади-да, деб ўйларди у ич-этини еб.

Ниҳоят, тўсинларга боғланган симларга осилиб нарёққа ўтишди.

Аввал олмазор оралаб боришди. Олмалар гулини тўкиб, эндигина ғўра боғлаганди. Шафтолизор бошланди. Шафтолилар қишдан бирдай қуриб чиққан, саксовулга ўхшаб ётарди. Шафтолизорни кўндалангига кесиб, токзорга етишди. Симга тортилган ток новдаларида эндигина япроқлар қуюқлаша бошлаганди. Шуҳрат биринчи дуч келган токдан мўрт бир новдасини синдириб олди-да, ғарчиллатиб тишлади.

— Равочдан олинглар,— дея ҳамманинг оғзини сув очтириб, курс-курс чайнаб кетди. Токзор ёқалаб ўн минутлар юришгач, шийпон йўлига чиқишди...

Шийпонда чироқ кўринмас, атроф зим-зиё эди. Улар тўғри бориб шийпон ҳовлисига ўтишди-да, чорсу ҳовуз

ёқасидаги каравотга яқинлашишди. Шухрат шартта туфлисини ечди-да, каравот тўрида чордана қурди.

— Қани, чиқинглар, биродарлар, тортинманглар,— деди. Кейин Қодирга гап қотди.— Сал юракни кенгроқ қилинг, Абдуқодирбой,— деди насихатомуз.— Бу дунёда битмайдиган иш йўқ. Эртага битирамиз.

— Нима деб валдираяпсан,— деди Қодир бепарво.

— Ҳа, энди омади гап-да.

Акбар бу имо-ишорали гаплардан сездики, Қодирнинг паришонлиги бошқа бир нарсадан. Демак, у беҳудага хижолат тортяпти.

— Шийпонда кечаси ҳеч ким бўлмас экан-да,— деди Қодир атрофга кўз югуртириб.

— Илгари қанақа обод жойлар эди. Фонтанчалар ўйнаб турарди ҳовузда. Бир ёқда шашлик, бир ёқда палов муҳайё. Оқ «Волга», кўк «Волга»лар ҳов анов-ёқларда тизилиб турарди. Энди-чи, ҳувиллаб ётибди. Мен раис бўлганимдами!..

— Сан қотирардинг!

— Албатта-да, ана шу каравот четида ўтириб ҳамма ишимни бажарардим.

Шу тахлит гап-сўзлар билан анча ўтиришди-да, бирдан Шухрат қўзғолиб қолди.

— Қани, туринглар, бир ерга борамиз.

— Ҳа, нима гап?

— Шийпоннинг нарёғида турт тўп сариқ гилос бўлиши керак, қуруқ кетмайдиган бўлдик. Тагин мендан қолманглар,— деди мақтаниб.

Карсиллаган муздай гилосдан маза қилиб ейишди. Яна шийпонга қайтиб, чорпояда давра қуришди. Бири олиб, бири қўйиб болалик шўхликларидан гурунг беришди. Кейин ўзлари болакайларга айланиб қолишди: шийпон теварагида бир-бировини қувлаган, ўз-ўзидан кураш тушиб кетган, қийқнириб, хохолаб кимсасиз боғни бошларига кўтаришган...

Акбар ўзида йўқ қувонди. Кечадан бери қийнаган

кўнгил хижиллиги бир зумда тарқаб кетди... Мабодо «боғ сайрига» чиқишмаганида нима иш қилишларини у тахминан биларди: Шуҳрат айтмоқчи, бир ерда тўпланиб, кетар жафосига, деб роса ичган, чеккан бўлишарди. Кейин бачкана қилиқлар, алмойи-алжойи гаплар авж оларди. Акбар эса уларни бу ҳолатда кўришни истамайди. Акс ҳолда кўнгли ноҳуш тортиб, бир неча кун ўзига келолмай юради.

Мана, биринчи кун ёмон ўтмади. Эрта — якшанба, тонгданоқ акалари билан бирга бўлади: Қорадарё бўйига боришади.

Вақт ярим тундан ошган, тўлиной тиккага келиб дам сайин тиниқлашиб борарди. Акбар ойга тикилганча ғалати ҳиссиётларга чўмиб ётаркан, беихтиёр кўзлари юмила бошлади... Бир маҳал қулоғига дарё шалдираши чалинди. Кейин дарёнинг ўзи кўринди. Ой ёруғида ялтираб, жимиллаб оқиб ётарди. Нариги қирғоғида узала тушган Чўпонота қирлари. Кўп ўтмай қуюқ чангалзорни ёриб бир тўп суворий отилиб чиқди. Суворийлар шиддат билан гулдираб келаётган отлари бошини дарё гузарига қайирдилар. Сув заррачалари тўфон бўлиб кўтарилди-да, отларни, ҳатто отлиқларни ҳам кўмиб юборганча тепада туриб қолди. Ҳамма нарса бирдан жонсиз суратга айланди. Жимлик чўкди. На сувнинг овози, на отлар дупурию кишнаши эшитиларди. Бу ҳолат бир неча лаҳза давом этди-да, кейин суратга жон кирди. Отлар оёқлари сувдан кўтарилиб, ҳавода уча бошлашди. Ортда қолган заррачалар аста-секин пастга тушди. Учқур отлар қирғоққа етиб, туёқлари ерга тегиши барабар шағал тош қарсиллаб, учқун сачради. Отлар дупури яна бир кучайди-да, кейин тиниб борди.

Суворийлар сал ўтмай Чўпонота устида пайдо бўлишди...

Бола кўз ўнгидаги ғаройиб манзарани томоша қила-қила уйқуга кетди.

Чошгоҳда йўлга чиқишди. Йўлнинг икки тарафи тутқатор. Тутлар каллакланган. Унг ёқда оқариб ётган қумлоқ пахтапоя. Жўякларда сув жилдирайди. Дала-нинг у ер, бу ерида кетмон елкалаган сувчилар кўринади. Йўлнинг чап тарафи боғ-кеча тунда йигитчалар оралаб ўтган олмазор. Дарахтлар, ўт-ўланлар тонгги шабнамда яшилланиб, сўлимлашиб турибди.

Йигитлар шу йўл билан бир чақирим юришса Кўксоё кўпригига, яна бир чақиримдан сўнг дарё бўйига етишади.

Дарё бўйи қуюқ чангалзор. Чангалзор оралаш жуда мушкул. Сўқмоқ йўл топиш керак. Бир ой, ярим ой бу сўқмоқларга оёқ босмай қўйилса бас, ўт-ўлан қоплаб, билинмай кетади... Тор сўқмоқ бўйлаб кетяпсиз. Олдинда дарё шовуллаб туради. Лекин ҳадеганда унга етолмайсиз... Кетаверасиз. Қушлар чуғур-чуғуридан қулоғингиз битади. Шундоқ оёғингиз остидан «парт» этиб, нимадир ҳавога кўтарилади — ўрдакми, қирғовулми... Кетаверасиз. Гирд-теварагингиз қуршаб олинган. Фақат осмон кўринади. Осмон кўм-кўк, қуёш чарақлаб турибди. Дарё тепасидами, этакроқдами бир парча оппоқ булут осилиб турибди... Кетаверасиз. Юз-қўлларингизни ёввойи жийда шохчалари, қамишу қиёқлар тирнайди. Оғриқ сезмайсиз, аксинча хуш ёқади. Кўзингиз қувнаб, танингиз яйраб, енгил-енгил одимлаб бораверасиз. Ёнгинангиздан қуёнми, тулкими зипиллаб қочиб қолади. Биланглатиб йўғон бир сариқ илонни босиб оласиз. Кетаверасиз... ва бирдан тик жарлик ёқасидан чиқасиз. Беш метрлар қуйида буралиб, тўлқинланиб бўтана дарё оқиб боряпти. Бундоқ эгилиб жар тубига қарайсиз-да, беихтиёр ваҳимага тушасиз: оёқ босиб турган ерингиз дарё устида осилиб турибди. Сув йўғон-йўғон жийда томирларини яланғочлаб, жар остига ўйиб кирган, бир неча қулочли камар ҳосил қилган. Камарда қанчалар фарча

мой балиқлар бор. Юрак қилсангиз, бир калла ташлаб, бемалол қўлда тутиб чиқишингиз мумкин...

Бу йигирма йил бурунги манзара. Ҳозир бу ёққа келётган йигитчаларимиз у даврларни кўришмаган. Ҳали атак-чечак юра бошлашган бир пайтлар чангалзорга ўт қўйилган. Бульдозерлар солиб, жарликлар текисланган. Кейин... уларнинг кўз ўнгида дарё бўйида ғалати қишлоқча пайдо бўлди. Ва тўхтовсиз, шошилнч равишда ҳам бўйи, ҳам энига кенгайиб борди. Дархонликлар уни «Дайравот қишлоқ» деб атай бошлашди...

Йигитчалар йўл одоғига етишлари билан уларнинг қаршисидан икки одам бўйи (худди боғ чеккасидагидек) симдевор пайдо бўлди. Девор орти чоғроққина томорқа, қафтдеккина ҳовлию лекин ҳашамдор икки қаватли уй. Уй ёнида сутранг «Волга». Уни майкачан бўлиб олган зулфдор, мўйловдор, семиз бир киши шланкадан сув оқизиб, завқ билан ишқалаб ювмоқда. Ҳовли ўртасидаги тўқима курсида оёқ чалиштириб бир қиз ўтирибди. Қалта, қўнғир сочлари яланғоч елкасини тутган, қора кўзойнакли бу қиз қандайдир рангли журнал томоша қиляпти. Матросча кўйлакли митти болакай эса ўйинчоқ машинасига ўтириб, унинг атрофида гир-гир айланяпти. Журнал варақлаётган қиз сочлари тақир олинган йўловчи йигитчаларга бепарво қараб қўйди-да, яна мутуолаага берилди.

Йигитчалар ҳам унга ортиқча эътибор беришмади. Унг тарафга қайрилиб, йўлларида давом этишди. Симтўру темир панжара, шиферу тахта тўсиқлар билан қуршалган томорқалар ёқалаб узоқ юришди. Ҳадеганда қишлоқ оралаб бўлмади: йўл учун бир қарич ҳам жой қолдирилмаган, тўсиқ ошиб бировларнинг томорқасидан кесиб ўтишни эса ўзлари лозим кўришмади. Бирор чақиримдан сўнг торгина йўлак кўринди.

Акбар бу ерга биринчи келиши эди, унга жуда ғалати туюлди. Ғалатилиги шундаки, у на қишлоқ, на шаҳар эди. Лекин шаҳарга ҳам, қишлоққа ҳам ўхшаб кетарди.

Томорқалар бирови бўйрадеккина бўлса, бирови бемалол ўн-ўн икки сотихча келади. Бирида аллақачон экинлар япроқ ёзиб, гуллар очилиб ётган бўлса, бошқа бирини қамишу, юлғун босиб кетган. Бир ҳовлида яланғоч бўлиб кетмон уришаётган бўлса, бошқасида яланғоч бўлиб офтобда товланишяпти. Уйлар биқинида велосипед ва мотоцикллардан тортиб, ҳамма турдаги шахсий ва идоровий машиналаргача бор.

Йигитлар эгри-бугри тош кўча билан «қишлоқ» оралаб боришарди. Қодир икки-уч ерда тўхтаб, томорқасида ишлаётган кишилар билан саломлашди. Нима ҳақдадир гаплашади. Негадир қовоғи уюла бошлаганди.

Бир вагон-уй олдида тўхташди. Қодир шартта эшикни очди-да, бетакаллуф ичкари кирди. Жеркиган оҳангда биров билан саломлашди. Унинг ортидан Шуҳрат, Шавқиддин киришди. Акбарга эшикда сариқ, тўзғоқ сочли қиз рўпара келди. У йигитчага хумор кўзларини тикиб, кулимсиради-да, йўл берди. Кейин ташқарига чиқиб кетди.

Акбар нимқоронғиликда акалари қаршисида турган мўйсафидга энди кўзи тушди. Таниди: ҳамқишлоқлари Қосим чол. Бу қария шу ерда ишлашини, қоровуллик қилишини илгари эшитганди.

Қосим чол:

— Ие, полвонзода ҳам кепти-ку,— деб Акбарнинг қўлини олди, беярашиқ силтаб кўришди.— Оббо, полвон-ей, қани, манави искамейкага ўтир. Полвон акамнинг невараси, маладес,— кейин тек қотиб турган бошқа йигитларга ўгирилди.— Қани, бачаларим, ўтиринглар. Ман битта чой қўяман ҳозир.

Чолнинг оёғи хиёл чалқашиб, эшик томон юрди. Хонада вино ва тамаки ҳиди аралаш бадбўй анқирди.

— Бово, овора бўлманг,— деди Қодир чолни эшик олдида тўхтади.— Келинг, ўтиринг ўзингиз ҳам.— У чол

билан жуда қўрс муомала қилаётганди.— Ётибсиз, худо деб.

— Ётиппан, бачам.

Чол ўтирғичнинг бир четига омонат чўкди-да, шу заҳоти бетоқат бир ҳаракат билан ўрнидан турди.

— Ман битта чой қўяй.

— Ўтиринг, ўтиринг,— деди Қодир деярли буйруқ бериб.

Чол бўйнини қисиб, жойига ўтирди.

— Ётибман, денг.

— Ҳа, тирикчилик, бачам.

— Тирриқчилик денг?

Қодир бу гапни босиқ, ярим овозда айтди. Аммо Акбарнинг назарида вагон-уй зириллаб кетгандай бўлди. Чол бир учиб тушди. Қодирга анграйиб тикилди. Кулмоқчи эди, эпполмади. Гарчи хона анчагина қоронғи бўлса-да, чолнинг сўлғин, соқолсиз юзи оқаргани, кўзлари жовдираб турганини Акбар аниқ ҳис қилди. Аммо у Қодир нега дўқлаяптию, чол нега гуноҳкор ғудраняпти, тушунолмади. Хонага нохуш жимлик чўкди. Шу пайт Шухрат ўрнидан турди-да, Шавқиддинга «чиқамиз» деди. Акбар ҳам уларнинг кетидан юрди.

Ташқарида, вагон-уйдан ўн қадамча нарида бояги қиз оёқ учида ер чизиб турарди. У йиғитларга ер остидан ўгринча бир-икки қараб қўйди-да, ичкаридан қаттиқ овоз эшитила бошлагач, нари кетди.

Анчадан сўнг қовоғи уюқ, бироқ анча ҳовридан тушган Қодир чиқиб келди. «Кетдик», деди-да, ўзи олдин-олдин йўлга тушди. Биринчи бўлиб Шухрат унга етиб олди.

— Мўйсафид эмиш тағин. Ҳе, ўша сафед мўйларинг-га...

— Ундирдингми бирор нарса?

— Қўяманми? Уйдаги етим қатори болаларига элтиб берса, олмасдим. Анови фоҳишаларга едиради бу

имонсиз бобой,— Қодир вагон-уйга қараб келаётган бояги қизга ишора қилди.

Акбар бу гап-сўзлар тагига етолмаётганди, албатта. «Дайровот қишлоқ» ортда қолиб, ялангликка чиқишгач, Қодир тушунтирди. У энди анча совуганди.

— Февралда эди. Бирорта тракторчи оғайнингга айтсанг, дачадагиларга пори опкеб берса, деганди. Ҳалиги Комил акага айтдим. Училишини трактири билан ўттиз тележка келтириб берибди. Директирдан қочиб-писиб, кунига икки-уч мартадан қатнабди бечора. Бу орага тушган имонсиз эса ҳалигача алдаб кепти-да. Дачниклар бермаяпти, ҳали обераман, дермиш. Мен беҳабарман, Комил ака юз ёриб гапирмайди ўзи. Анови куни бир-иккитасидан сўрагандим, ҳозир ҳам сўрадим, ўша заҳоти саксондан берганмиз, дейишди. Бу одам бўлса ваъда қилган ўттиз сўмини ҳам бермай келяпти экан.

— Олдинги, ишқилиб,— сабри чидамай яна сўради Шухрат. — Қанчадан?

— Эллик сўмдан олдим ҳар тележкасига.

— О, боплабсан.

— Имонсизни қара,— Қодир яна асабийлаша бошлади, чўнтагидан сигарет олиб чекди.— Рамазонда қишлоқда ифторликларда юради. Бу ерда эса ановиндақа ўрис қизчаларни тиззасига олиб ўтираркан. Қўшмачилик қилар экан, бу ярамас.

Йигитлар илонизи йўл билан энди деярли рап-сўзсиз, шошилмай кетиб боришарди. Тўрталови ҳам деярли бир хил ва энгил кийинган. Устларида энги калта қизғиш кўйлак, жинси шим, оёқларида красовка. Сочлари тақир олинган, бошларига ҳеч нарса кийишмаган (ҳаво олсин дейишган). Бу жиҳатдан Акбар улардан фарқланар — унинг қоп-қора, қуюқ сочлари шабадада хиёл тўзғиб, айниқса олд қисми чиройли қўнғироқланиб туташ қошлари устида оҳиста ўйнар, бу ҳолат унга жуда ярашар,

фақат ҳусн эмас, қандайдир улуғворлик ҳам бағишлаб турарди...

Йўл четларида тўп-тўп юлғунлар, омон қолган яккам-дуккам ёввойи жийдалар кўзга ташланади. Жийдалар қийғос гуллаган, унинг хушбўйи анча олисдан ҳам димоқларни қитиқлайди. Унг қўлда, йўлдан юз қадамча масофада иккита бульдозер турарди. Унга тикилиб Шавқиддин гап қотди.

— Бу ёғини ҳам текислашади, чоғи, янги дачалар учун...

— Энди рухсат беришмаса керак,— деди Акбар унга жавобан.

— Нега?

— Ўтган ҳафта Мурод бово радиодан гапирдилар. Дайровотни сақлаб қолайлик. Дарё бўйида тўқай бўлма-са қанақа дарё бўлади, дедилар.

— Э, Акбарбой,— гапга аралашди Шухрат,— шаҳарда дача оламан деб қирпичоқ бўлиб ётишибди. Мурод бовонгни гапига қараб ўтирадимиз улар. Айтмоқчи, бовонгга тўқай нима зарил экан. Овчилик қилмоқчидир-да.

— Йўқ, ундай эмас,— деди Акбар сал қовоғи уюлиб,— тўқай йўқлигидан сув қочяпти, жониворлар қирлиб кетяпти, дедилар.

— Айтдим-ку, овни соғинган. Жониворлар дебди-ку. У одам снайпер бўлган урушда.

— Э, маҳмадана, тумшугингни тикмай тур бирпас,— деди Қодир уни жеркиб.— Нега тўқай керак эмас экан. Ота-бобонг қаерда мол боққан? Тўқайда. Қаерда пичан гамлаган? Шу ерда. Тўғрими? Энди, мана, дачазор бўлиб ётибди.

— Яхши-да. Обод бўлиб қоляпти шу баҳонада.

— Нимаси, обод? Ҳаммаёқ симтўр, арматура. Одамлар ўзи билан ўзи овора. Фақат ўзининг томорқаси обод бўлса бас. Симдевордан бир қадам ташқариси порихона бўлиб ётаверсин. Кўпчилиги бу ерга ўғирлик пулини

харжлагани келади. Уйларига қамалиб олиб карта уришади. Ароқхўрлик қилишади, наша чекишади.

— Ўзлари ҳам гоҳ-гоҳида, а?..

— Қосим чолга ўхшаганлар уларди уйини қўриқлаб, шиша йиғиб сотиб, қўшмачилик қилиб кун кўради. Мана сенга обод бўлгани. Ундан кўра чангалзор бўлиб, баюю баттар бўлиб ётсин эди.

Шухрат Қодирнинг ростакамига жаҳли чиқаётганини кўриб, кулди.

— Бўпти, бўпти, сизлардики маъқул. Ман, нодон адашипман. Лекин мингта Мурод бобонг радиодан гапирсин, бир иш чиқмайди.

— Сага ўхшаганлардан кўпроқ бўлса, иш чиқмайди-да.

Даҳанаки жанг фақат Қодир билан Шухрат ўртасида борарди. Шавқиддин қўшилмас, тўғриси ботинмас, Акбар бўлса тортинарди. Мабодо ундан нимадир сўрашса, суҳбатга тортишса, шунда ўз фикрини билдирарди. Яна бир одати: кўпчилик олдида (ўзидан каттароқлар бўлса айниқса) гапиришни ёқтирмасди. Фақат ўзи кўниккан киши билан ёлғиз қолганда хийла очилиши, суҳбатга киришиб кетиши мумкин. Қодир унинг учун шундай кишилардан. У билан анча бемалол суҳбатлашади. Қодир ҳам Акбарга қаттиқ одатланган, унинг бамаъни сўзларини тинглашга ҳар доим иштиёқманд бўлиб туради.

Йигитлар Қорадарё бўйига етишди. Улар юраётган йўл тўғри дарёнинг саёз жойига — гузарига олиб келганди. Сув хийла кўпайган, ўттиз қадамча ерга ёйилиб, шалдираб оқиб ётибди.

Йўл юриб терлай бошлаган йигитлар дарё сувида ювиниб салқинлаб олишди. Сўнгра тошлоқ соҳил бўйлаб яна юқорига юра бошлашди.

— Хўш, қани ким айтади,— деди Қодир дастрўмо-часи билан бўйин — бошини артиб бораркан,— Зарафшон қандай қилиб иккига ажралган.

— Ие, буни ким билмайди,— деди Шуҳрат ажабланган бўлиб.

— Билсанг, айт-чи.

— Хўп, яхшилаб эшитиб олинглар, Ҳазрати Али отда Чўпонотанинг устидан ўтадилар.— Шуҳрат дарёнинг нариги қирғоғини кўрсатиб давом этди.— Кейин ҳов анови поезд йўли устига келиб, бундоқ қарайдилар...

— У пайтлар поезд йўли бўлган эканми,— дея бозор илжайди Шавқиддин.

— Поезд йўлининг ўрнида-да, ошкади,— деди Шуҳрат беписанд.— Бундоқ қарасалар, Зарафшон айқириб оқяпти. Лекин ўтиш керак. Шунда у киши от устида туриб...

Қодир Акбарга қараб кўз қисиб, жилмайиб қўйди.

— Дарёга шарт қамчи урганлару. «Қара!» деганлар. Дарё оқмай, қараб турган. Кўндаланг от солганлар. Дарё ўртасига бориб, узунасига бир қамчи урганлар. Қамчи ўрни қабариб чиққан. Ҳазрат Али дарёнинг нариги қирғоғига чиқиб бўлиб, орқаларига қараганлар-да, яна бир қамчи тўранлар. «Оқ!» деганлар. Дарё оқа бошлаган. Лекин ўртаси қабариб чиққани учун, иккига бўлиниб оққан. Ушандан буниси Қарадарё, униои Оқдарё бўлиб қолган.

У шундай дея гапини тугатди-да, Қодирга қаради.

— Ҳа, нега иршаяпсан?

— Гапни олиб қочасан-а!— деди Қодир.

— Нима, ёлғонми?

— Одамни уялтириб юбординг-ей, саводсиз. Ҳазрат Али бу ёққа умуман келмаган. Акбаржон, бу акангга ўзинг дарс бермасанг бўлмайди.

Акбар илжайиб қўйди-да, индамади. Қодир яна Қудратни имтиҳон қилишда давом этди.

— Ҳали айтарсан, Чўпонота бир кечада пайдо бўлган, деб.

— Худди шундай, бир кечада пайдо бўлган. Самар-

қандга кофирлар ҳужум қилганда Маккадан шундай учиб келгану босиб қолган.

— Бўлди, ўзингни шарманда қилма кўп.

Озгина жим кетишди-да, Қодир яна илжайиб гап бошлади. Бу пайтда дарё иккига бўлинган ерга яқинлашиб қолишганди.

— Майли, яна битта савол. Ановини кўряпсанми?— Қодир дарёнинг нариги қирғоғидаги Чўпонота қири тумшуғидаги кўҳна равоқни кўрсатди.— Уша нима?

— Уми? Кампир кўприк.

— Эшак кўприк,— деди Шавқиддин ҳам гапга қўшилиб.

— Икковинг ҳам бекор айтибсан. Ошкадиқаллар. Гўдақлар. Бу — сув айирғич. Ким қурганини ҳам айтиб берайми? Эшитинглар.— Қодир юришдан тўхтаб, жўраларига ўгирилди ва дона-дона қилиб сўзлай бошлади.— 1502 йил Шайбонийхон Бухородан Самарқандга келган. Тахминан ҳов анови Фарҳод посёлкаси ўрнида лашкарига дам берган. Қараса сув кўп. Самарқандга ўтиш керак. Этакроққа юриб бирор гузардан ўтса бўларди. Лекин у «кел, мандан ҳам бу ўтар дунёда эсдалиқ қолсин», деган. Самарқанддан муҳандислар чақиртирган... Бу инженер дегани. Кейин бутун лашкарини ишга солган...

Қодир ҳикояга берилиб кетиб, гўё ҳаммаси ўз кўзи билан кўргандай ишончли, асосли қилиб, қўллари билан имо-ишоралар қилиб сўзлаб кетди.

— Хуллас, шундай қилиб, бир оянинг ичда битказган — 1502 йил 2 ноябрь куни. Кейин катта зиёфат берган. Самарқанддан, Жомбойдан, Дархондан меҳмон чақирган.

Кўприк етита равоқли бўлади. Бир ёғи Чўпонота тумшуғида, бир ёғи анови посёлкага етади. Эни етти метр, бўйи икки юз метр. Равоқнинг учтасидан Оқдарё, тўрттасидан сен айтган Қарадарё эмас, Қорадарё оқиб ўтарди. Аста-секинлик билан равоқларнинг олтитаси бузилиб, ҳўв ўша биттаси қолган. Кампир кўприк, эшак

кўприк эмиш. Бунинг оти кўприк — сув айирғич. Ана, бориб ўқиб кўр. «Мость — Вододелитель, XVI век» деб ёзиб қўйибди. Тарихни билиш керак, саводсизлар...

— Жуда билагон бўлиб кетибсанми?— деди Шухрат айёрона кулиб.— Яхшиликка буюрсин.

— Ҳа, ўқиш керак-да.— деди Қодир ҳам илжайиб. Кейин Акбарга қараб кўз қисиб қўйди.

У бу гапларни Акбардан эшитганди. Ҳозир ўз билганлари билан мақтманмоқчи ёки жўраларини уялтирмоқчи эмасди. Балки улар устидан, шу билан бирга ўз устидан, ўз аҳволидан кулаётган эди.

Акбар негадир шу топда акаларига ачинди. Ўзини жуда ўнғайсиз сизди. Улар мактабда, ҳунар-техника билим юртида ўн бир йил ўқишди. Эндигина мустақил ҳаётга кириб бораётган пайтларида совиб ўтиришибди. Ҳеч нарсага қизиқмай қўйишган. Лекин Акбарнинг ақли етиб турибди — бу ўткинчи ҳолат. Чунки Акмал акаси мисолида буни кўрди. Акаси Тошкентга кетдию ўзгарди. Гап сўзлари ҳам, тушунчалари ҳам. Ўзига ишонадиган, қатъиятли, иродали йигитга айланди. Илгари Тошкентда ўқимоқчи эди, энди эса «Москада, ВГИКда¹ ўқийман», деб ёза бошлади. Акбар ҳам кейинги пайтлар акасини тарбиялаган ўша сеҳрли олам сари ўзида кучли бир талпиниш сезмоқда. Бу рангин, ғаройиб олам ҳозирча унга Жиззах тоғлари ортидаги Тошкент тимсолида намоён бўлаётган, ҳуши-фикрини ўғирлаб ўзига чорлаётган эди...

— Хўп, сен жуда тарихчи бўлиб кетибсан,— деди Шухрат салмоқлаб.— Энди билмаганимизни сандан сўраб олаверамиз. Яна битта савол, Қодирбой. Ҳов анови дўмпайган уйча нима?

Йигитлар бу маҳал Зарафшон кўпригидан ўтиб, Тошкент — Самарқанд йўлига чиқишган, Чўпонота томонга боришаётган эди. Улар бораётган йўл қирликни қоқ бе-

¹ Бутуниттифоқ Давлат кинематография институти.

лидан ёриб, шаҳар томон кетарди. Шуҳрат йўлнинг чап ёғидаги улкан қояга ўрнатилган ёдгорликка ишора қилди.— Униям Шайбоний бобонг қурдирганми?

— Йўқ, уни Шайбонийхон қурдирмаган,— деди Қодир бамайлихотир, сўнг юришдан тўхтаб, Шуҳратга ўғирилди.— Хўп, ўзингга бир савол. Самарқандни оқпошшо қачон босиб олган? Билмайсан. Бир минг саккиз юз олтмиш саккизинчи йил, мана ҳозиргидай май ойида. Ушанда оқпошшо одамлари Чўпонота устига тўп ўрнатиб, шаҳарни ўққа тутишган. Бухоро амири лашкари қўрқиб қочган. Лекин шаҳарни ўзининг одамлари тўрт кун қаттиқ жанг қилган. Бу уйча деганинг ўша жангда ўлган чор қўшинлари учун ўрнатилган.

— Ростдан ҳам санга бир гап бўлганга ўхшайди,— деди Шуҳрат ҳайратга тушиб. — Нима бало, ўқишни битирганингдан кейин ўқишга берилдингми, дейман. Қачон билиб олдинг шунча нарсани?

— Э, бола, ўқиш керак. Уқимасанг юраверасан-да, Ҳазрат Али дарёни иккига бўлган, деб. Шавқибойни ошқади дейсан, ўзинг ундан баттарсан.

Шавқиддин илжайиб қўйди-ю, индамади.

Шуҳрат бу сафар унга жавоб қилмади. Қоя устидаги «уйча»га тикилиб турди-да, Қодирга қаради.

— Э, манга қара, бу ёдгорлик Самарқандни босиб олганлар учун ўрнатилган, деддингми?

— Босиб олишда ўлганлар учун.

— Ҳимоя қилишда ўлганлар учун-чи? .

— Уни билмадим.

— Қизиқ-ку!— деди Шуҳрат бирдан қизишиб кетиб. Улар яна йўлда давом этишди.

— Ҳозир нималигини аниқлаймиз,— деди Шуҳрат қоя устидаги «уйча»дан кўз олмай.— Бирор ерида ёзиб қўйишгандир.

— Чўпонотага чиқамиз, дейсанми?

— Ҳа-да!

— Аввал соатингга бир қараб ол-чи.

Шухрат қора тўрт бурчак соатига қаради-да, шошиб қолди.

— Э, сабил. Вақт кетиб қопти-ку! Ҳозир такси ушлаймиз.

У ҳар бир ўткинчи машинага ҳовлиқиб қўл кўтара бошлади.

— Автобус келиб қолар, ана бекатда турайлик,— деди Қодир унинг саросимада қолганидан кулгиси қистаб.

— Кечикамиз, биродар. Чўнтакдаги пулдан озроқ ишлатасан энди,— деди Шухрат, кейин уёқ-буёққа бетоқат юра бошлади.

— Бунинг эгаси бор!

— Эгасига ўттиз сўмдан берасан, биламан,— деди у Қодирга яқинлашиб,— қолгани ҳали эрта ўзимизга керак бўлади.

Шу пайт йўл чеккасида ғийқиллаб такси тўхтади. Улар шоша-пиша ўзларини машинага уришди.

— Жон ака, тўғри Регистонга ҳайданг, пожар,— деди Шухрат чапаничасига. Ҳайдовчи кулиб қўйди-да, машинасига газ берди.

Шухрат Қодирга ўгирилиб олди-да, бояги мавзуни давом эттирди.

— Хуллас, кечқурун озроқ чўзсанг, ҳамсоямизниқидан олиб чиқиб қўяман. Шишаси ўн бешдан.

— Оббо, Шухратбой-ей, ҳозиргина қояга чиқамиз, деб хархаша қилаётгандинг. Энди бўлса аслингга қайтиб, эртани ташвишига тушиб қолдинг.

— Аввал иқтисод, кейин сиёсат. Унинг нима эканлигини Акбар аниқлайди-да, бизга ёзиб юборади, армияга.

Шухрат дам-бадам соатига қараб қўярди.

— Ҳа, намунча, кечикяпсанми?

— Йўқ, ҳали вақт бор. Боя сал бўлмаса эсдан чиқаркан, хафа қилиб қўярдик-да, паримизни.

Регистон майдонида таксидан тушишди. Соат бешда Чорсу магазини олдида кўришадиган бўлиб, Шухрат булардан ажралиб кетди.

Қодир Шавқиддин билан Акбарни нарироқдаги Чорсу чойхонасига бошлади. Чойхона ташқарисидаги кунгурали чорпояда ўтирадиган бўлишди. Бу жой айниқса Акбарга маъқул келди: Шердор мадрасасининг орқа қисми, Тиллакорининг чап тарафи, Шайбонийхон даҳмаси шундоқ кўриниб турарди.

— Хўп, нима еймиз?— деди Қодир Акбарга тикилиб.

— Ихтиёрингиз, менга барибир,— деди Акбар.

— Сен,— деди Қодир Шавқиддинга пул тутқазиб,— иккита нони осие келтирасан. Орқа-олдига қараб ол.

— Мен борақолай.

— Йўқ, Акбаржон, сан бизга меҳмонсан. Ана шу чорпояни банд қилиб турсанг бўлди. Хўп, энди бўлмаса гап бундай... ҳозир дарё бўйидан келдик-а, энди бу ерда балиғидан еймиз. Мана бу Шавқи аканг барибир гўшт емайди, шашлик-пашлик олай десам. Тўғрими, Шавқибой?

— Жуда тўғри,— деди Шавқиддин ҳам шўх оҳангда.— Лекин ўзинг яхшилаб қовуртириб оласан.

— Қотирамыз.

Гангир-гунгур билан овқатланишди. Чой ичишди. Шавқиддин анча очилиб гурунг берар, Қодирга баъзи-баъзида аския ҳам қилиб қўярди. Акбар ундаги ўзгаришни Шуҳрат йўқлигидан деб билди. Демак, унинг даккиларидан юрак олдириб қўйганидан қисиниб юраркан.

У Шавқиддинни кўп кузатади: Шуҳратнинг жон олар ҳазиллари чоғида юзлари дам қизариб, дам оқариши, қўлларининг асабий титраб кетишлари, лекин қаттиқ гапириб юбормаслик учун ноилож илжайишга мажбур бўлишларини пайқайди. Жаҳлини ютавериб, ютавериб кўникиб қоляпти бечора. Шуҳрат бўлса унинг устига чиқиб олган. Бу дўстим, деб ҳурмат қилгани сари, у оёқ ости қиляпти. Бир томони ўзи ҳам айбдор, йўл бермаслик керак эди бошида...

Акбар суҳбат асноси беихтиёр Регистон тарафга кўзи тушар, ҳар сафар ниманидир илғар, шу заҳоти хаёлида тарихнинг митти бир лавҳаси лип этиб пайдо бўлар, сал ўтмай яна бошқаси билан алмашарди. Шу боис анча паришон ўтирди. Сўнгра кинога тушишди. Кинодан чиқиб, мадрасаларни бир қур айланиб чиқишди. Чорсу магазини олдига келиб, озгина кутишган эдики, нозиккина қиз билан етаклашган Шуҳрат кўринди.

— Мана бизди оғайнилар, танишиб қўйинг,— деди Шаҳрат ёнидаги қизга. Қиз атлас кўйлақда. Сочини майдалаб, симдўзи дўппи кийган. Оёғида ҳам зардўзи шиппак.

— Бу киши Нигорахон бўладилар,— деди жўраларига қараб. У ажабтовур сипо тортиб қолганди.— Нигорахон, бу жўрамизди танийсиз, Абдуқодир. Буниси оғайним — Шавқиддин. У ҳам солдат бўляпти. Уччовимиз бирга ўқиганмиз, бирга кетяпмиз. Бу йигитча эса укамиз Акбарбек. Бунга ҳали уч йил бор, армиясига.

Нигора йигитларнинг ҳар бири билан бош ирғаб, чиройли жилмайиб сўрашган, танишган бўлди. Кейин иккиси сал нарироқ боришди-да, «чала қолган» гапларини давом эттиришди.

Ҳадеганда гаплари тугамади. Қодир Шавқиддинга қараб катталардек салмоқланиб гапирди.

— Шавқибой, муҳаббат деган нарса оғир бўлади. Кўнгил узолмаяпти. Икки йил ҳазилми санга,— деди. Кейин кулиб қўйди.— Бор чақириб кел-е, бўлди, дегин.

Шавқиддин буни жиддий фаҳмлаб:

— Э, қўй-е,— деди ҳовлиқиб.

— Ҳа?

— Гаплашиб олишсин.

— Хўп, хўп,— кулди Қодир.— Биз юраверамиз бекатга қараб.

Қодир ортига қаради-да, «хўп, хайр бўлмаса», дегандай қизга бош ирғади. Қиз ҳам нозик қўлларини силкиб, жилмайди. Нимадир деди...

Қишлоққа кириб келишганида атроф қоронгулашиб қолганди. Акбарларнинг дарвозаси рўпарасидаги тол кундага ҳорғин чўкишди. Оёқларида, бутун вужудларида ёқимли чарчоқ туюшди. Аммо руҳлари тетик эди.

— Энди гап бундай,— деди Қодир.— Ҳозир тарқаламиз. Бугун ҳаммамиз чарчадик...

— Гапни айлантирмай, очигини айт, қўй,— деди Шухрат унинг гапини бўлиб.— Бу ерда бегона йўқ. Хўп... бугун учрашувлари бор. Қолганини ҳам айтаверайми?.. Бизди бўла билан учрашадилар. Яъни бизга езна¹ бўлмоқчилар. Икки йилдан бери оҳ-воҳ қиладию, ўзига ёрилолмайди. Ўзим орага тушмасам, бўлмади...

— Гапнинг тугадими,— деди Қодир ва чўнтагини кавлаб сигарет чиқарди.— Мана, чеккин,— дея қутиси билан тутди, Шавқиддинга ҳам узатди.

— Хуллас, ҳозир бориб ялинадилар,— деди Шухрат сигаретини тутатиб оларкан.— Мени кутгил ва мен қайтарман, деб шеър айтадилар.

— Қим ялинади?

— Сан-да,— Шухрат шундай деб бир оз четланди.

— Қани, буёққа кел.

— Нимага?

— Кел, деяпман. Қўрқма, урмайман.

— Уриб бўпсан. Нима, рост гап-да. Хўп, ана бориб нима дейсан?

— Нима дердим. Сўзини оламан, тамом!

— Бор-йўғи шуми?

— Ҳа-да, санга ўшаб юраманми музқаймоқ ялашиб, соатлаб шивир-шивир қилиб. Сизлаб гапирганингга ўлайми.

Шухрат Қодирнинг ёнига келиб ўтирди. Акбар билан Шавқиддин одатдагидек гапга аралашмай туришарди.

¹ Почча.

— Хўп, майли, мани қўйиб тур. Ўзингдан гапир: сўзини олдингу, ваъдасида турмади, кейин нима қиласан?

— Сан нима қилган бўлардинг?

— Манми?.. Нима қилардим. Хўп, шунча юрдик, сал кам бир йил. Киноларга кирдик. Зерикмадик ишқилиб. Кутса яхши. Кутмаса ўзи билади. Оҳ-воҳ қилиб юрмайман.

— Бояги хайрлашишингдан унақага ўхшамайсан.

— Э, у шунчаки. Ҳалиги Саша бор-ку, училишидаги мастеримиз, биласанми ўша нима дерди. Гражданкада қиз қолдириш бу йўл устида яримта ароқни эгасиз қолдириб кетишдай гап. Ўйлаб қара-чи, биров олмай ўтармикан, айниқса ҳозиргидай ўн беш сўмга чиқиб кетган даврда, дерди. Шунинг учун ҳозирданоқ юракни совутиб боришимиз керак.

Қодир бир зум ерга тикилганча жим қолди. Кейин жуда паст, лекин заҳарли оҳангда деди:

— Йўқ, Шуҳратбой, ман санга ўхшаган, ўша Сашанга ўхшаган тутуриқсиз эмасман. Кутмайман, деса бошқа гап. Лекин сўз берсаю алдаса, шартта сўяман.

Шуҳрат яна нимадир демоқчи бўлганди, Қодир чап қўли билан унинг оғзини қоплади.

— Бас қил!— деди таҳдидли шивирлаб. Шуҳрат хўп, хўп, деб кулгига олди-да, бирдан жимиди. Орага ноқулай сукунат чўкди. Қодир сигаретасини ерга ташлаб, эзгилади-да, ўрнидан оғир қўзғалди.

— Хўп, майли, жўралар, тарқалайлик,— деди ўта хижолатли бир тарзда.— Эртага соат ўн иккида канал бўйида учрашамиз, толзорда. Акбар бир ярим, иккиларда мактабидан чиқиб, боради.

Қодир Шуҳратнинг тепасига келиб, бир зум сукут қилди. Шуҳрат индамай чекаверди.

— Кетар жафосига бир шашликхўрлик қилсак-а, Шуҳрат,— деди келишувчанлик оҳангида. Шуҳрат бўл-

са жуда дили огриган киши ҳолатида ўрнидан қўзғолди-да, кейин «пиқ» этиб кулиб юборди.

— Оббо, езнам қурмагур,— деди хушчақчақлик билан.— Сўяман эмиш. Мани бўламди-я, Отелло бўлиб кетарсан-а! Ҳа, майли, қани пулдан чўз!

Уртадаги хижолатпазлик осон кўтарилганидан енгил тортган Қодир чўнтагидан пул чиқариб, жўрасининг кафтига урди.

— Гап бундай бўпти,— деди Шухрат хушнуд оҳангда. Кейин давом этди.— Хўп, яна бир нарса чала қолмасин. Ҳозир борганинга бўлага айтиб қўй: Акбарди номига хат ёзаман, шундан оласан, дегин. Тагин бечора қиз гангиб юрмасин.

Шухрат Қодирнинг дилидаги, уни қийнаб турган гапни топиб айтган, унинг мушкулини енгиллаштирган

— Маслаҳатинг учун раҳматку-я,— Қодир кулди,— лекин Акбар почтальонликка рози бўлармикан?

— Рози бўлмаса ака-укачилигимиз қаёқда қолади. Шундайми, Акбаржон?..

Акбар бош ирғаб илжайди. Ўйнаб-кулиб уй-уйларига тарқалишди.

* * *

Акмал бундан бир йил муқаддам худди шундай май кунлари кутилмаганда уйига кириб келди. Тошкентга кетгандан буён унинг иккинчи ташрифи эди. Бундан аввал янги йил байрамида келиб кетганди. Кейинги беш ойда жуда ўзгарибди, анча норғул, полвонсифат йигит хипча тортиб, бўйи узайибди. Қорача лўппи юзлари ҳийла оқарибди, ёноқ суяклари бўртиб, дағаллашибди. Юриш-туриши, эгни-бошида шаҳар нуқси сезилади. Гап-сўзлари бамаъни...

Акмалнинг ташрифидан хабар топган Қодирлар уч-тўртта бўлиб келишиб, не маҳалгача ўтиришди. Уларни эди.

кузатиб, уйга қайтиб киришаётганларида Акмал: «Эр-талабга велосипедларингни созлаб қўйсанг,— деди укасига.— Бир ерга борамиз».

Акбар «хуп» деди-да, бошқа нарса сўрамади.

Ака-укалар бир-бирига оқибатли эди. Шу чоққача уларнинг ади-бади айтишгани, гижиллашиб туришганини биров билмайди, лекин шақинг-шуқинг қилиб, эмин-эркин гаплашиб юришганини ҳам ҳеч ким кўрмаган. Акбар акасидан негадир уялади. Акмал ҳам укаси тенгги бошқа болалар билан апоқ-чапоқ дўстлашиб юриши мумкину, укаси билан гапи қовушмайди.

Бироқ Тошкентга кетди-да, аҳвол ўзгарди. Акмал биринчи навбатда укасини қўмсади. Ва дастлабки хатини унга ёзди. Ўздан тўрт ёш кичик укасини тенгдоши ўрнида кўриб, бутун ичидагини гўкиб солди. Ҳатто, қишлоққа шўппайиб кириб борсам афтимга қарамагин, деган гапни ҳам қилди. Шундан сўнг укаси-дан қисқагина хат олди. Ва бора-бора у ҳам очилди. Ака-укалар энди тинимсиз бориб-келаётган мактублар орқали сирдош, фикрдош оғанилар каби тиллаша бошлагандилар. Лекин Акмал янги йилда келиб юзма-юз бўлишганда, яна боз-бояги аҳволга тушишди. Кўнгилдагидек ёзилиб гаплашишолмади...

Тонг-азонда биттадан велосипедга ўтириб ака-ука йўлга тушишди. Акмал олдинда борди. У қаёққа боришаётганини айтиб ўтирмади, Акбар сўрамади. Қишлоқдан чиқиб, Оқдарё тарафга кетишди. Акмал канал кўприги устида велосипеддан тушди. Кўприк тўсинига суяниб, сувга тикилди. Каналда сув кўпайган, қирғоқ билан бараварлашиб катта тезлик билан оқиб ётар, бир зумгина тикилган кишининг кўзини тиндириб юборарди.

— Акбаржон, мен тахминан ўн кундан кейин армияга жўнайман,— деди даб-дурустан.— Лекин уйдагиларга билдирмаймиз.

Акбарнинг юраги бир қалқиб тушдию ҳеч нима демади. Гапнинг давомини кутди.

— Аямни биласан, кузатиб қўяман, деб Тошкентга боришдан ҳам тоймайдилар. Шунинг учун, айтмайлик. Келишдик-а?

Акбар бош ирғади. Шундан сўнг бу ҳақда бошқа гап бўлмади. Бунга ҳожат ҳам қилмаганди.

Велосипедларини етаклаб, канал бўйидаги асфальт йўл билан кета бошлашди. Шиддат билан оқиб ўтаётган сувнинг шабадаси этни жунжиктирарди. Қуёш олисдаги Жиззах тоғлари ортидан кўтарилиб борар, қорли чўққилар олмосдай ярқираб турарди.

— Биласанми, Акбаржон,— деди Акмал анча жимликдан сўнг гап бошлаб,— Тошкентда юрганымда мана шу канал ҳақида кўп ўйладим. Илгари кунимиз нуқул шу атрофда ўтарди. Ҳов анови толзорда қўй боқардик, ўт ўришга келардик. Чўмилардик. Уша пайтлари бир нарсага эътибор қилмас эканман. Кейин хаёлимдан кетмай қолди. Уни кўп ўйлайдиган бўлдим. Ўйлаганим сари раҳмим кела бошлади унга...

Акбар кутилмаган бу гапдан ҳайратга тушди. Лекин билдирмади.

— Бир пайтлар бу Оқдарё бўлган. Сизларнинг хариталарингизда ҳозир ҳам шундай. Малимларингиз шунақа ўргатади. Зарафшон Чўпонота остида иккига ажралади. Хатирчида бирлашади, дейишади. Унгача бири Қорадарё, бири Оқдарё бўлиб оқади, дейишади... Аслида-чи, Оқдарё йўқ. У, мана, бетон зовурдан оқяпти, Миёнқол канали бўлиб. Лекин Миёнқол деган ном ҳам фақат лойиҳачилар қоғозида. Биз буни билмаймиз. Канал, деймиз. Энди қарагин-да, харитада Оқдарё, лойиҳачилар қоғозида Миёнқол, аслида эса канал...

Мана, сен Акбар, бу ҳақда ҳеч ўйлаганмисан? Йўқ. Бир пайтлар у катта дарё бўлганини, анови оппоқ ўзан билан тўлиб оққанини кўз олдинга келтирмагансан. Тўғрими? Маниям хаёлимга келмаган. Лекин кўриб

юрганман, шунча жой қақраб ётибди. Бир пайтлар у дарё йўли бўлган, атрофи чангалзор бўлган, тўқай бўлган деб сира ўйламаганман. Чунки, кўрмаганман-да. Яна йигирма йил ўтади-да, ўзан тамом текисланади. Экинзор қилинади ёки яна заводлар қурилади. Кейин, тамом, Оқдарё азал-азалдан бетон зовурдан оқиб ўтган деб билишади. Айтмоқчи, унинг Оқдарёлигини ҳам билишмайди. Канал дейишади. Балки кимнингдир эсига тушиб, харитадаям ўзгариш қилади. Шу билан вассалом, дунёда Оқдарё деган дарё бормиди, йўқми-ди, биров билмайди, изсиз йўқолади... Шунинг учун унга раҳмим келади... Биласанми, бу қачондан бошланди. Хатда ёзгандим-а, санга, Самад ака ҳақида. Шу одам билан танишганимдан кейин. Танишишимиз қизиқ бўлди...

Акмал Ҳамза театри биноси олдида рўпарасидан келаётган барваста қоматли кишига кўзи тушди-ю, таққа тўхтади. Уни дарҳол таниганди. Кино артисти Самад Давронов эди.

— Саломалайкум,— деди беихтиёр.

Самад Давронов очиқ чеҳра билан алик олди-да, қўл бериб кўришди. Эски танишлардек ҳол-аҳвол сўрашди. Бундан руҳланган Акмал ҳадди сиғиб ҳазиллади.

— Танимадингиз-а,— деди жилмайиб.— Биз ҳам-қишлоқ бўламиз сиз билан, Самад ака.

— Ростданми, Хоразмданмисиз,— деди Давронов қизиқиб.

— Йўқ, Самарқанддан.

— Унда қанақасига?..

— Ҳозир тушунтираман, бизнинг қишлоқда тракторчи бўлгансиз ёшлигингизда, «Мафтун бўлдим» деган ашулангисни айтиб юрганингизда киночилар бориб бу ёққа олиб келишган.

Бу гапдан Самад Давронов кулиб юборди.

— Шундай демайсизми, ука,— деди кейин хушчақ-

чақлик билан.— Ўша колхоздан экансиз-да? Қишлоқларингизни Дархон дейишарди.

— А-ҳа, эсингизда экан.

— Жудаям яхши эсимда-да, ука,— Самад Давронов қадрдонларча унинг елкасига қўлини қўйиб деди.— Ростдан ҳам ҳамқишлоқмиз, тўғри айтдингиз. Ўша ерда уч ой ёз яшаганмиз. Оқдарё деган дарёларингиз бўйидаги қишлоқчада. — У Акмални театр биноси томон бошлади.— Қани бу ёққа юринг, ука, яхшироқ танишамиз. Гаплашамиз. Мени жуда хурсанд қилдингиз.

Акмал ўша пайтлар имтиҳондан йиқилиб, гангиб юрар, нима бўлсаям қишлоққа бормайман, бирор ерда ишлаб, кейинги йил яна топшираман, деган ўжар бир қарорга келиб қўйганди. Аммо ҳозирча бирор ишнинг бошини тутиб улгурмаганди. Самад Давронов у билан узоқ суҳбатлашди. Ниятларини батафсил эшитди. Самимий бу йигитча феълига мос тушиб қолганди. Аввало уни «Ўзбекфильм»га бошлаб бориб, ишга жойлаштирди. Оддий ишчиликка.

— Парво қилманг. Шу ерда юрганингиз фойда. Кўзингиз пишади,— деди. Кейин тез-тез хабар олиб турди. Турли китоблар, журналлар топиб берди. Айрим кино артистлари билан таништириб қўйди. «Менинг ҳамқишлоғим бу йигитча», дерди у дарҳол ким билан таништирмасин.

«Ҳамқишлоқлар» тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб туришарди. Шунда Акмал нуқул ўтгиз йил бурунги қишлоғи ҳақида, Оқдарё ҳақида суриштирар, Самад Давронов ҳам эринмай сўзлаб ўтирарди.

— Уч ой ёз ўша кинога олинган шийпон ёнида палатка тикиб яшаганмиз,— дерди у,— Самарқанддаги меҳмонхоналарга боришни истамагандик. Мен баъзан шийпонга келардим-да, қоровул чол билан гурунглашиб ётардим. Нуриддин бобо эди отлари. У киши ҳаётми, йўқми, ҳозир, билмадим.

— Улганлар. Уғиллари бор. Шавқиддин деган неваралари — менинг жўрам.

— Шийпонда ётамиз. Шундай ёнгинамиздан райхонлар ҳиди уфуриб туради. Ун қадамча нарида пахтазор, унияма ажабтовур иси бор. У пайтлар саситиб дори сепишмас экан-да.

Икки юз қадам нарида Оқдарё шовуллайди. Ваҳимасини қўяверинг. Бўрилар, шоғоллар овози эшитилиб туради. Съёмкадан бўш пайтларимиз тўқайга ов қилгани тушиб кетамиз. Э, нималар йўқ у ерда. Семиз ўрдаклар, беданалар, тустовуқлар бўларди-я! Биттасини отиб қўйиб, ёмон пушаймон бўлганман. Шунақа энди чиройли жонзот бўларкан. Дарёда чўмиламиз. Ҳалиги бўтана сув шунақа хуш ёқади-ки... Сизлар ҳам чўмиларсизлар?

— Э, қаёқда, сиз айтган дарёни биз кўрганимиз йўқ. Эс таниб, бир бетон канални биламиз, холос,— деди Акмал оғир тин олиб, кейин унинг ҳозирги кўринишини тасвирлаб берди.

— Уша пайтлар дарёни ҳам кинога олмаган экансизлар-да, Самад ака,— деди Акмал афсусланиб.

— Сценарийда бўлмаган-да,— деди Давронов ҳам ўкиниб.— Лекин барибир олиб қўйишимиз керак экан, тарих учун, мана сизлар учун. Ким билибди ўшанда бунақа ишлар бўлиб кетишини? Юртимга борганимда йиғлагим келади,— деди маъюсланиб,— Амударё хароб бўлиб боряпти. Э, нимасини айтасиз. Билмадим қаёққа қараб боряпмиз, ўзи?..

— Ман Самад акани биригчи марта бунақа ҳолатда кўриб турардим,— деди Акмал Самад Давронов ҳақидаги ҳикоясини давом эттириб.— Машҳур одам, ҳамма танийди, яхши кўради. Ҳеч ғам-ташвишлари бўлмаса керак, деб юрардим. Йўқ, адашган эканман. Оқдарё деб қанча хафа бўлиб кетди. Амударё деб юраги эзилиб боряпти. Кейин тушуниб етгандай бўлдим:

ҳақиқий санъаткор шунақа бўлиши керак экан. Беташвиш, беғам одам санъаткор бўлмас экан.

Уша-ўша Оқдарё ҳақида ўйлайман. Кейин менда қизик бир туйғу пайдо бўлди. Оқдарёни қачонлардир кўргандай бўлавердим. Ҳеч тушунмайман, бу нимадан бўлса, деб миям қотади. Самад акага айтсам, бу табиий, дедилар. Сизни отангиз, бобо-бобокалонингиз дарё бўйида ўсган. Дарё уларнинг руҳига, қонига сингиб кетган. Сизнинг томирингизда ўшаларнинг қони оқяпти. Бу шундан бўлиши керак, дейди.

— Хуллас, ана шунақа гаплар,— деди Акмал укасига қараб қўйиб.

Шу пайтгача жимгина қулоқ солиб келаётган Акбар:

— Ака, уни ёски йўлига солиб юборишса бўлмасми-кан?— деди дабдурустан.

— Ким қилади шу ишни?!— деди акаси ҳам бирдан қизишиб.— Бордию, биров бунинг фойда-зарарини ҳисоблаб чиқиб, ёски ўзандан оқизиш кераклигини исботлади ҳам дейлик. Лекин уни қарагин, дарё ўрнида нечта завод, корхона қуриб ташланган. ЖБ—1, ЖБ—2, ЖБ—3 дейишади. Асфальт завод, Ширин посёлкаси дейишади. Улар нима бўлади?

— Хўп, ана, этакроқдан очишса бўлмайдами? Буёғи бўш ётибди-ку!..

Унга қолса дарё ҳозироқ ўз йўлига буриб юборилса, оқариб, қақраб ётган ўзанга ҳаёт бағишланса, чангалзор, тўқайзорлар тикланиб паррандаю даррандалар тирилтирилса... Акаси унга тикилиб қолди-да, кейин зўраки кулимсиради. Лекин ҳеч нарса демади.

«Шундай қилса мумкин-ку, ҳеч қийин эмас-ку,— деб ўйларди у қизишиб.— Нега акам ҳам буни тушунмайди?..»

Бу гап-сўзлар роса бир йил муқаддам, худди шу май кунлари бўлиб ўтганди...

Ушанда Акмал икки кун уйларида бўлди-да, Тошкентга жўнади. Уч ҳафта ўтиб хат келди. «Дада, ая, бу

хатни Олтой ўлкасидан йўллаяпман. Ҳарбий хизматдаман. Сизларга билдирмаганим учун кечиринглар,— деб ёзилганди бу хатда. Танкчилар қисмида хизмат қилаётган экан. Акбарнинг номига келган дастлабки мактубларнинг бирида у бундай ёзганди:

«Объ деган дарё бўйидамиз. Ана буни дарё деса бўлади. Зарафшонимиз унинг олдида кичкина Кўксойга ўхшаб қолади. Атрофидаги ўрмонларни айтмайсанми, боши-кети йўқ. Табиати шунақа зўр. Одамларнинг шаронти, турмушига ҳавас қиласан. Ўзимизда-чи? Қишлоғимиз икки дарё ўртасида — жаннатдай жой бўлиб кетиши керак эди. Лекин аксинча бўляпти.

Эсингда бўлса, Оқдарёга раҳим келади, дегандим. Энди бу ёқда, олисда туриб Оқдарёга ҳам, Қорадарёга ҳам, ариқча бўлиб қолган Кўксойимизга ҳам, пахтапоялар ўртасида қаққайиб турган шўрлик қишлоқларимизга, одамларимизга ҳам ачиниб боряпман. Ўша ёққа тезроқ борсам, ўша ерда яшасам, дейман. Шунча соғинаманки, кўзларимдан ёш чиқиб кетади»...

Ҳеч қачон қийналган ё сиқилганини бировга билдирмайдиган акасининг бу тарзда хат ёзишидан Акбарнинг кўнгли хира тортиб, эзилиб юрди.

Орадан кўп ўтмай келган бошқа хат уни қувонтирди. Акасини спортчилар ротасига олишибди. Бу ротага йигитларни чертиб-чертиб танлашаркан. «Уч марта тарқатилиб, болалар янгиланди. Лекин мени уч сафар ҳам олиб қолаверишди», деб ёзганди жўшиб.

Шундан кейинги ҳар бир хатида эришган муваффақиятларидан укасини хабардор қилиб турди. Қанақа спорт турлари билан шуғулланаётгани, машқлар қандай бораётгани хусусида батафсил ёзиб борди.

«Битта гапни ўзимга формула қилиб олганман,— деганди бир мактубида,— мен ҳам бошқалардек одам боласиман. Бошқалар қила олган иш менинг ҳам қўлимдан келади, дейман. Дам-бадам ичимда такрорлаб тураман. Фойдаси бўляпти. Бирор нарсада қийналсам

раҳматли бобомни эслайман. Ўзингиз қўлланг, дейман пичирлаб...

Тинимсиз машқ қиляпман. Ўзлари ҳам тиндиришмаяпти. Бир секунд натижа учун уч кунлаб тер тўкяпман.»

Хизматининг олтинчи ойда «Ротада самбодан биринчиликни олдим» деб ёзди. Икки ойдан кейин «Дивизия чемпиони бўлдим», деган хушхабар келди. «Тагин акам мақтаняпти, деб ўйлама, ичимга сиғдиролмаганим учун ёзяман, ҳам фақат сенга. Бошқаларга эмас», деб қўшиб қўйган эди шу хатида.

Акасининг ютуқларидан Акбар ўзида йўқ қувонар, ич-ичидан фахрланар, бироқ у ҳам ўз навбатида бошқаларга, ҳатто Қодирга ҳам бу ҳақда ҳеч нарса демасди. Мақтанишни истамасди.

Акмал акасига баъзи ўртоқлари, тезроқ спорт мастери бўлиб олсанг, ишинг зўр кетади. Физкультура институтига қийналмай кириб оласан, деб маслаҳат беришаётган экан. Лекин акасининг нияти қатъий, кино-актёр бўлади. Спорт мастери тугул, жаҳон чемпиони бўлиб кетганда ҳам ниятини ўзгартирмоқчи эмас. Армиядан қайтгач Москвага жўнамоқчи, ВГИКда ўқи-моқчи. Унинг бу фикрини Самад Давронов ҳам маъқуллади. «Тошкентда барибир фойдаси бўлмасди. Бу ердаги институтдан бирорта пичоққа илинадиган кино-актёри чиққанини билмайман ҳалигача», деб ёзибди. «Спорт билан шуғулланаётганинг ҳам тузук. Ҳали кинода кўп асқотади сенга» дебди.

* * *

Акбар ишком остидаги кароватида ётганча ўй сурарди. Тўлиной ток япроқлари орасидан мўралар, йигитчанинг юзига нур тангачалар ёғиларди.

Тунов кунги режа бўйича улар бугун Қорадарё бўйига саёҳатга чиқишлари керак эди, чиқишди. Аслида

буни саёҳат деб бўлмасди. «Дайровот қишлоқ»ни кесиб ўтишди. Кейин дарё ёқалаб гап-гап билан Чўпоно-тагача боришди-да, ундан Самарқандга кетишди. Акбар шаҳар борамиз деб ўйламаганди. Бир ҳисобда шу тўғри бўлган экан. Акс ҳолда дарё бўйида яна нима қилишарди-ю, нимани кўришарди. Ҳалиям унинг раёйига қараб шунча пойи-пиёда юришди...

Акбарнинг кўз олдига «Дайровот қишлоқ» келди. Симдеворли ҳовлилар, қинғир-қийшиқ файзсиз кўчалар, турфа хил, паст-баланд иморатлар... Ҳозир қопқоронғи, жимжит бўлиб қолгандир. Бир ҳафта давомида шундай ҳувиллаб ётади. Уч-тўрт қоровулдан бўлак ҳеч ким бўлмайди. Қосим чолнинг қоровулхонаси... Вагон уйнинг симтўр тугилган деразасидан ой кўриниб турибди. Уртадаги думалоқ стол четида Қосим чол, ёнида тўзғоқ сочли қиз. Иккиси вино уриштириб ичишяпти. Чол «кизимка, кизимка» деб алланималарни валдираяпти... Қизиқ, анови ёшгина қизчани сўраб-сурштирадигани йўқмикан?! Дайровотда кечалари қандай қолиб кетади? Бобоси тенги одам билан нимани гаплашади? Қандай ичади?

Йигитчанинг кўнгли ғашланди. Қосим чол сабаб бўлиб у беихтиёр бобосини эслади. Бобоси вафот қилганда Акбар саккиз ёшда эди. Шунга қарамай яхши хотирлайди: бобос кўркам, оппоқ соқолли, кўзлари йирик-йирик, қовоқдор, баланд бўйли киши эди. Акбарни мудом ёнида олиб юрар, у билан катталар билан гаплашгандек жиддий, осойишта гаплашарди. Акбар бирор бор бўлсин, бобосининг овоз чиқариб кулгани ёки ҳазиломуз гап қилганини эслолмайди. Қосим чол бўлса худди ёмон аёллардек ҳиринглаб кулгани кулган.

Акбар бобосининг пинжидан чиқмасди-ю, бироқ унинг олдида ўйинқароқлиги йўқолиб, вазмин тортиб қоларди. Йўқ, ҳайиққанидан бундай қилмасди. Балки

унинг кўз қарашларидан ё гап сўзларидан нимадир юқармиди, салобати босармиди...

Бобоси ҳақида ўйлай бошладими, шундай бир манзара кўз ўнгидан албатта бир ўтади.

...Оқдарё нарёғидаги қишлоқда биров кўпкари беряпти. Узоқ-яқиндан барча номдор чавандозлар қақирилган. Тала-тўп, гупир-гупир, ваҳимали қийқириқлар... Кўпкари қизигандан қизиб борарди-ю, аммо дархонликман деб бош кўтариб юрганларнинг қўли келмаётганди. Ҳатто Оқил чавандоз ҳам иримига бўлсин улоқ судраб чиқолгани йўқ эди.

Шундай бир вазиятда жарликда турганлардан бирови пичинг отиб қолди.

— Оқил жўра, қашқа жонивор хиёл семириб қоптими-а?

— Қашқамас,— дея бошқаси шу заҳоти қийқириб луқма қўшди.— Оқил жўранинг ўзи эт қўйган!

Жар тепасида гур кулги кўтарилди.

Бу Оқил чавандознинг қитиқ патига тегиш, жаҳлини кўзгаш учун айтилган гаплар эди. Мўлжал тўғри олинганди. Чавандознинг қорача юзи тундлашиб, қошлари туташиб кетди. Сал ўтмай оломон ўртасида унинг даҳшатли ҳайқириғи эшитилди.

— Ҳа-а, жонивор!

Эллик, олтмиш от орасидан пешонаси қашқа қорабайир ўқдай отилиб чиқди. Бироқ беш-олти от уни думма-дум таъқиб эта бошлади.

Жар тепасидагилар қийқириқ кўтаришди: «Ҳа, Оқил полвон! Ҳайда, дархонлик!»

Шу пайт кутилмаган ҳодиса юз бериб ҳамма донг қотиб қолди.

Жар этагида улкан балхи тут бўлиб, унинг йўғон бир шохи ёнламаси ўсганди. Оқил чавандознинг оти шунга рўпара бўлди. Отни тўхтатиш вақти ўтган. Бунинг устига орқасидан ҳа-ҳулаганча қувиб келишяпти. Чавандоз шу кетиш баравари кўкраги билан бир қучоқ

келадиган бужур шохга урилди. Шох танадан, чавандоз эгардан учди. У бир лаҳзагина шох устида ётди-да, ўрnidан турди. Эгардан учган чоғида ҳам улоқни қўлидан қўймаган экан, шох устига ташлаб, эгни-бошини қоқди. Дарҳол атрофини ўрашди. Бироқ у ҳеч кимга эътибор бермай, нарироқда ер тепиниб турган қашқаси томон юрди. Иримига бўлсин, кўкрагини бир сийпаб қўймади, ор қилди...

Акбар бу воқеани кўрмаган. Бошқалардан эшитган. Лекин кўргандек тасаввур қила олади. Қачон ёдига тушса, кўнгли ёришади, фахрланиб кетади. Ҳозир ҳам ўша воқеани эсларкан, Қосим чол билан боғлиқ нохуш ўйлари тарқаб кетди.

Хаёли акаларига кўчди. Бугун улар ҳақда кўп нарса билиб олди. Шуҳрат шаҳарлик қизни яхши кўраркан. Қодир эса Гулнорани. Акбар буни кўпдан бери сезиб юрарди. Ҳозир иккиси бирор ерда гаплашиб туришгандир. Қаерда бўлишса. Балки Гулнораларнинг томорқаси этагидадир... Пахтазорга туташ. Уч-тўртта ғўзапоялар ғарами бор. Холи жой. Шаҳар қизиқ-да. Бугун Шуҳрат Нигора билан рўй-рост куппа-кундузи айланиб юрди. Утган-қайтганлар парво қилишмади. Зўрға ажралишди иккиси... Лекин Шуҳрат нега унақа совуқ гап қилди? Жўраси иккиси уришиб кетишига оз қолди. У шу гапларини чин кўнгилдан чиқариб айтдим ё одатдаги қитмир гаплариданми? Умуман Шуҳратнинг феълига тушуниш қийин. Баъзида туппа-тузук бўлиб қолади. Лекин салга айниб, алмойи-алжойи гапларини бошлайди. Айниқса, Шавқиддинни қийнаб юборади. Шавқиддин индамайди-да, бир-икки силтаб берса ўйлаб гапирарди-я. Бечора кўнгилчан, раҳмдиллигидан ҳам шу куйга тушиб юрибди...

Бир кун бундай бўлган. Бир тўп бола дала чеккасидаги ўриб ташланган ғўзапоя пахтасини териб юришган. Шавқиддин бир уюм пояни кўтарди-да, ваҳ, деб четга сакрайди.

— Ҳа, ҳа, нима гап?— деб сўрашади, унинг ранги ўчганини кўриб. Шавқиддин, ҳеч гапмас, ари чақди, дейди. Аслида поя тагида илон кўрган бўлади. Орадан озгина ҳаял ўтиб ёнидаги жўрасига беихтиёр айтиб қўяди. Боя нега алдагандинг, деса, уни ўлдирардиларинг-да, бечора тилини кўрсатиб ёлворди, дейди. Ҳалиги бола бу гапни ҳаммага ёйиб чиқиб, Шавқиддинни кулгига қолдиради.

Шавқиддиннинг яна бир ғалати (кўпчиликка ғалати туюладиган) одати бор: у гўшт емайди. Унинг гўштан қайт бўлиш тарихини Акбар Қодирдан эшитган.

Ушанда Шавқиддин ўн бир ёшли бола экан. Бир кун уларнинг сигири подадан оқсаб қайтибди. Эрта-лаб эса умуман ўрнидан туролмабди. Мол дўхтирини чақиртиришибди.

Шавқиддин юрганда бошини баланд кўтариб, кийикка ўхшаб юрадиган бу талғирни жуда яхши кўраркан. Унинг суву емишидан доим ўзи хабардор бўлиб тураркан. Уша кун у мактабдан келиши билан оғилхонага кириб сигиридан хабар олибди. Қараса, талғир бир орқа оёғини сал кўтариб, титраб турибди. Ташқари чиқиб аясидан сўрабди.

— Федька амаки нима қилмоқчи энди?

— Даволамоқчи.

— Нега дарров бошламабди?

— Билмадим. Қўлинг сингур лўли ёмон урган экан. Даволаш анча қийин деяпти. Фермага опкетиб доридармон қилмоқчи, шекилли.

Шундан сўнг Шавқиддиннинг фикри-ёди сигирида бўлиб қолади. Мактабда юрганда ҳам сигирининг титраб туриши, кўзидан ёш оққанини эслаб, юраги эзилди. Қўй оғзидан чўп олмайдиган беозор бола подачининг ўғли билан атайлаб жанжал чиқариб, муштлашади. Лекин алами ёзилмайди. Чунки, тилсиз жағсиз жониворни Қарим лўли қасддан уриб майиб қилганини эшитган, ғазабдан ўзига келолмай юрганди.

Карим подачи ўтган йил кўкламда, энди подаларингни боқмайман, деб оёқ тирабди. Сабабини сўрашса: «Мен сизларга мардикорманми, ҳаммаёқ пахта, яйлов йўқ, дайравот йўқ. Кўзингни шамғалат қилиб, пахтапояга уриб кетади, мен товон тўлайманми», дейди. Алдаб-сулдаб кўндиришади. Мол бошига ойна икки сўмдан эмас, уч сўмдан берадиган бўлишади. Орадан ярим йил ўтиб, яна оёқ тираганда тўрт сўмданга чиқади. Бу йил кўкламда яна ноз қила бошлаганди, Шавқиддиннинг отаси Шамсиддин ака одамларга дейди: «Хов, биродарлар, ўзи нима гап? Қачонгача бу Карим деганга сарғаямиз? Келинлар, навбат қилайлик. Ун беш кунданми, бир ойданми ўзимиз боқайлик».

Бу гапни эшитган Карим лўли бирдан мулојимлашиб қолади-да, индамай подасига чиқаверади. Бу гаплар жабрини эса тарғил тортади. Сал ўтмай подадан қўймичи синиб келади.

Шавқиддин подачининг ўғли билан муштлашган кун мактабидан қайтиб, оғилхонадан хабар олди, талғир йўқ. Фермага олиб кетишдимми, деб аясидан сўради. Аяси ҳа, дегандай бош ирғади-да, бўлак нарса демади.

Эртаси кун ҳам мактабдан келиб оғилга бош суқди. Йўқ. Ошхонада хамир қориб турган аяси олдига борди.

— Нима қиляпсиз, ая?

— Ўзинг топ-чи.

Шавқиддин тоғорадаги туюлган гўштга кўзи тушиб қувониб кетди.

— Ҳа, барак¹ ҳеч кимга қилма дарак. Яшанг, аяжон.— У шундай дея онасининг бўйнидан кучди.

Кечқурун онла дастурхон атрофида жам бўлди. Шавқиддин укалари билан талашиб-тортишиб чучвара ейишга тушди.

— Дада, эртага ман фермага бориб келай,— деб қолди у овқат еб бўлишгандан кейин.

— Нега, ўғлим?

— Тарғилни кўриб келаман.

Шу пайт Шавқиддиннинг укаси кулиб юборди.

— Э-ҳа, тарғилди ўзи келди-ку!

— Қани, нимага алдайсан?

— Оғилда. Охир ёнидаги шолча тагида-ку. «А» деб тилини тишлаб ётибди.

Шамсиддин ака Шавқиддиннинг ранги ўчаганини кўриб, кичик ўғлини жеркиди.

— Жим бўл!

У бўлса баттар кулди.

— Маза қилиб барагини единг-ку.

Шавқиддин ўтирган ерида ўқчиб юборди-ю, икки қўллаб оғзини тўсганча ташқарига отилди...

Шу воқеа сабаб Шавқиддин гўштдан қайт бўлади. Энди уларнинг уйида гўштли таом қилинган кунни, алоҳида идишда тухум қайнатилар ё қоврилар, чучвара тугилган кун эса яна бир товоқда шилпилдоқ ҳам сузиладиган бўлганди.

Шавқиддиннинг бундай нозиктаъблиги, кўнгилчан ва раҳмдиллиги айниқса унинг акси бўлган Шухратга жуда довдирлик, ҳатто тентаклик бўлиб туюлар, шу бонс икки гап бирида ошкади, ошкадиكالла деб камситган эди.

Тагин сенга ичим ачиганидан гапираман, дейди ўзини оқлаган бўлиб. Балки ростдан ҳам ачинганидан гапирар. Ростдан ҳам сал зардалироқ бўлгани тузукдир. Бўлмаса ҳазил-мазахдан боши чиқмайди.

Хизматга боргач балки ўзгарар. Сал дадилроқ бўлиб қайтар у ёқдан. Фақат анови гапни билиб кетса яхши эди-да. Кеча Қодирга сўзлаб берганди. «Ие, бу зўр экан-ку, Шавқи аканг эшитса, хурсанд бўларкан,—

¹ Чучвара.

деб қолди — ошқади, ошқади деб кўз очирмаймиз. Ҳали эртага гапириб бериб суюнчи оламан»,— деганди. Лекин эсидан чиқдими, бугун оғиз очмади...

Шавқиддинни суюнтириши мумкин бўлган бу гаплар Ошқадидархон тарихига тегишли, бунинг устига айнан Шавқиддиннинг бобокалонлари номи билан боғлиқ бўлиб чиққан эди...

Набиев дарслик бўйича катта бир темани ўтиб тугатган куни ўқувчилардан сўраб қолди.

— Биринчи дарсимизда, болалар, қишлоқларимиз тарихини ҳам ўрганиб борамиз, сиз ҳам сўраб-суриштириб юринглар, дегандим. Бугун шу ҳақда озроқ суҳбатлашсак. Қани, ким нима аниқлади?

— Малим, мумкинми мен гапирсам?

— Марҳамат.

Кўзлари катта-катта, хушрўй, нозиккина қиз ўрнидан турди.

— Бобомдан сўраб билдим. Қишлоғимизда илгари қуллар яшаган экан. Бухоро амирлиги даврида Хурсон томонлардан ўғирлаб олиб келинган экан. Шунинг учун Қулдархон экан номи. Революциядан кейин эса Озоддархон деб ўзгартиришибди.

— Раҳмат, жуда яхши,— деди Набиев, кейин қўл кўтариб турган бошқа ўқувчини турғазди.

— Қани, Тоҳир.

— Қишлоғимиз Қирқдархон деб аталиши, бу уруғнинг номи билан боғлиқ экан. Қишлоққа энг аввал келиб жойлашган кишилар қирқлар экан.

— Бунинг ўзи ҳам қирқлардан,— деди Тоҳирнинг орқасида ўтирган тикмачоқ гавдали бола, пиқ этиб кулиб. Тоҳир шу заҳоти унинг жавобини берди.

— Қирқ қирқиб-қирқиб гапиради. Сенга ўхшаб минғилламайди,— деди шартта. Кейин ўқитувчига изоҳ берган бўлди.— Козимнинг ўзи минг уруғидан.

Орқадан кимдир луқма қўшди.

— Худоёрхоннинг авлодидан.

Синфда беғубор кулги кўтарилди. Набиев ўқувчиларни хушнуд кузатиб, «Қани, яна ким?»— деди. Акбарга кўзи тушди-да:

— Қани, Акбаржон,— деди.

У кўзлари ниҳоятда ақлли, босиқ бу йигитча феълига аллақачон тушуниб қолган, унга айрича меҳр, эътибор билан қарай бошлаганди.

Акбар ўрнидан туриб, томоқ қириб олди-да, расида овозидан уялгандай тортиниброқ сўз бошлади.

— Самарқандда Зомини деган маҳалла бор экан...

— Ҳа, бор, шунақа маҳалла,— деди Набиев қизиқсиниб, кейин стулига келиб ўтирди-да, йигитчага тикилди.

— Уша маҳалла одамлари Зомин районидан кўчиб келган экан бир пайтлар.

— Хўш, хўш?

— Улар баҳор, ёз ойлари молларини Чўпонотада боқишаркан. Дарёда сув камайса бу тарафга ҳам ҳайдаб ўтишаркан. Икки дарё ўртаси серут жойлар экан. Ҳалиги кишиларга жуда ёқиб қопти. Қелинлар, шу ёққа кўчиб ўтамиз, дебди биттаси.

Акбар хиёл дўриллаган, осойишта овозда гапирар, синфга сукунат чўккан эди.

— Асли дашт одамимиз, шу ерларда бошпана қуриб яшаймиз, деҳқончилик қиламиз, дебди. Бу гап ҳаммага маъқул тушибди. Лекин биттаси, йўқ шошилманглар, кўчиб келсак яхшию фақат бир нозик томони бор. Подшоҳдан рухсат керак, дебди. Подшоҳ ўшанда эронлик Нодиршоҳ экан. Бухорода экан. Одамлардан биттаси, э босқинчидан рухсат сўраб юрамизми, ўз еримиз-ку, дебди жаҳли чиқиб. Бошқа биттаси, рухсат олиш керак, нима бўлса ҳам подшо номи бор, дебди. Охири талашиб, тортишиб бир фикрга келишибди: тинч-хотиржам бўламиз, бориб рухсат опкелайлик, дейишибди. Айни саратон, Зарафшонда сув тошган пайти экан. Ёғоч кесиб, сол ясашибди-да, дарё билан

Бухорогача оқиб боришибди. Минг хил оврагарчиликлар билан Нодиршоҳдан васиқа олиб қайтишибди. Уша васиқа бобомда яқингача сақланган экан. Дадам кўрган эканлар. Олтмиш тўртинчи йилги сув тошқинида кўчиш пайтида йўқолибди...

Набиев кўзлари қувончдан порлаб, ўрнидан туриб кетди.

— Ана, кўрдингизми, болалар, жуда қизиқ тарих экан. Раҳмат, Акбаржон, демак Нодиршоҳ... у 1740 йил Бухорони босиб олган. 1747 йилгача ҳукмронлик қилган. Бундан чиқади Бошдархонга ўша йиллар асос солинган экан-да. Бу ўша Чўпонота рўпарасидаги қишлоқ, шундайми? Айтмоқчи сен бу ерда, Қирқдархонда яшайсан-а?

— Бу ёққа кейин кўчиб келишган,— деди Тоҳир.

— Нодиршоҳ, болалар, жуда осонлик билан юртимизни босиб олган. Чунки ўша пайтлар пойтахт Бухорода ҳам, Самарқандда ҳам уруш-низолар авж олган пайти бўлган. Натижада айниқса Самарқанд ҳувиллаб қолган. Жаҳолат, нодонлик шу даражага бориб етганки, Регистондаги ўша мадрасаларда қиш пайтлари кўчманчилар мол боқишган. Тасаввур қилиб кўринг, мадрасада, Улуғбек қурдирган, Навоий бобомиз билим олган жойда, мол боқилади!.. Худди ана шунақа жаҳолат ботқоғига ботиб ётишганида Нодиршоҳ бостириб келади. Бухорони олгач, атрофдаги қишлоқларга, жумладан сизларни Миёнқолга одам юбориб бўйсундиради. Самарқандга эса Лутф Алихон деган одам бошчилигида икки юзтагина аскар юборади. Буни қаранг, бир пайтлар қудратли Темур давлатининг пойтахти бўлган жойга икки юзта одам! Самарқанд ҳоқими Абу Саломхон бошлиқ мудофаачилар дарров енгилади, ўлдирилади. Кейин шаҳар аёвсиз таланади... Демак, Зомини гузардагилар ўша уруш-жанжаллардан бешиб, бу ёқларга кўчиб чиқишган экан, шекилли. Мана, кўрдингизми, укалар, кичкина қишлоқчада шунча тарих. Бу ҳали бир зарраси.

Дарё орқали солда оқиб Бухорога бориш, саройга кириш, шоҳ билан суҳбатлашиш, қайтиш, булар осон бўлмагандир. Қанчалаб қутилмаган ҳодисалар юз бергандир. Яна чуқурроқ кирсангиз чиқаверади аста-аста...

— Малим,— деди Тоҳирнинг орқасида ўтирган тўла йигитча Қозим ўрнидан туриб ва ўз-ўзидан илжая бошлаб.

— Хўш?

— Ошқадидархонликлардан сўранг-чи,— у шундай дея Тоҳирнинг ёнидаги малла йигитчага ишора қилди,— улар ҳам сўраб келишгандир... тарихларини...

Одатдагидай кулги, ғала-ғовур кўтарилди. Акбар хавотирда Дилрабога тикилди. Қизнинг кўзлари жовдираб, қизариниб боряпти. Бейхтиёр қўл кўтарди.

— Малим, мумкинми?

— Марҳамат, Акбаржон.

— Мен шу... қишлоқ тарихини, шунақа номланиш тарихини гапириб бермоқчиман.

Шундай дейиши баробари Дилрабо ялт этиб ўзига қараганини туйди. Болалар жонланиб, қани эшитайлик, эшитайлик, деб қолишди.

— Бир йили қўрғоқчилик келибди-да, қаттиқ очарчилик бошланибди. Айниқса лалмикор ерларда яшаётганларга оғир бўлибди.— Акбар энди хиёл баландроқ овозда ва негадир шошилиброқ гапирётганди.— Одамлар тоғлардан, қирлардан водийга туша болашибди. Биз томонларга ҳам кела бошлашибди. Уша пайтда у қишлоқда Фахриддин бово деган бой бўлар экан. Томорқасига роса мошу ошқади эккан экан. Ҳовлисининг бир чеккасида катта дошқозон ўрнатибди. Унда ҳар куни сув қайнатиб, мош, ошқади, солиб мошхўрда қилибди. Кўчадан ўтган мусофирни тўхтатиб, бир косадан сузиб бераверибди. Одамлар бунга ўрганиб қопти-да, ҳар эрта шу ёққа қараб, йўлга тушадиган бўпти. Йўл-йўлакай таниш-билишларини ҳам хабарлаб бори-

шаркан. «Ошкадихўрликка», «ошкадига» борамиз дейишаркан. Ана шунақа қилиб, бу қишлоқди номи Ошкадидархон бўлиб кетган...

Уқитувчи ўйчан тортиб, бир нуқтага кўз тикканча хийла вақт жим қолди.

— Ана, кўрдингизми,— деди кейин негадир оғир гап бошлаб,— бу ном қанақа савоб иш билан, улуғ иш билан боғлиқ бўлиб чиқди. Сизлар бўлсангиз, аллақанақа латифалар айтиб ётибсиз ҳалиги куни.

— Гиз ҳам эшитганимизни айтдик-да,— деди Қозим ўзини оқлаган бўлиб.

— Шундай, айб сизларда эмас... Акбар, Фахриддин бобо қачон ўтган эканлар билмадингми?

— Фахриддин бобо... Ҳозир, малим. Дадам айтиб бердилар. У кишининг Баҳриддин деган ўғли бўлган экан. Баҳриддиндан Нуриддин деган, Нуриддин бободан эса Шамсиддин амаки қолган. Ҳозир у киши эллик ёшларда... демак...

Акбарнинг бу тахлитда жавоб бериши ҳаммани ҳайратга солди.

— Демак, тахминан юз йигирма йиллар аввал бўлган экан,— деди ўқитувчи, кейин сўзини давом эттирди.— Одамзод ўзи қизиқ бўлади. Мана шу мисолни олиб қарайлик-да; ошкади дегани аввал кўпчилик учун нажотбахш сўздай жаранглаган. Ва ростданам нажот берган. Улимдан асраб қолган. Замонлар ўтиб қоринлари тўйгач, ҳаммасини унутишган. Ҳалиги дошқозонни ҳам, ошкади солинган мошхўрдани ҳам. Лекин ошкади сўзини унутишмайди. Уни шўрлик Фахриддин бобонинг қишлоғига ном қилиб тақишади. Бу ном аввалига шунчаки ҳазил-ҳузулларга сабаб бўлган. Кези билан эса айрим содда кишиларни азмойишлаш учун қўл келган. Унга боғлаб ғаразли латифалар бичиб-тўқилган. Одамлар эса бора-бора фалон жойда яшаймиз, дейишдан ҳам уяладиган бўлиб қолишади. Хуллас,

Фахриддин бобонинг савоб иши ҳамқишлоқларига қимматга тушади...

Набиев бу гапларни фақат болалар ўртасидаги муносабатлардан кузатганлари бўйича гапирмаётганди. У аллақачон Ошкадидархонга боғлиқ рости ёлғон ҳангомалардан бирмунча хабар топганди.

— Болалар, энди шу ҳодисани қаттароқ миқёсда олиб қарасак. Айтайлик, ҳалқимиз ўтмишига оид бирор тарихий воқеа бўлсин, бундан юз йилми, минг йилми илгари бўлиб ўтган, давр ўтиб мавҳумлашган, асл моҳиятини йўқотган. Ана ўша нарса биз учун туманли бўлиб қолаверса, биз уни ўрганиб, ойнадай қилиб қўймасак, оқибати нима бўлади? Бошқа биров учун, айтайлик ўтмишимизни хуш кўрмайдиганлар учун асқотиб қолмайдами?! Уни мумдай турли шаклга солиб, юзимизга истаганча лой чаплаб, тилимизни боғлаб қўйишмайдами?! Бундай воқеалар бўлиб келган, яна бўлади. Шунинг учун, болалар, биз тарихимизга, аждодларимизга оид ҳар бир сана, воқеанинг асл моҳиятидан хабардор бўлсак зарар қилмаймиз... Акбаржон, раҳмат, сендан хурсандман!..

Акбар бусиз ҳам кўпгина синфдошларининг, биринчи галда Дилрабонинг миннатдор нигоҳини туйиб, кўнгли ёришиб борарди.

Набиев дераза олдига бориб, бир зум ташқарига ўйчан тикилиб, қолди-да, сўнгра синфга ўгирилди.

— Болалар, мен кечагина китобларни қараб ўтириб, қишлоқларингизга оид бир нарса учратиб қолдим,— деди яна гап бошлаб,— Вяткин деган зўр олим ўтган. Тупроқ остида ётган Улуғбек расадхонасини шу киши топган. 1906 йил. Ҳали бу ҳақда алоҳида тўхталамиз. Умуман, Вяткин тарихимиз учун кўп ишлар қилган. У Самарқандга оид бир қанча афсоналар ҳам тўплаган экан. Афсоналар номига эътибор беринг: «Шоҳизинда», «Шайх Мотиридий», «Чўпон ота», «Дархон»,—Набиев доска ёнига бориб қўлига бўр олди-да,

тез-тез тўртта доирача чизди.— Энди қаранг, Чўпоно-та Самарқандга кириш жойида, мана бу доирача... Ундан нарироқдагиси Шоҳизинда, мана буниси. Кун ботиш тарафда Мотирид қишлоғи. Шимолда, дарёнинг бу ёғида эса Дархон... Хўп, энди доирачаларни чизиқлар ёрдамида бирлаштирсак, тўғри тўртбурчак ҳосил бўлади. Мана, бундан хулоса шуки, Чўпон ота, Шоҳизинда, Мотирид қишлоғи — булар кўҳна жойлар. Демак, Дархон ҳам шундай. Агар Бошдархонга икки ярим асрча ўтган бўлса, бошқа Дархонлар тарихи янада нарироққа боради. Шундоқ Афросиёб биқинида туриб, бу ерда одам яшамаган бўлиши мумкин эмас. Энди ўша Вяткин домла тўплаган афсоналарни топиб ўқисак, масала анча ойдинлашади. Мен яқинда музей архивига тушаман. Лекин яна қайтараман, ҳар қандай архивдан халқ хотираси бойроқ. Одамлар орасида гап кўп. Шунинг учун эринмай сўраб-суриштириб юринг. Кейин бир кун ҳамма топган нарсаларимизни йиғиб, китоб қилдирамиз. Ҳар битта оилага биттадан совға қиламиз, болалар...

Акбар Набиев айтган афсоналарни топиш фикрига тушди. Аясидан сўрагани, болам, эшимаган эканман, деб елка қисди. Анча-мунча нарсдан хабардор дадасини эса бир ҳафтаки, тутолмайди. У далама-дала тракторлар кетидан юргани-юрган. Навбатчи машина тонг азонда сигнал бериб келиб, олиб кетади-да, кечаси не маҳалда эшик олдига ташлаб кетади. Ишком тагида ётган Акбар дадасининг қорасини гоҳ кўриб қолади, гоҳ йўқ. Чунки, ҳозир ғўзанинг нозик пайти: қатқалоқ қисиб, ўт босиб ётибди — далада иш қизиган.

Акбар «Самарқанд тарихи» китобини яна бир қур варақлаб чиқди. Афсоналар топилмади. Кутубхона эса аксига олиб бир ҳафтадан бери очилмас, кутубхоначи опа ҳам клуб мудираси, бичиқчи, пойабзалчи сартарош, магазинчилар қатори ғўза чопиққа чиқариб юборил-

ганди. Бир ҳисобда ҳайҳотдай кутубхонада пашша қўриб ўтиришдан кўра шу ҳам маъқул эди унга.

Бир ишга киришса охирига етказмагунча тинчимайдиган Акбар не қиларини билмай гангиб юрганида акалари хизматга кетадиган бўлиб қолдию улар билан анча алаҳсиди... Кеча Қорадарё бўйида юришди. Шаҳарга боришди. Ундан олдинги кун кечаси боғ айланишди. Эртага эса Оқдарё бўйига чиқишади (Акбар ўжарлик билан Оқдарё дейди. Қанал демайди).

Акбар уйқудан кўз очганида атроф ҳали қоронғи эди. Тўзғоқ сочини ўйнаб салқин шабада эсар, осмонда яккам-дуккам юлдузлар милтирарди. У терак бўйича баландликдаги ёруғ юлдузни топди-да, ўшанга тикилганча ётаверди. Атроф ёришгани сари юлдузнинг ғойиб бўла боришини кузатмоқчи эди. Лекин сал ўтмай кўзи яна илинди. Қанча ухлади, билмайди, ҳовлида шарпа сезиб кўзини очди. Кун ёришган, аяси сатил кўтарганча томорқа этагига қараб кетарди. Ўрнидан сакраб турди-да, апил-тапил ювиниб, унинг кетидан югурди...

Йигитчанинг бунга одат қилганига анча бўлганди. У бир куни тонг азонда уйғониб, аяси ёнига келди. Аяси сигир соғмоқчи, бироқ говмиш боласини қизғаниб, тихирлик қилаётганди. Дарҳол говмишни бош тарафига ўтиб, пешонаси, бўйинини қашлай бошлаганди у тинчиди. Аяси тезгина соғиб олди. Кейин ошхонада сутни элакдан ўтказишда, қозонга солиб пиширишда аясига қўмаклашди. Чой қайнатди. Олдинма-кетин уйғонган укаларини ювинтириб, чойини ичирди. Кийинтириб, бирга мактабга олиб кетди... Ва ўз-ўзидан бу ишлар кундалик одатига айланди. Унга на аяси, на даси, бу тўғрида бир нарса деганди. Умуман улар болаларини тергашмайди, бўлар-бўлмасга иш буюриб, меҳнатга бўйин эгдиришга уринишмайди. Бу одат уларга Оқил полвон ва унинг кампиридан юққан бўлса

ажабмас. Акбардаги ҳалиги ўзгариш эса акасида келган бир парча хат таъсирида эди.

Акмал шундай ёзганди ўша хатида: «Ўйлаб қарасам, ука, аямга, дадамга, умуман қишлоқдагиларга оғир экан. Битта мисол айтаман, шундан билиб олавер. Кеча саҳар мардонда мен турган уй хўжайини хотини билан уришиб қолди. Ҳатто иш қўйди-чиқдига борадиган бўлди. Оббо, булар ажралиб кетишса, қиш-қи-ровли кунларда қаёқдан жой излайман, дедим мен дарров. Ҳар ким ўзини ўйларкан-да. Йўқ, яна ярашиб олишди.

Жанжал нимадан чиқди, дегин. Ҳар эрта соат етти-да сут тарқатадиган машина келади. Машина сигналига уйғониб кетсам, ҳовли тўридаги хона чироғи ёқиқ, эр-хотин гўнғир-гўнғир қилади. Сал ўтиб овозлари қаттиқ-қаттиқ чиқа бошлади. Хотини: сут керак бўлса опчиқинг, дейди. Эри: сут ҳам ичмайман, опчиқмайман ҳам, дейди. Кўчадаги машина маҳаллага сут тарқатиб бўлиб, сигнал бериб жўнадию, жанжал авж олди. Алланималар жаранглаб синди. Болалар уйғониб йиғлашга тушишди. Қий-чув бўлиб кетди. Ўларнинг олдига ўтиб, яраштириб қўйишни эп билмадим. Тонг-азон бўлса. Хуллас, табиатим тирриқ бўлиб ётиб, беихтиёр қишлоқни ўйладим. Қўлига куҳ-куҳлаб сигир соғаётган аям кўзимга кўриниб кетди.

Энди ўйлаб қарагин-да, аям тонг-азонда сигир соғадилар, ўчоққа намиққан ўтин қалаб, тутундан кўзлари ачиб, сутни пиширадилар, чой қайнатадилар. Кейин сизларди уйғотиб, едириб-ичириб мактабларингга жўнатадилар. Далада иш бошланса, ишга бориб келишлари, яна рўзғор қилишлари керак. Лекин ҳеч қачон бировга миннат қилмайдилар. Бу кап-катта эру-хотин бўлса эшиги олдига тайёр келган сутни олиб кириш устида сан-манга бориб ўтиришибди. Бу ҳали мен кузатган воқеаларнинг биттаси, холос.

Қишлоқда юрганимда фарқига бормасдим. Аямнинг

бетиним куйманиб юриши, дадамнинг кеча-кундуз, ёзу қиш чоп-чоплари, ўзимизди умримиз эгатлар орасида ўтаётгани... табиий бир ҳол, деб ўйлардим. Энди солиштириб кўриб, ақлим етгандай бўляпти: дадам билан аям қирқ, элликка кириб нима кўришди. Шу чоққача бирор ерда хотиржам дам олиш ёки томоша қилиб келишни ўйлашмабди. Нуқул қора меҳнат билан ўтиб боришяпти. Лекин шунга яраша рўзгоримиз ҳам гуллаб кетмади-ку! Эсингда бўлса, бир қопгина уннинг пулига қийналиб қолишарди баъзида. Шуларни ўйлаб тураман-да, эҳ, Тошкентда нима қилиб юрибман мен ўзи, деб қоламан. Бу ҳавойи ҳаваслар кимга керак? Қишлоққа қайтиб кетаман. Уйланаман, хотиним аямнинг қўлидан рўзгорни олади, ўзим дадамнинг қўлтиғига кираман. Лекин, бу бир зумлик хаёл. Дарров ўзимни қўлга оламан-да, чекинма, чидагин, қишлоққа қайтсанг фақат аянгга, даданга енгил бўлиши мумкин, лекин бошқаларга-чи, дейман ўзимга ўзим. Балки сен, киночи бўлмоқчисиз, бундан одамларга нима наф, дерсан. Жудаям нафи бор. Бунинг учун шунақа кинолар ишлашим керакки, одамлар унда ўз ҳаётини кўрсин, ўз фожиасини англасин, кўзи очилсин...»

Акмал яна кўпгина нарсаларни ёзгандию, лекин бир оғиз бўлсин, насиҳат гап қилмаган эди (умуман, насиҳатгўйлик бу авлодга ёт. Улар ҳеч кимга — яқинларига ҳам, бегоналарга ҳам насиҳат қилишмайди). Шунга қарамай Акбар ўша кунидеҳ буткул ўзгариб қолган, биринчи қилган иши тонг-азонда уйғонадиган бўлганди.

* * *

Кузови баланд-баланд уч машина мактаб дарвозаси олдига тизилди. Бу пайтда биринчи дарс охирлаб қолган, ўқувчилар ҳали ҳеч нарсадан беҳабар, беҳавотир ўтиришарди. Қўнғироқ чалинишидан уч-тўрт дақиқа

олдин пионервожатий қиз юқори синф ўқувчиларини хабарлаб чиқди.

Танаффусда ҳеч ёққа тарқалмай, портфелларни олиб ҳовлига тушишлари лозим экан. Изоҳсиз ҳам тушунарли эди, демак, ҳозир мажлис бўлади. Шунақа-шунақа гаплар, аҳвол оғир. Ота-оналаримизга қарашмасак бўлмайди, дейишади. Ҳали ҳам ранс боболарингиз гамхўрлик қилди сизларга, мактабни ёпдирмади, буни тушунишимиз керак, дейишади.

Худди шундай бўлди, шунақа гаплар айтилди. Ва улкан машиналар юз йигирма чоғли ўқувчини ортиб, мактаб олдидан жўнади. Канал ёқалаб, кунчиқар тарафга уч чақиримча юриб, бир дала бошида тўхтади.

Уларни бу ерда жиккак бригадир хурсанд кутиб олди. Ўқитувчилар билан (улар тўртта, Набиев ҳам шу ерда) қўшқўллаб кўришиб, ўзи йўл бошлади.

Канал ёқалаб боришарди. Уч ўқитувчи олдинда. Набиев ўқувчилар қуршовида эди.

Каналнинг юза қисми энига ўн беш метр келади. Бетон қирғоқлар пастга томон қиялаб, торайиб борган. Оқдарё ана шу тор, нишаб ўзандан шиддат билан оқяпти. Унга бир зум тикилиб қолган кишининг кўзи тинади, юраги увишади... Бўтана сув тепага сапчийди. Тор ўзандан отилиб чиқиб кетишни, ўз эркича оқишни истайди. Бироқ, мустаҳкам бетон қирғоқлар унинг шаҳдини синдиради. Ўзи силлиқлаган, ялтиратган юзадан ҳолсизланиб пастга энади. Яна газаб билан сапчийди. Аммо бу сафар ҳам бемажол орқага қайтади. У энди тутқун, беилож. У жиловланган. Фақат олдинга қараб оқишга маҳкум этилган. На ўннга, на сўлга йўл йўқ унинг учун. Оқдарё ўз қисмати томон шиддат билан, алам билан тўлғониб оқиб бормоқда: уни олдинда кутишяпти. Ариқларга, ариқчаларга, жўякларга... парчалаб, майдалаб юбориш учун кутишмоқда.

Сувнинг муздай шабадаси қирғоқ бўйлаб бораётганлар юз-кўзларини сийпалайди. Сочларини тортқилайди, ёш танларини яйратади. Аммо важоҳатли шиддати, аламли тўлғониши бу беғам йигит-қизчаларга ҳеч нарса англамайди.

Акбар Набиевга яқин ерда борар, Тоҳир, Қозим бири олиб, бири қўйиб гап бериб кетишаётганди. Набиевнинг нариги ёнбошидаги қизлар орасида Дилрабо ҳам бор. Унинг икки ўрим тимқора кокили ярмигача ечилиб, орқасини тутган, қошлари устида ҳам бир тутам сочлари тўзғиб, ўйнаб борарди.

— Малим, биласизми, каналнинг суви неча километр тезликда оқяпти.

Бу Қозим эди.

— Утгиз, қирқ келса керак,— деди ўқитувчи тусмоллаб.

— Етмиш, малим.

— Лоф қилма,— деди Тоҳир оғзига уриб.

— Лоф эмас,— деди Қозим ҳовлиқиб, кейин шоша-гиша тушунтира кетди.— Малим айтсам булар ишонмайди. Дадам анови кунни текшириб кўрибдилар.

— Қанақа қилиб текширибдилар,— деди Тоҳир унинг гапини бўлиб. Гапи бўлинган сари Қозим ҳовлиқар, семиз лаб-лунжи қийшайиб довдирай бошлар, унинг бу одатини яхши билган Тоҳир (худди акаси Шуҳратдек) атай унинг жиғига тегарди.

— Сенга айтгандим-ку!

— Ишонмадим-да, хўп айт, довдирама.

Қозим енгил тортиб, гапини давом эттирди.

— Дадам текшириб кўрибдилар, аниқ етмиш экан.

— Қанақа текширибдилар, шуни айт?

Атрофдагилар кулишди. Канал кун ботиш томон шовуллаб оқиб ётар, улар эса қирғоқ ёқасидаги йўлни тўлдириб юқорига қараб боришарди.

— Бир боғ гўзапояни ташлабдилар-да, матасекилга миниб қувибдилар.

— Сувди ичиданми,— деди Тоҳир яна ўзини тутолмай. Яна кулги кўтарилди.

— Жиннимисан, мана бу йўлдан!— деди Қозим жаҳли чиққан бўлиб. Кейин айтар гапини йўқотиб қўйди-ми бирпас жим қолди.

— Матасекилга миниб қувибдилар, ҳа,— эслатди унга Тоҳир. Қозим унга олайиб қараб қўйди-да, ўқитувчига ўгирилди.

— Роса қувибдилар, ҳеч етолмабдилар. Етиб олиб спидометрга қарасалар, етмишда кетаётган эканлар.

— Ростданам тез оқар экан унда,— деди Набиев сувга қараб олиб.

— Ўтган йили бир наввос тушиб кетувди,— деди энди Тоҳир гап бошлаб.

— Сув ичаман деб пастроққа тушди-да, сирғалиб кетди. Ушанда сув бунинг ярмича келарди. Ҳалиги наввос каналнинг ўртасидан чолиб кетиб боряпти. На тўхтаётгани олади, на чеккага чиқа олади. Фақат бўкиргани бўкирган,— Тоҳир мароқланиб, овозини қўйиб юбориб, ҳаракатлар билан гапиришидан болалар гур-гур кулишарди.

— Биз, беш-олти киши канал ёқалаб чопяпмиз, эгасиям бор. Қўлида узун арқон. Илгак қилиб ташлайди, шохига илинмайди. Қирқдархон тўғрисида ўтдик, яна озгина кечиксак, тамом. Нарёғи жаҳаннам. Катта шаршара. Арқоннинг бир учини ушлаб сувга тушдим. Сув оёқдан урди. Бир амаллаб молтиб¹ етиб олдим. Бўйнига осилиб оёққа турдим. Шохидан арқонни ўтқаздим. Яна битта арқон ташлашди, уни бўйнига боғладим. Ипни боғлаётман-у, наввос билан бирга чолиб кетяпман. Кейин иккита арқон билан бир амаллаб каналдан судраб чиқдик.

¹ Сузиб.

Акбар суҳбатга қўшилмай, энг чеккада, шундоқ канал бўйидан юриб бораркан, бир нарса уни қийнади: «Ҳеч ким уни Оқдарё демайди-я!— деб ўйларди изтиробда.— Ахир харитада Оқдарё деб ёзилган-ку, қани ўша дарё, деб сўрашмайди». У шу топда акасининг гапини эслади. «Ҳали каналнинг усти ёпилади, автомобиль йўли ўтказилади, деган гаплар юрибди,— деганди у истеҳзо билан.— Унда бу кўргуликлари ҳам ҳолва бўлиб қолади Оқдарёнинг...»

У кўнглидаги гапларни кимгадир айтиш истагида аланглади. Кўзлари Дилрабони топди.

Акбар жуда сержаҳл, уришқоқ бу қизчани негадир ёқтиради. Дилрабо фақат Акбар олдида вазмин тортиб қолади, ўз-ўзидан қизариб кетаверади. Кейинги пайтлар Акбар ака, дейдиган, сизлайдиган одат чиқарди. Акбар яқинда яна бир нарсани пайқаб қолди. Қиз уни сизлаб гапиришини энг яқин дугоналаридан ҳам сир тутаётган экан.

— Тоҳир, Саодат анови кўприкдан тушиб кетганми?— деб қолди бир маҳал Дилрабо.

Бу пайтда улар бир замонлар Нодиршоҳ васиқаси билан асос солинган қишлоқ — Бошдархон рўпарасига келиб қолишганди. Икки юз қадамча олдинда ҳимоя тўсинлари синиб, қийшайиб ётган кўприк кўринарди.

— Ҳа, шундан,— деди Тоҳир. Кейин Набиевга қараб деди:— Бултур ёзда битта қиз оқузди, биз билан ўқирди.

Ўқитувчи унга тикилди.

— Қандай бўлганди?

— Велосипедига ўт ортиб келаётган экан,— деди ерга қараганча Тоҳир. У бирдан маъюс тортган, бояги хушчақчақлигидан асар ҳам қолмаганди. Унинг ўрнида бошқа бола — Тоҳир билан ёнма-ён ўтирадиган малла-гоч йигитга давом эттирди.

— Велосипедига бир боғ ўт ортиб келаётган бўл-

ган, кўприк устида бир матасекл билан тўқнаш келган. Саодат унга йўл бераман деб, бир оёғини ерга қўйиб тўхтаб турса, матосекл ўтаётиб билмасдан ўтидан туртиб юборган. Саодат мувозанатини йўқотиб, каналга ағанаб тушган. Устидан велосипеди тушган. Матосикелчи қўрқиб қочган. Уша кун ичун ҳаммамиз чиқиб изладик. Тополмадик. Кейин сувни қуритинглар, деб водхозга боришибди. Улар бўлса, битта одам учун қуритмаймиз, пахтага сув керак, дебди. Герой Мурод бобо бориб тўполон қилибди. Ўзи нормаси қанча, яна нечта одам оқсин, дебди. Сувни қуритишса ҳов этакдаги дарғат тагидан ўн битта жасад чиқибди. Ҳаммаси шишиб кетибди. Кўпи қизлар экан.

Набиев афсусланиб бош чайқади, аммо ҳеч нима демади. Дала бошига етиб келишди. Ранг-баранг портфеллар, оёқ кийимлари уватда қолди. Аввал ўнинчи, тўққизинчи синф қизлари, сўнгра саккизинчи синф ўқувчилари эгатлар бошида тизилишди. Вазифа — мана шу дала ўтини қўлда юлиб чиқиш, кўчат қалин ерда яганаям қилиш.

— Бригадир амаки, бу ерга пахта экканмисиз, ўтми?

Бу Гулнора эди. Акбар боя уни машинага чиқаётганда кўриб, таниёлмай қолганди. У оппоқ ҳарир кўйлак кийиб, сал маллатоб сочини чиройли турмаклаган, юзлари ловуллаб, мовийга мойил кўзлари чақнаб турарди. Қизнинг бу ҳолати Акбарга дарҳол Қодир акасини эслатган, ёқимли бир хабар эшитгандай қувонганди.

— Бригадир амаки, бу ерга пахта экканмисиз, ўтми?— деди Гулнора шўх оҳангда.

— Иккаласидан ҳам,— деди жиккак бригадир бўш келмай.— Утпоям йўқ, ҳамма ёғим пахта. Лекин колхоз пахтаям сўрайди, хашагам ҳам берасан, дейди.

— Шунинг учин пахта-шўра аралаш янгилик яратибсиз-да!— деди Гулнора.

— Шунақа чоғи, қизим.

— Қайта қуриш қипсиз-да!— деди Гулноранинг ёнидаги қиз кулиб. Бу гапдан бригадир ҳушёр тортиб, дарҳол жиддийлашди.

— Унақамаску-я, қизим, шу пилла чарчатди, ғўзани ўтга бериб қўйдик. Энди ҳамма умид сизлардан, бир ғайрат қилинглр...

Бригадир шундай дея тезгина қизлардан узоқлашди.

* * *

Уч ўртоқ канал бўйидаги қуюқ толзорга кириб келишди. Бири шашликқўра, бири кўмирли челақ, яна бири катта оғир сумка кўтариб олган.

Толзор соя салқин. Оёқ ости тизза бўйи ўт. Минг турли қушлар чуғурлаши, сал наридан сувнинг шовуллаши эшитилиб туради. Толзор ўртасидан илондек буралиб кетган ариқчадан зилолдек сув оқади. Жўраларнинг кайфияти кўтарилиб, тезгина ҳаракатга тушиб кетишди.

Дарров қўра ўрнатилиб, кўмир яллиғлантирилди. Сал ўтмай ёқимли бўй аралаш оппоқ тутун толзор бўйлаб суза бошлади.

Қодир пиёлаларни тўлдириб, шерикларига узатди. Шавқиддин олмади. Шуҳрат Қодирга кўз қисди-да:

— Қўй, уни зўрлама,— деди.

— Нега?

— Бунга бошқасидан опкелганман.

— Ростданми?

Шуҳрат «бўлмасам-чи» деди-да, сумкасидан вино чиқарди.

— Ие, «Кагор»ми,— деди Қодир ажланиб.— Унингни қўй-е, қизикмисан! Эрта-индин солдат бўладиган йигит шуни ичадимми?

Шавқиддин қизариб, қовоғи уюлиб кетганди.
— Ароқдан бер, ичади,— деди Қодир қатъий.

Шавқиддин индамай пиёлани олди.

— Ҳа, балли,— деди Шуҳрат жонланиб,— қани, биринчи бўлиб ичиб юбор, ман закуска тайёрлаб тураман.— У шундай дея бир сих кабобни қўлига олди. Бундан Шавқиддиннинг юзи баттар тундлашди.

— Тинч қўйсанг-чи,— деди Қодир жилмайиб. Сўнг-ра сумкадан бир нечта қайнатилган тухум олди-да, Шавқиддиннинг олдига думалатди. Бир қоғозда туз қўйди.— Қани, олдик бўлмаса,— деди-да, ўз ароғини ичиб юборди...

Сал ўтиб эски одати бўйича Шуҳрат Шавқиддинга тирғала бошлади.

— Сен, бола, анови қишлоқдансан, нима бўпти дейсанми? У ерди оти Ошкадидархон. Сан ўша ердансан аслида. Шунинг учун бизга қонинг қўшилмайди. Нега унақа дейсан, дейсанми? Ичмаяпсан. Ҳа, балли, ич. Яша. Менинг ошкади дўстим. Шашликдан ол. Айтмоқчи гўшт емайсан.

Шуҳрат Қодирнинг силтови билан бирпас жим қоларди-да, яна бошларди. Охири Қодир унинг елкасидан тутиб, бир силкиди-да, жим қилди. Шавқиддинга ўғирилди.

— Жўра, гап бундай. Сенда ҳали гапим бор,— деди.— Фахриддин бово деган бовонг ўтган. Сен эшитмагансан ҳам бечора. Жуда улуғ иш қилган. Ошкадидархон деган ном ҳам улуғ ном. Ҳали айтиб бераман. Гап бундай, мана бу жўранг яна бир оғиз ошкади деб қолса, қулоқ-чаккасига айлантириб сол. Ман ҳам ёрдам бераман.

Шавқиддиннинг юзи ёришиб, жилмайди.

— Майли, розиман,— деди Шуҳрат ялтоқланиб, аллақачон унинг кайфи оша бошлаганди.— Агар шу жўрам бир шапалоқ туширса, яна яримта мендан.

Ароқ тугагач, қизишиб кетиб винони ҳам тақсим-

лашди. Сўнгра чекишди... Шавқиддин билан Шуҳрат ўз-ўзидан қотиб-қотиб кула бошлашди. Қодир анча бо-сиқ, майсага ёнбошлаганча, кулимсираб уларни куза-тарди.

Бир маҳал Шуҳрат Шавқиддинни ўрнидан турғазди.
— Бу ёққа юр — деди.

Иккиси кула-кула сал наридаги ариқча олдига бо-ришди.

— Сакра,— деди Шуҳрат.

Шавқиддин ортига бир неча қадам тисарилди-да, югуриб келиб сакради. Аммо ярим қадам келмайдиган ариқчанинг ўртасига тушди.

Бундан уччаласи ҳам ерга ағанаб, қотиб-қотиб ку-лишди. Анчагача ўзларини тўхтата олишмади.

Шуҳрат ўрнидан турди-да:

— Э, барибир ошкадисан-да,— деди,— шу ариқча-дан ўтолмадинг.

Шавқиддиннинг бу сафар жаҳли чиқмади.

— Кўрсатиб қўяман ошкадилигимни,— деди кула-кула ўрнидан тураркан. Унинг одатда маъсум, жовди-раб тикиладиган кўзлари ҳозир қандайдир бежо, бе-маъно эди...

Уқувчилар деярли дам олмай дала бошига — посёл-ка иморатларигача уч қур бориб келишди. Айни пешин-да пахтапоя буткул ўтдан тозаланди. Кичик бир ариқ-чада юз-қўлларини ювиб олишгач, офтобда қоқ бўлиб ётган портфеллари олдига келишди. Машиналарни ку-тиб, бирпас тўпланиб туришди. Биринчи бўлиб Гулнора сумкасини, ингичка боғичли сариқ туфлисини қўлга ол-ди. Дугоналари тўпидан ажралиб чиқди-да:

— Машиналар барибир келмайди. Ишлари битди уларни. Кетаверайлик, малим,— деди. Уқитувчиси «маъ-қул» дея бош ирғаши билан канал ёқалаб ялангоёқ йўлга тушди. У негадир жуда шошилиб, бетоқатланиб турарди.

Гулнора билан дугоналари анча олдинлаб кетишди. Йўл-йўлакай кулишиб, ўйнашиб боришарди.

Бир маҳал Гулнора сумкасини ёнидаги дугонасига тутқазди-да, нишаб бетон қирғоқдан бир метрча пастга тушди. Туфлиларини орқасида қолдирди. Акбар уни анча олисдан таниди. Негадир юрагига ваҳм оралаб, қадамини тезлатди.

Гулнора аввал юз-қўлини ювди. Акбарнинг назарида Гулнора сув бўйида оппоқ бўлиб, оққушдай омонатгина қўниб турганга ўхшар, бўтана сув эса бир сапчиб юлиб олишга ҳозирлик кўраётгандай эди.

Гулнора бир оёғини сувга узатди. Чайиб ювди. Кейин уни йиғиштирди-да, иккинчисини узатди. Шу пайт ювилган оёқ тойиб кетди.

Гулнора қичқирдими, тепада кутиб турган қизлардан бировини, Акбар биллолмаб қолди. Фақат шуни аниқ кўрдикки, сув оппоқ, нозик вужудни бир юлқиб бағрига олди. Шу заҳоти қирғоқда турган учта қизни ҳам... Қизлар ўзлари беихтиёр ташлашдими ё сув чақириб, тортиб олдими, билмайди. Хаёлидан бир сўз чақмоқдай ўтди. «Бошланди. Оқдарё ўч олади!» Гулнора ҳам, бошқа қизлар ҳам сувда чирпирак бўлиб, дам ботиб, дам юзага қалқиб оқа бошлашди.

«Аяжон! Бийижон!»— деган аянчли фарёдлар гирд-теваракни титратиб юборарди. Қирғоқ тўс-тўполон бўлиб кетган, қизлар саросимада додлаб югуришар, каналга эгилишиб, қўл узатар, аммо сув ўз ўлжаларини қирғоққа яқинлаштирмасди.

Акбар қирғоқ ёқалаб югуриб, оқаётганларга етиб олди. Шу пайт Набиевнинг бақирғи эшитилди.

— Тўхтаглар! Ташламанглар! Мен ўзим!

Акбар сеvimли ўқитувчисининг юзлари изтироб ва кўрқувдан хунуклашиб, кўзлари олайиб кетганини кўрди. Набиев костюминини ечиб улоқтирди-да, сувга сакради.

Акбар ҳам гўё биров тутиб қоладигандек шошилиб

каналга ташлади ўзини. Сувга тушиши баробари шиддатли оқим зарбидан чирпарак бўлиб кетди. Аммо дарров ўзини ўнглади-да, каналнинг ўртасидан сузиб кетди. Биринчи қизга етиб олиши билан уни бир қўллаб қирғоққа томон сура бошлади. Аммо қандайдир бир куч уни зўр бериб оқим ўртасига тортарди. Машаққат билан қирғоққа яқинлашиб боришди. Қирғоқ силлиқ, ялтираб ётар, ушлаб қолишга ҳеч нарса кўринмасди. Бунинг устига қиз ҳолдан тойган эди. Ниҳоят бетоннинг ўпирилган жойига қизнинг бармоқлари илинди ва у юқорига тирмаша бошлади. Акбар вақтни ўтказмай яна олдинга сузди. Лекин шў заҳоти бояги қизни сув яна пастга тортиб туширганини кўрди-да, унга ёрдамга шошилди. Бу сафар қирғоқдагилар қизни тортиб олишди.

Акбар олдинга қараб жадал суза бошлади. У қирғоқ бўйлаб югураётганлар орасида фақат Дилрабони таниб қолар, фақат унинг овозини аниқ эшитарди.

«Ишқилиб сувга ташламасин-да»,— деб ўйларди хавотирда. Чунки Дилрабо сочлари тўзғиб, қирғоқ бўйлаб чопар, алланималар деб қичқирар, дам-бадам қирғоқда ётиб сувга қўл узатар, яна ўрnidан туриб, жон ваҳмида югура бошларди.

У бу ҳолатида ортиқ чидаёлмаслиги, ҳадемай ўзини сувга ташлаб юбориши ҳеч гап эмасди.

«Яна учта қиз қолди. Гулнора қаерда бўлса!..»

Акбар ёнида жўраси Тоҳирни кўрди. У қулочкашлаб сузиб бораркан, қирғоқдагиларга «таёқ топичлар, сим топичлар» деб бақирарди. Акбар Набиевни ҳам кўрди. У қайсидир бир қизни (бу ҳам Гулнора эмасди) қирғоққа олиб чиқишга уринар, бироқ бу ерларда оқим жуда тезлигидан ўзини ўнглай олмасди. Шў пайт олдинда — қирғоқда учта йигит кўринди. Акбар уларни дарҳол таниб, бақириб юборди.

— Қодир ака, Гулнора!

Йигитлар унинг овозини эшитишдими, йўқми, ўйлаб ўтирмай сувга сакрашди. Биттаси қирғоқда сирпаниб йиқилди-да, кейин бемажол сувга думалади...

— Кўрсатиб қўяман ошкадилигимни,— деди Шавқиддин кула-кула.— Ҳозир ўша каналингдан сакраб ўтмасам.

— Бўпти, кўрамиз!

Учаласи гандираклаб толзордан чиқишди. Канал ёқалаб жуда кўп болалар югуриб келаётганини кўришди. Кейин сувдагиларни...

Қизларни танишдимиз, йўқми, ишқилиб бирин-кетин сувга ташлашди. Фақат Шавқиддин силлиқ бетонда оёғи тойиб, орқа мияси билан учиб тушди. Метин қирғоқни қонга бўяб, оҳиста сувга қулади.

Оқдарё бир қанча инсон боласини чўпдай оқизиб борарди. Ҳозир уни тўхтатадиган қудратли куч йўқ эди.

Балки Ҳазрат Алининг улкан қамчисию, «Қара!» дея ҳайқирғи лозим эдимиз шу топда. Аммо ундай илоҳий қудрат ҳам йўқ эди ҳозир.

Оқдарё газабли пишқариб, ўз ўлжаларини ҳасдай ўйнатиб олиб кетаяпти. Ўлжалар аксари аллақачон таслим бўлган, аммо бир нечаси ўжарлик билан ҳамон олишаётган эди.

Акбар Набиев билан Тоҳирга қичқирди.

— Малим, этакроқда димиқиб оқади. Уша ерда улгуришимиз керак!

Бир чақиримча қуйида улкан шаршара бор. Шаршарага яқинлашиб борган сари эса оқим бир оз секинлашар, сув димиқиб қирғоқ билан деярли бараварлашарди. Лекин жуда қисқа масофада шундай бўларди. Ана шу қисқа масофа, қисқа фурсатда улгуриш керак эди. Акс ҳолда ўғилу қиз, масту соғ — ҳаммаси аралаш — қуралаш бўлиб улкан шаршарага ем бўлиши ҳеч гапмас.

Масофа лаҳза сайин қисқариб борар, шаршаранинг телбавор овози эса тобора аниқроқ, даҳшатлироқ эшитила бошлаганди...

МУНДАРИЖА

Шоҳсанам	3
Дархон	143

Эргашев Орзикул.
Э73 Шоҳсанам. Қиссалар. Т., Ёш гвардия, 1988.—
224 б.

Ёш ёзувчи Орзикул Эргашев янги қиссаларида шу кун-
нинг долзарб ижтимоий-маънавий муаммоларини талқин
қилади, муҳими — ўртага қўйилган ғояни назик руҳий ва
драматик ҳолатлар орқали очади. Сиз, ҳурматли китобхон,
ҳар иккала асардаги фидойи, дилкаш, оқкўнгил қаҳрамон-
ларни ёқтириб қолишингизга аминмиз.

Иргашев А. Шахсанам. Повести.

Уз2

На узбекском языке

АРЗИҚУЛ ИРГАШЕВ

ШАХСАНАМ

Повести

Тақризчи О. Отахонов

Редактор А. Дилмуродов

Рассом Т. Сағдуллаев

Расмлар редактори Н. Абдуллаев

Техн. редактор В. Демченко

Корректор С. Сайдолимов

ИБ 2243

Босмахонага берилди 26.05.88. Босишга рухсат этилди 9.12.88. Р—16291. Формати $70 \times 108^{1/32}$. № 1 босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли босма листи 9,80. Нашр листи 10,02. Шартли кр. отт 10,15. Тиражи 40000. Буюртма 5581, Шартнома 161-87. Баҳоси 65 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700113. Чилонзор, 8 квартал, «Правда» газетаси кўчаси, 60.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграф комбинати. Тошкент 700129, Навоий кўчаси, 30.